Т3
23793
Архив

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

Т-3
23793

МӘХРИБАН ТОПРАК

Танымал гыргыз языжысы, Ленин байрагынын лауреаты Чингиз Айтматовын эсерлеринин бу йыгындысына «Мәхрибан топрак», «Йүзбе-йүз» ве «Бәсдешлер» атлы эсерлери гирйәр «Мәхрибан топрак» повестинин гахрыманы Толгонай үч оглуны хем адамсыны фронта еллап, оларын еңишли гайдып гелмеклери үчин, тылда жан аяман ишлейәр. Энәнин мәхрибан топрак билен эдйән гүррүңинде уруш беласы нәлетленилйәр, ынсаның багт үчин дөрәндиги, багтлы яшамалыдыгы текрарланяр.

Окыжылар бу китабы хөвес билен окарлар.

809.434-3
А 40

ТҮРКМЕНИСТАНЫН ... КИТАПХАНАСЫ ... ФОНДЫ

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ

МӘХРИБАН ТОПРАК

ПОВЕСТЛЕР

23793
3

«ТҮРКМЕНИСТАН» НЕШИРЯТЫ
АШГАБАТ — 1973

ЙҮЗБЕ-ЙҮЗ

Кичижик демир ёл станциясындакы ялңыз чыраның гапдалындан дереклериң өл япраклары гайып гечйәрди. Бу гүн агшам агачлар япракларыны дөкйәрди. Түпең найзасыны ядыңа салян гөни хем сырдым битен дереклер шемалың зоруна чүр башларыны ере деграйжек-деграйжек болярдылар. Оларың белент башларында гопян гүввүлди алыслардан эшидилйән деңиз гомларының гүңлеч сесине чалым эдйәрди.

Гарадаг жүлгесиниң гижеси гараңкыды. Йөне даг этегинде месген тутан бу дуралгажыкда велин хасам гараңкыды. Вагт-вагт, ине, шу гараңкылык, гөйә диерсиң, гелип-гечип гидйән отлуларың чырасынадыр гүввүлдисине дөз гелип билмән, икибака чайканян ялы болярды, отлулар аңырлыгына гечип гиденсоң болса, ене бу ерде гараңкылык, чолалык хөкүм сүрйәрди.

Эшелонлар гүнбатара тарап гечип гидйәрди. Ине, хәзирем чаңжарып дуран вагонларыны ызына тиркәп, узын бир отлы гелди. Паровозың көрүгиниң чала ачылып дуран агызяпысындан чым гызыл ялның диллери ловурдап гөрнүп гитди, вагонлар буферлерини шакырдадып тогтадылар. Душен адам болмады. «Бу станция хайсы станция» диййибем хич ким гыгырмады. Узак ёлдан лежигип гелйән адамлар вагонларда уклашып ятырдылар. Диңе энтек тигирлериң совамага етишмедик оклары хенизем ювашжа жыгылдаярды.

Станцияның нобатчысы эдикли горсулдап, панусыны булайлап, составың өңүне тарап ылгап геленде, иң ызкы вагоның өң янындакыдан дневальный бойнуны сүйндүрип серетди. Онуң эгниндәки түпеңиң найзасы чалажа ялпылдап гитди. Дневальный гапының өңүнде бойнуны сүйндүрип, гараңкылыга тарап ичгин-ичгин серединәрди

ве дин салярды. Жүлгеде хемишекиси ялы чапгын ел шувлаярды, станцияның гысгажык көчежигиниң аңырсында, учут гаяның ашак этеклеринде бир ерде деря ыргинсиз гүвлейәрди. Дневальныың йүзүне дерегиң совук япрагы дегип, ашаклыгына тайып гайтды — галпылдап дуран бир адам элиниң аясы билен гөйә онуң йүзүни сыпалан ялы болды. Дневальный өр-гөкден гелип, зинкилдәп ызына бөкди, вагоның ичине гөз гездирди. Соң ене бойнуны сүйндүрип, даш серетди: жанлы-жеменде ёкды, ел шувлаярды, түм гараңкылыкды...

Бир минут чемеси гечeнден соң, бир шинелли адам букдаклап, вагондан бир гыра совулды, ябың боюндакы гырымсы агачлыга өзүни атып, шол ерде-де гөзден йитди. Гулагыңы дешип барян жүрлевүк сеси яңланды. Гырымсы агачлыгың ичиндәки адам аягалдыгына гачмага башлады, йөне шол салымың өзүнде ене үмсүм болды, ер багыртлап ятды. Ол бу жүрлевүги станцияның нобатчысының отлыны угратмак үчин чаланына дүшүнди. Агыр-агыр вагонлар жыгылдашып башлады, онсоң отлы өзүниң алыс ёлуна дүшди.

Деря көпрүсиниң диреглери хол ызда шаңлап галды. Ондан аңырда болса туннель башланяр. Паровоз бар гүйжүнде барыны эдип, хошлашык гугулдысыны чалды.

Гаялара дүшүп яңланан бу сес ятандан соң, станциядакы агачларың үстүнде ятан закыжа гаргалар ахыры рахатлананларындан соң, гырымсы агачлыкда гизленен адам эмай билен ериндеп турды-да, небсевүрлик билен хашлап, ики эгнинден демини алмага башлады, онуң бу болуп дуршы сува чүмүп, эсли вагтлап ятып чыкана меңзейәрди.

Отлының тигирлери барха араны ачдыгыча, рельслер хем гитдикче юваш хем гүңлеч сесленийәрдилер.

Дереклер хайхатлы дем алярды. Дагдан өри мейданының гүйзки ысы бурнуңа урярды.

Гарадаг жүлгесиниң гижеси гараңкыды...

Чагасы болалы бәри, Сейде укусына гуш ялы сак. Ол чагасының арлыгыны тәзеләп, чыраның ягтысында салланчага япланып отырды. Онуң бугдайреңк йылманак гөвүслери чаганың келлесиниң үстүнде биргеңси болуп салланып дурды.

Бир бурчда үстүне чапан атылан ёргана бүренип, онуң

гайын энеси уклап ятырды. Ол гаррыды, ысгынсызды, ол үсгүренде, кеселли довар кимин азап көкүни гөрйәрди. Бир худая сежде этмәге ровгаты етйәр. Укуда ятырка-да, басырганып: «Эй ярадан алла, биз бенделеринем хернә өзүн пенанда сакласын-да...» дийип самырдаярды. Сейде ише гиденде, кемпир өз агтыжагына гөз-гулак болярды. Көмек көмек-дә! Кемпир эжесине эмдирмек үчин агтыгыны экин мейданына экидйәрди, өзи болса хаш-хаш эдип, зордан демини аляндыр, эллерем титрәп дурандыр, өзем бир дуран еринде дурян дәлдир. Гарры мама өрән агыр дүшйәр, йөне онуң хич зейренжек гүманасы ёк: өз еке-тәк гелнининң илкинжи чагажыгына ол серетмесе, ери, башга ким эсеван этсин ахырын?

Ягы гижеденем кән вагт гечипди, йөне онуң велин гөзүне укы гелмейәрди. Нәдип аркайын ятжак ахырын? Хей шейле замана гелер дийип ким пикир эдерди, ким гарашарды? Өң чаклар эшидилмедик «герман», «фашист», «чагырыш хаты»... диен сөзлер пейда болды. Обада гүн ырман гошунчылыга уградыляр. Хоржунлы, эгинлери халталы эркек адамлар улы ёлуң угруна үйшүшип, арабалара доляр лар, онсон: «Пахай сизем-ә, гөзяш дөкмәңизи бес эдиң-ә!» дийип, хошлашык сөзлерини айдып гыгырышярдылар. Арабалар еринден гозганяр, эркек кишилер телпеклерини чыкарып, ёкарда галгадярдылар: «Хош галың! Ягшы, хош, ене гөрүшйәнчәк саг болуң!..» Ярым-яш болшуп дуран аяллар хем чагалар тә арабалар гөзден йитйәнчәлер, аланың үстүнде бир ере чугдамланышып дурярлар, соң хем сеслерини чыкарман даргашып гидйәрлер. Ене, инди нәме болар, өңде олара башга нәмелер гарашяр? Бу гиденлер урушдан доланып гелерлермикә бери?

Гечен томус, чопан гызы Сейде өз әрининң машгаласына гошуланда, энтек оларың өйлери хем гурлуп гутарылманды, диварларына палчык хем урулманды, шире сувагам чалынманды, жайың үстем энтек сувалман ятырды. Шо гүнлери ене бир гайдып гетирип болсады-да! Олар өз өйлерини гыссанмач салып гутарыпдылар, Сейдәнинң хем өз өмри гысга багтының лөлезар шугласына эдил шу хили алңасак чоюнан болмагы хем әхтималды. Гапдалларындакы япдан йылжажык сувжагаз шилдирәп акар ятарды, олар хем әр-аял икиси кәтменлерини булайлашып, саманы палчыга гарардылар, онсон тә лызларына ченли чызгашып, тәсин бирхили шакгылдадып, палчык

эйләрдилер. Бу агыр ишди: Сейдәниң тәзе сетин көйнеги үч-дөрт гүнүң ичинде солды, йөне олар ядавлык, аргынлык дийлен зады билмездилер. Сейдәниң адамсы шо вагтлар дийсең разыды, ол айын болмаса өз гелниниң бугдайреңк эллеринден япышарды, оны гуҗакларды, оюн эдип, палчыгың ичинде онуң аягыны басарды. Сейде-де онуң элинден сыпып, җак-җак гүлүп, палчык чукурың төверегинде ылгарды. Адамсы ызындан етәйдигем, она гахарланан киши боларды.

— Болды-ла, болды оглан, бес эт инди! Бирден эҗең гөрәйсе нәтҗек, утанҗак дәлми онсоң? — Өзи болса дессине адамсының еңсесинде гизленерди, өзүниң дыңзап дуран гөвсүни гөз ачып-юмасы салым онуң аркасына ойкап гысылып дурарды.

— Ери, бес эд-э инди, вай, бу огланы, ондан-а мысалаңа серет, ери, киме меңзейәсиң, йүз-гөзүң агын палчык болуп дур!

— Өзүң нәме? Илки билен сенем өзүңе әңет!

Онсоң Сейде агаҗың көлегесине ташлан бешметиниң кичиҗик җубүсинден йүз гөрүлйән тегележик айнаҗыгыны алып гөрерди. Ол хер сапар хем мунуң үчин ялтанмазды, утанҗаңлык билен әринден йүзүни совуп, агын палчык болуп дуран чым гызыл йүзүне хайран галып середерди. Йөне палчык адамың оваданлыгына зепер етирйәрми нәме — ол ювсаң айрылып гидйәр. Сейде айнаҗыгына середип гүлйәрди, ол багтыярлыкдан шейдип гүлйәрди. Палчык болуберсин!

Ол агшамсына яба сува дүшүнип, эрик агаҗының астында дүшегине гирип ятярды, онуң эндамындан акар сувуң ысы билен салкынлыгы узак вагтлап айрылмазды. Гиҗәниң гараңкы асманында, онуң келлесиниң үстүнде болса гарлы даг гериişлериниң диш-диш болуп дуран гаялары агымтыл бирхили шөхле сачярды, ябың аңры йүзүндәки ёрунҗалыкда яшаҗык, думлы-душа бурк урян нарпыз гүле басырынып отырды, онсоң шу голай-голтумларда бир ерде-де отлугың ичинде бедене айраярды. Сейдәниң калбыны өз төверегини гуршап алан әхли дурмушдакы рөвшен, эркана гөзеллигиң дуйгусы гаплап алды, онсоң ол адамсына өңкүденем бетер гысылды, эмай биленҗик онуң бойнундан элини гечирди. О вагтлар гөр олар нәче арзув эдипдилер! Өйлерини гуруп гутарҗакдылар, өзбашдак хоҗалыҗак болуп, мал-гара эдинҗекдилер, эне-аталарыны мыхманчылыга чагырып, олара

сылаг-хормат этҗекдилер... Шу затларың әхлисем багт дийилйән затды. О махаллар вагтың ненеңси гечеиием билинмезди — гүндиз билен гиҗәниң нәдип чалышянам аң эдилмезди.

Өйүң диварларыны саманлы палчык билен суванларында-да уруш башланды. Ховул-харалыкда, гараз, хай болшуна гөрә, өйүң ички диварларына шире сувагынам чалдылар, шол икаралыкда-да йигитлери гошунчылыга чагырып башладылар.

Ол гүн өмүр-өмрем ятдан чыкмаз, айралык дагының оды хенизем сөненок. Бу затларың хеммеси эдил дүйн болан ялы. Гошунчылыга алнанлары әхли оба болуп уградярдылар. Сейде адамлардан утанып, адамсы билен өз гөвнүниң ислейшиче хошлашып хем билмеди, себәби ол хениз тәзе, яп-яңыҗа эдинилен гелинди. Ол өз элини адамсына беренде-де бирхили оңайсыз болды, гөзяшыны гөркезмезлик үчин башыны ашак салды; оларың айрылышлары хем, ине, шейле болды. Йөне олар сәхраның ичинде гөзден йитенлеринден соң велин, Сейде өз йүрегиниң диенҗесини эдип, адамларың янындакы утанҗы, чекинҗеңлиги хем бир яна ташлап, иң соңкы гезек бирин өз әрини пугта-пугта гуҗакламалыдыгына, гайталап-гайталап огшамалыдыгына бирден акыл етирди, бу оларың соңкы душушыклары болаймагам гаты әхтималды ахырын. Шонда ол өзүне гөр нәчелер игенипди! Ол иң бәркиси айдарын дийип ниетләп йөрен пынхан сырынам оңа айтмага етишмәнди — онуң гөвресинде, ялнышмаян болса, чага галан ялыды. Эйсем-де болса инди эййәм гичди. Түйкүрилен түйкүлиги ызына гайдып алып болмаяр. Алысларда, сәхра җүммүшиниң ичинде ёл ызыны гум басыпды. Ана, шондан бәрем йүрекгысгынч азаплы гүнлер бири-бириниң ызындан тиркешип гечип башлады, онуң берҗай эдип билмедик затларының әхлиҗесем инди онуң гурсагында гызгын ган болуп ловлаярды; ол бу якып-яндырып барян сүтемли ылхнаады хер хачан сызярды.

Чыраның пелтеси янып гутарып барярды. Чаганы эммесинден айырмага небсиң агырярды: ол агзы эммелиҗе мырлапҗык ятырды, вагтал-вагтал гымылдапҗыгам гидйәрди, онсоң ене нашыҗа сокҗамага башлаярды. Сейдәниң пикирлери болса бу ерлерден узакларда гонуп-гөчүп йөрди.

Ховлы гапдалдан кимдир бири ювашҗадан әпишгәни

тыркылдатды. Сейде шо бада башыны галдырып, дин салды. Шол өңки ювашжа тыркылды, ене бөлүп-бөлүп какылды. Сейде деррев гөвсүни йыгнап, эгниндәки чапаныны бир гапдала ташлады-да, көйнегинин якасындакы иликлери өңки рам эдишине гөрә илдиришдирип, пишик басышыны эдип, әпишгә тарап йөнелди. Пессежик әпишгеден ховлының ичинде нәме бардыгы сайгарылмаярды — түм гараңкылыкды.

Сейде бирхили үшүдип, эгинлерини силкди, сач шайлары чала эшидилер-эшидилмез шыңңырдады.

— Кимсиң? — дийип, ол шүбхе билен сорады.

— Мен... Ач гапыны... Сейде! — диен тутук, гарылжык сес билен бири ховлукман җогап берди.

— Ери, ким борсуңыз сиз? — дийип, Сейде ынам этмән, ене гайтадан сорады, хасыр-хусур бирян гапдала чекилди-де, горкулы гөзлерини чагасының ятан салланчагына дикди.

— Мен... Мен бу, Сейде, ач!

Сейде әпишгә тарап эгилди, ювашжадан ичини чекди, онсоң ики эли билен келлесини тутуп, гапа бака серменекләп топулды.

Ол өзүнин сандыраян эли билен гараңкының ичинде гапының илдиргижини эллешдирип гөрди, гапыны шарка ачып гойберди-де, сессиз-үйнсүз барып, өз өңүнде дуран адамының гуҗагына долды.

— Гайын энемиң оглы! Мениң гайын энемиң оглы! — дийип, ол өңки эндиги боюнча басык сес билен пышырдап гүрлейәрди, ахыры, мундан бейләк бейдип сакланып дуруп билмеҗегини биленден соң, онуң адыны «Ысмайыл!» дийип тутды. Сейде дуруп билмән, аглап гойберди. Гөр-ә сен бу багтыярлыгы, гөр-ә сен бу ослагсыз багты — онуң адамсы саг-аман доланып гелипдир ахырын! Ынха, ол онун өңүнде дим-дик болуп дур. Ысмайыл, онуң үсти-башындан аҗы махорканың ысы күкейәр. Онуң шинелиниң иримчик йүңли якасы Сейдәниң йүзүни персала эдйәр, эдил чөпүрден ишилен аркандан энайы дәл.

Нәме ол ёгса-да бейдип геплемән дур-а? Бегенҗинденмикә я? Улудан-улудан демини аляр, җүбүлерини серменеклейәр, Сейдәниң эгинлерини, келлесини эдил көр ялы сыпалаяр.

— Ханы өе гирели! — дийип, Ысмайыл чалт-чалт пышырдады-да, оны голтуклап, босагадан ичери этледи. Сейде диңе шундан соң өзүне гелди!

— Вай, бу мен самсыгы гөрүң-ле! Әҗеси, бушлук, оглуң гелди!

— Юваш! — дийип, Ысмайыл онуң элинден япышды. — Дур, өйде ким бар?

— Диңе өзүмиз, салланчакда ятанам өз оглуң!

— Ханы дурсана, дем алмага бир май берсене!

— Әҗең гөвнүне гелер-ә...

— Азаҗык сабыр эт, Сейде!

Сейде хенизем адамсының гайдып гелениие ынанман, оны зол-зол гуҗаклаярды, өлер җан оңа гысмылҗыраярды. Гараңкының ичинде олар бири-бирини гөренокдылар, йөне гөрмеклик деркармыдымы эйсем? Сейде галың шинелиң ашагындан онуң вагт-вагт, үзлем-саплам гүрсүлдейән йүрегиниң сесини эшидип дурды. Ол дүйшүнде дәл-де, оялыкда өз адамсының гайзыган додагындан посалар алярды.

— Гаты гөресим гелди! Ери хачан гелдиң-ә? Инди гитмели дәл герек? — дийип, ол сораярды.

Ысмайыл Сейдәниң эллерини эгниндеи айрып:

— Ине, шу догры станциядан гелшим-дә... Дурсана, ине, хәзир... — дийип, гөвүнли-гөвүнсиз җогап берди.

Ол шей дийип даш чыкды-да, төверегине гаранҗаклады, онсоң сарая бака букдаклап гитди. Салым гечмәнкә-де доланып гелди. Онуң элинде түпеңи барды. Бурчда басылып гойлан от-чөплери аяклары билен барлашдырып гөрүп, түпеңини шонуң ашагына дыкды.

— Бу нәме этдигиң? — дийип, Сейде гең гөрүп сорады. Өйде гояй-да!

— Ювашрак бол, Сейде, юваш!

— О нәме үчин?

Ысмайыл онуң совалына җогап бермән, Сейдәниң элинден тутды.

— Йөр, оглумы гөркез.

▪ ▪ ▪

Сейде хер гүн диен ялы, иңрик гараланда, алловаррадакы ёвшанлык, черкезлик ерлере гидип, йүкленип одун гетирйәрди. Ол чала сайгарып болян довар ёдаҗыкларының угруны алып, гол-гол ёллар ашарды, оба голайланда болса хол депәниң үстүнде отурып, иң соңкы гезек демини-дынҗыны аларды. Одун йүпүниң тойнугыны аз-кем говшадып, улудан бир демини аларды-да, ерде гоян одунына аркасыны берип отурарды. Әхли зады уну-

дып, гараз, аз салымлык болса-да, шейдип аркайын асмана әңедип отурмагам нә етеси говы зат. Хол ашакда, обаның ичинде арабалар икибака шакырдаяр, ёлдан гечип баряп атлы-ябылы адамларың хүмүр-сүмүрлерем эшдилйәрди. Шемал тезек түссесиниң, чүйрүк саманың хем чакданаша говрулан мекгежөвениң таныш ысыны алып гелйәрди.

Эмма бу гүн велин Сейде дынҗыны алып билмеди. Паровозың зогулдысы янланып, алыслардан эшидилйәрди. Сейдәниң сүңңүне галпылды аралашды, ол йүпүни чекип, чыкалгы одуны силкинип аркасына алды-да, егдекләп, гаты-гаты йөрәп гайтды. Паровозың яңкы сеси Ысмайылың гачышыны онуң ядына салды. Йүреги җигләп-җигләп гитди.

Сейде хернә бири душуп саклаймабилсе ягшыдыр дийип ёл угры билен хайдап гелйәрди. Ол: «Шу ай айдың гиҗелерем бир тизрәк гечәйбилседи хернә» дийип ойланярды. Шонда ол хер гүн одуна-да гитмели болмазды, Ысмайыла нахар тайярлап, оны соң онуң янына, гачыбаталгасына элтип бермелем болмазды. «Бирден бир зат аңайсалар нәдип бор!» Аяллар одунлык ериңи гөркезмесең болмаз дийип, телим сапар онуң дашына гечипдилер. Йөне олары яның билен әкидип болярмы нәме: О тайда Ысмайыл бар ахырын. Ол гүндизине говакда отурып гечирйәр, гараңкы гиҗелерде болса өйлерине гелйәр. Ол гелен вагты айналарың өңүне мата тутярлар, гапылары ичинден гулплап отурярлар. Сейде билип болмаз бир зат болайса дийип канулың[1] ашагындан бир чукур газып, онуң үстүни бойрадыр кече билен япып гойды.

Ине шейдип яшап йөрлер. Ысмайылың гарры эҗеси бейле дурмуш билен хич өвренишип билмейәрди, себәби онуң гулагам агырракды, чала бир чыбшылды болса, элини гулагына тутуп, мукытлык билен диң салып, демсайын зиңкилдәп отурарды. Ол габаклары чым гызыл гөзлериңден боюрганып акян гөзяшларыны сүпүрип, Ысмайылың йүзүне рехимдарлык хем горкы билен середерди. О пакырың ассырынлык билен улудан-улудан демини алып: «Вах, балам, бичәре оглум!» дийип пикир эдйән болмагы-да әхтималды.

---

[1] Канул — агач кроватың ашагындакы бош ер, ол ерде көпленч хер дүрли гош-голаңлар гоюляр.

Ысмайыл кэярымлар обаның ягдайыны сорамага башларды. Йөне ол муны геплемэн отурмазлык үчин эдйэрди. Ол өз жанына ер тапмаярды, көпленч ол дымып отурарды, йүзи-гөзүнден гар ягярды, ядав эгинлери ашак салланып дурды. Ики гөзем гайнап дуран газандады, ол шонуң чалтрак биширине мэхетделди. Даң атянча өз говагына ашар ялы, тизрэк гарныны дойруп гойбермелиди. Сейде ожагың башында кебелек болуп пырланярды, өзем бир зат-бир затларың пикирини эдйэрди. Бир тарапдан-а, онуң Ысмайыла небси агырярды, икинжи тарапдан хем, оны элимден алдыраярмыкан өйдүп горкярды, кеселли гарры билен элим етим чагалы галыберермикэн өйдүп, ёк затларың аладасыны эдйэрди. Ысмайыл таналмаз ялы үйтгэп гидипдир. Говакда ол не гүнүң ягтысыны гөрйэр, не-де арасса ховадан дем алып билйэр, онуң йүзүне ериң реңки урупдыр, ичине чөкен дулукларыны сакгал-мурт басып гидипдир. Ол вагт-вагт сүрлүп-сүрлүп, халыс соңкы хетдине етирилен бичэре ябының болшы дек пайынжар бакышда сүлмүрэр отурарды, вагт-вагтам онуң гөзлери чынлакай сыпата гирерди, бэбенегиниң гара нокатжыклары габакларының ышларындан жыклашып, гизлигин гахар-газап хем рехим-шепагатсызлык билен йылпылдашар дурардылар, шонда ярык-ярык болан додаклары хем агарарды. Онуң бу мысаласына серетсең гахарың гелйэрди. Шу хили ягдайда Ысмайыл элиндэки оглунам ядындан чыкарярды.

Эйсем гечен томсам Ысмайылың шу болшудымы? Онуң гүне янан эндамы гап-гарады, дурна ялы дамарлакды. Ол ядавлыгы-бейлекини билмэн, гиже-гүндиз ишлейэрди. О махал булар жай салынярдылар. О махаллар буларың дурмушындакы затларың эхлиси дүшнүклиди, йөнекейжеди, олар хич задың аладасыны этмейэрдилер, олары хич зат рахатдан дүшүрмейэрди. Онсоң диңе яшамак, зэхмет чекмек галярды. Ысмайыл о махаллар ховлың ичине небсевүр гөз айлап, йыгы-йыгыдан: «Жайы бир салып гутаралы бакалы, меллегиң дашына онсоң хаят айларын — гөрене гөз болуп дурмаз ялы» дийип айдарды. Индем ол ынха дезертир. Инди ол өз өйүне-де горка-үрке, гижелерине гелйэр. Өзем гелдиги гитжекден.

Сейде бу затлары гөрмезлиге-билмезлиге салжак болуп жан эдйэр. Эри оглуны гужагына алып онун өңүне гечип отуран махалы, шол сейрек болян гижелеринде

Сейдәниң буларың эхлисини унудасы, гөрмәси, билмәси гелйәрди, ин болманда екеже сагат бери онуң хем чындан багтыяр боласы гелйәрди.

«Дезертир болса болуберсин, оваррам! — диййип, гапакда хамыр яйып отурышына өз-өзүне гөвүнлик берйәрди. — Нәме иш этмелидигини эркек кишиниң өзи говы билйәндир. «Хер кимиң өз бир дурмуш ёлы бардыр, бу урушда болса дине өз келлесиниң аман галмагының аладасыны эдйән адам дири галар» диййип, Ысмайылың өзи айдяр ахырын. Гел-гел инди мен оңа акыл өвретмелимми; диймек, шейле этмек герекдир, өзи говы билйәндир, ери, инди мен оны өз элим билен өзүм айра салайынмы ахырын? Өмүр-өмрем этмен! «Хер нәме болса-да, окуң ашагына-ха гитмен. Бир гүнем болса, өз элим, өз якам, өзөйүмде, өз түнегимде. О тайда, дүнйәң о четинде, Фронтда мениң нәме ишим бар? Ата-бабаларымыз ол үлкелери дүйшлеринде-де гөрмәндирлер ахырын. Ил билен ишим ёк, йөне мана азар бермеселер боляр, мениң гидесим геленок... Барды-гелди гидәемде-де, ери, нәме үйтгән зат боларды? Мениң бир өзүмиң душманы дыза чөкерип билмежегим-ә дүшүнүкли, онсоң, менсизем бир зат эдерлер...» диййип, онуң өзем айдяр ахырын.

Хава, онсуз хем бир зат этжеклери хак. Бир Ысмайыл гитмәни билен азалып-көпелйән задам ёк. Ери, гачыпдыр, таң эдипдир, а гачанда нәме? Киме зелели етйәр, аман гезсе боляр-да, ери, нәме онуң өлеси гелйәндир өйдйәрмиң?.. Худай халап, шу гышам бир гечәйсе, онсоң гарлар эрәп, ёллар ачылар, несип болса, онсоң Чатгала[1] онуң ковум-гарындашларыныңка гөчүп гидерис. Ысмайыл о ерде хич кимиң адам билен иши ёк, хат-петегем барламаярлар диййип айдяр... Вах, ол-а Чатгалмышын, ондан аңыррагам болса гитжек-ле, йөне шол янымда болса боляр, гөзүмиң өңүнден айрылмаса боляр... Хернә, йөне шу гышы бир аман-саг гечирәйбилсейдик, мекгежөвенимизем азалып баряр, яза ченли бир чытрашсак... Оны дийсең, кимиң гүни бизиңкиден үйтгешик, илиң инди өңки мыдарасы бармы нәме — хер ким чыр-да-чытрашык. Шу элиндәки галлалары билен алабахара ашайсалар, гаты зор болдуклары... Аңсат дәл...»

---

[1] Чатгал — даг ичиндәки район, бу ере диңе томус айлары барып боляр.

■ ■ ■

Эртирлерине япларын райышында өсүп отуран ёвшанларың үстүне гырав дүшүп уграды. Оларың совук какан тохумлык дәнелери дәри бөлеҗиклери ялы ерде сечеленишип ятырды. Вагтал-вагтал гарам ягмага башлады. Гоюнларың йүңүне ыгал дүшди, олар өренлеринде дерсиң гонрас бугы дик асмана гөтерилйәрди. Гоюн сүрүлериниң үстүнден алахекеклер айрылмаярды, оларың ики гөзи доварларың түйи дүшүп, яланачланан бөврүлериндеди. Чыглы-думанлы, чытык гара гыш барха якынлашярды... Уршуң велин хениз өңи-арды билинмейәрди, фронта гидйән адамларың саны гүнсайын артып гидип отырды.

Бу сапар яп-яңыҗа яшы долуп, хениз эңеклерине гылам битмедик йигдекчелери уградярдылар.

Гарры гоҗалардыр гарры аяллар буза ичилип дурлан ховлының өңүне гелип тогтап, арабаларың төверегинде хасаларыны тыркылдадышып:

— Вах, вах, дүйн-өңнинем аяк яланач, башы ачык ылгашып йөрен чагалар-да булар, гөр-ә, эйләңе-бейләңе гараманкаң, бойларыны алайыпдырлар. Индем, ынха, дурмушың екеҗе леззетинем дадып гөрмән, урша дийип гидйәрлер. Нәлет синен герман, ылахым сениң көкүң янсын, көки янан! .. дийип, йүреклерини паралап, өзара хүмүрдешйәрдилер.

Бу ерик гошунчылыга чагырыланлар өз халашян гызлары я-да яшаҗык гелинлери билен иң соңкы сапар йыгнанышыпдылар. Өйлерин гапылары үзңүксиз ачылып япылярды, серхош боланларын ваззы-вуззулары гулага гелйәрди. Оларың айдян айдымлары эдил йүрегине барып тәсир эдйәрди, бу айдымларда хем гам-гусса, хем гайдувсызлык, хем серхошлык кейпихонлыгы, хемем чуңңур пикир-ойланма барды.

Гарры аяллар гөзяшларыны сүпүришип:

— Вах, балаҗыкларым, сизиң айдымларыңызы ене эшитҗек гүнүмиз хернә тизрәк гелгей-дә!.. — дийип дилег эдйәрдилер.

Сейде-де шу ерде, яшларын арасындады. Онуң говы гөрйән кичи йүвүрҗиси Җумабай шу гүн дан билен гелип:

— Гелнеҗе, ханы бол, шайыңы тут чалтрак, биз буза тайярлап гоюң дийип айтдык, иң соңкуҗа гезек бир

гүлшүп шатланалың-ла. Ханы йөр!..— диййпди. Җумабайың дийсең кейпи көкди.

Сейдәниң онуң гөвнүни йыкасы гелмеди, эйсем болса ол, гараз, боюн гачырмага чалышды: Сейде бу махал эл дегирменде Ысмайыл үчин талханлык үвәп отырды.

— Бирхили болаймасын, иң говусы, о тайык бармайын-ла мен, гаты гөрме йөне. Ынха, мен сизи ёла чыканызда шо ерде уградаярын.

— О нәхили бирхили болярмышын? Сен мени, өз йүвүрҗини уградярсың-а. Болмаз, гидели, Ысмайыл агамың хатырасы үчин гидели... Белки, ол уршуң түйс алдым-бердимли еринде гезип йөрендир... Несип болуп, фронтда габат гелшәйсек, өзи ёла салып, уградып гойберди диерин, саламыңы айдарын... Нәме мен илче ёкмы инди я? Әхли огланлары доган-гарындашлары гелип уградярлар, мениң нәме?..

Сейде нәме дийип җогап берҗегини билмеди, йыгрылды, чекинди, муны Җумабай хем аңлы.

— Ери, нәме, утанямың? Пахай, муны гөр-ле! Йөр, йөр...

Ине шейдибем ол, ынха, буза сатян адамының өйүнде улы илден утанчлы ялы габагыны ерден галдырман отыр. Хол бейледе бурча гысылып, эляглыҗагы билен агзыны тутуп гепләмән отыр.

Адамының өзүне эзизлигини, мәхрибанлыгыны хошлашык чагы хас-да йити дуйярсың, Ынха, эртеси гүн аҗал дийлен задың гарагына диканлап серетҗек бу огланлар хәзир улы гопгун турзуп, гүлшүп-ойнаярдылар, бири-бирлерине ёмак атярдылар, айдым айдярдылар, белки, хут шо себәплем олар хәзир әхли вагтдакыларындан бири-бирине якындылар. Шу минутлар олар өзлериниң, өз ыкбалларының дәл-де, эйсем обада галян адамларын аладасыны эдйәрдилер, хошлашык чагы олара җан саглыгыны ве багтыярлыгы арзув эдйәрдилер; диңе ялңыз шунун үчин-де олара нәхили хем болса ятдан чыкмаҗак говы, улы бир зат эдесиң гелйәрди, олара бүтин йүрегини бересин гелйәрди.

Җумабай, ине, бурч ялы чым гызыл болуп, бузадан мазалы кейпини көкләп, кечәниң үстүнден турды. Онуң энтегем хопул-сопулрак, тагашыксыз гөвреси барды — муны она середенинден гөрмек болярды. Ол бузалы кәсәни элине алды — онуң хошлашык айдымыны айтма гезеги гелди.

Жумабайың эркек доганы Мырзакул ырчы[1] бир элини алдырып, фронтдан шу якында гайдып гелипди. Хәзир ол оба Советиниң башлыгыды. Онуң айдымларыны чагалар хем айдым эдинип айдып йөрлер; диңледигиңче диңләсиң гелйәр.

Жумабай өз агасынын иң говы айдымларының бирини бирхили гамгын согдурып айтмага башлады.

Э-э-эй!
Алтмыш гөк вагоны ызына тиркәп,
Ёла дүшди ганатлы дек паровоз.
Хош галың, гадырданлар,
Хош гал, эй догдук мекан...
Етмиш гөк вагоны ызына тиркәп,
Узаклара алып баряр паровоз
Хош, меканым, эне ер,
Хош галың, сиз энелер.

— Хай, берекелла, хан огул! Еңиш билен гайдып гелесиң!.. — диен гошулышып яңланан жошгунлы сеслер эшидилди.

Жумабай улы илиң гөзүниң алнында дүйбүнден таналмаз ялы болды-да үйтгеди дуруберди — ол бирхили газапланан ялы, улы адам чыкан ялы болды. Ол буйсанч билен эгинлерини язып, өз мәхрибан дагларына эпишгәниң өңүнде дуруп сын эдйәрди; гөвнүңе болмаса, бир сагадам гечип-гечмәнкә, догдук меканының хол алысларда галып гитжеклигине диңе шу вагт акыл етирәен ялыды. Ол айдымының ызыны довам этдирди:

...Ёла дүшйәс биз Арыса тарап,
Шонда-да өркүмиз сенде, Алатау.
Сен асырлык хемраң — ап-акжа гарың
Бу гүн бизи алыслара уградяр...

Оңа:

— Хай берекелла, йигит! — дийшип гыгырышдылар. — Бизиң Алатаувымыз ялы даг ене ниреде бар дийсене!..

Инди айдымың ызыны хеммелер алып гөтерипди, етгинжек йигитлерем, гелин-гызларам айдым айдярды.

Сейде велин өз пикирлерине гарк болуп, бу минут дүнйәдәки әхли затлары унудыпды. Онуң гөвнүне болмаса, туннель чекилен дагың аңырсындан башланян учсуз-гыраксыз газак сәхрасының ичи билен харбы эшелон

[1] Ырчы — оба багшысы.

алдыгына сүйнүп барян ялыды, вагонларың ачык гапыларының өңүнде үйшүшип дуран огланлар хем айдым айдышып, ана хол гөзъетимден аңырлыгына үзнүксиз узалып гидйән Алатау дагларының гөгүмтил-ак реңкде өвүсйән гарлы геришлерине тарап эллерини булайлап хошлашян ялыдылар. Бу онуң гөвнүне хем дәлди-де, эйсем ол хут бу затлары гөрйәрди. Даглар болса думан билен өртүлип, дура-бара дашлашып барярды. Ол отлының ызындан галман, өзүмем ылгап барярмыкам өйдйәрди, соң ымгыр гиден чөлүстанлыкда онуң ялңыз бир өзи галяр, халыс ысгын-ровгатдан гачыбам, телеграф агаҗының сүтүнине сөенип дуряр. Сейде онуң иңңилдисини эшидйәр: гөйә комуздан «Инен дүйәниң агысының[1]» зарын хеңи иңләп дуран ялыды.

Ине, шу хошлашык айдымындан богазы долан Сейде эмай билен башыны галдырды. Йигитлер эййәм ураммагың шайыны тутуп йөрдүлер. Аглаян хайсыды, серхошлукдан гүлүп ятаны хайсыды, йөне оларың әхлиси-де эдил бир адам ялы мертдилер, гайдувсыздылар. Олар гыгырышып, бири-бирлерине еңиш билен гайдып гелмеклиги арзув эдйәрдилер. Олара бир энәниң зүрятлары диймек болҗакды. Онсоң аялларың калбында олара болан энелик сөйги-мухаббети, йүрек авусы, гынанч хем буйсанч дуйгулары оянды. Оларың делалаты етип билйән болса болмаярмы дийсене! Ол өз янындан өзи хәзир еримден турагада, әхли кишилер эшидер ялы эдип: «Йигитлер, аяк чекиң! Сиз түйс мен диен чагыңыз өзүңизиң догдук обаңызы терк эдип гитмәге шайланярсыңыз. Сизиң болса айны бир яшаҗак, өмүр сүрҗек вагтыңыз! Ёл бериң, мен гидейин, гидейинем, сизиң үчин өз җанымам гурбан эдейин!» дийип гыгырайсам нәхили боларка дийип пикир этди.

Эдил шол вагтың өзүнде-де Ысмайыла шу гүн талхан элтип бермелидиги хушуна гелди. Оңа Ысмайыл гарашярды. Онсоң Сейде ене ере бакды; онуң пикир-хыялы өйлерине гечди: «Энтек үвелен талхан хем ёк, үстесине чага-да ач... Кән отурайыпдырын-да...»

Гошунчылыга алнан огланлар ёлуң угруна чыкдылар. Арабаларың янында гарашып дуран мәхелле гозгалан тапды, олара бака сүйшүп уграды.

---

[1] «Инен дүйәниң агысы» — көшегини алдыран мая хакындакы гыргыз халк айдымы.

Сачы-сакгалы дув ак болан чигиилек ябы чопаны Барпы:

— Адамлар, булара ак пата берелиң! — диййп, сесини эндиредип гыгырды. Ол ябысының уяныңдан чекип, аялары жайрык-жайрык болан эллериниң аясыны улы илден өңүрти сандырадып ёкары гөтерди: — Омын! Ылахым еди пышдымызың рухлары гелип көмек этсин-дә, аман-саг еңиш билен гайдып гелгейсиңиз-дә херпә!

Ол шу алкыш-дилеглери айдып болды-да, гамчысыны булайлап, пәлван боюнларыны ичине йыгырды, эгинлерини силкишдирди-де ёк болайды — эркек киши гөзяшыны иле гөркезмели дәлди.

Ине, шу гарма-гүрмелигиң ве гык-багың ичинде арабалар дагың этеги билен тигирленип уградылар, хай диймәнем үмүр-думаның ичинде гөзден йитдилер. Саң гаты болуп доңуп галан ёл билен гидип барян арабаларың тигирлериниң дүкүрдиси ве огланларың:

Хош, меканым, энс ер,
Хош галың, сиз энелер... —

диййп айдян айдымлары эп-эсли вагтлап эшидилди дурды.

Аял-эбтатлар йүреклерини паралап, дынувсыз сес эдйәрдилер. Гүл меңизли шу огланларың хайсы бири гайдып гелеркә? Гөр нәчеси буларың узак-узак ят үлкелерде гума-ере гарылып галар... Мәреке башыны бозман, депәниң үстүнде гамгын халда сес-седасыз дурды. Онсоң Сейде обадаш адамларының матамлы йүзлерине гарап, өз-өзүне шей дийди: «Худайың эденине дәл диймәйин, өз әримиң гачакчы болуп йөренине кемсинмәйин. Дири гезип йөрен ери боляр, өз жаныны аяп саклан ери боляр!..»

Обаның ичиндәки сеслер аз-маз ятышандан соң, Сейде ичи талханлы халтажыгы, ене бир дөрт-бәш саны күлчәни чапанының ашагына салып, одун йүпүдир аңңалыны алды-да, улы өврүм эдип, даш-төверегине ялтаклап ёвшана уграды.

Гугарып ятан даг говакларыны ве кемерлерини думан гаплап алыпды. Йүрекгысдырыжы үмсүмлик хөкүм сүрйәрди — төверек-дашда ынс-жынс ёкды. Диңе гырымсыжа чий бажаклы түммежиклери билен ер багыртлап ятан гырымсыжа чийлериң пүржагазлары адажа өвүсйән шемалың угруна ыраң атярды, өзүнем оларың балдагы өзбашына, эдил йыланларыңкы ялы бирхили инчежик сес эдйәрди. Үмүр-думаның ичинде чар тарапа

ялтаклап барян бу аял өзи үчин иң эзиз, иң якын адамының янына барярды.

■ ■ ■

Почтальон Курман барып гүйзден бәри көчәниң ики саны четки өйүниң гапдалындан совлубрак гечмәге башлапды. Ол хамала гыссаглы бир зады элтмәге ховлугян адам болан болярды, онсоң атыны аягалдыгына сүрйәрди. Эмма Тотой почтальоны хер сапар хем гөрйәрди. Ол инди хат аларын дийип умыдам этмейәрди, йөне, хер ничик-де болса, экин мейданындан йыганҗа хошаларыны дөвйән сокусыны бир яна ташлап, ылгап көчә чыкарды, чыкардам-да, почтальоның ызындан агаҗет эллерини булайлап галарды.

— Аю, почтачы ага, бизе хат ёкмы-ы? — дийип, ынамсыз сеси билен чекинибрәк гыгырарды.

Эҗелериниң сесини эшиденлеринден ховлының аңры йүзүнден үч саны огланҗык дессине хәзир болярды — олар узынлы гүнлерини шу ерде, гүнешде ойнап гечирйәрдилер. Огланҗыклар бири-бириниң өңүне дүшүп, аягалдыкларына йүврүшип, почтальоның үстүне эңердилер-де:

— Хат бер, какамдан гелен хаты бер! — дийшип, ерли-ерден гыгырышардылар.

Курман ага муңа нәме дийип җогап берҗегини ойланмага-да етишмәнкә, огланҗыклар эййәмхачан онуң ябысының дашына үйшендирлер, үзеңңисинден асылышып ятандырлар.

— Ханы хат ниреде?

— Маңа бер диййән!

— Ёк, маңа бер, маңа бер, Курман эке! Хаты мен алҗак!

— О-хов, нәтдиңиз-ә сиз муны, хат болмаса, мен нәме ишләйин! Эссапырылла, тоба этдим худайым, бу нәтеңет чагалар булар! — дийип, бу ягдая алҗыран Курман хайран галярды, геңгөрйәрди. — Нәмәң-нәмедигини билип, ондан соң обаны яңландырып гыгырмалы ахырын!..

Чагалар етишибилдиклеринден бурунларыны чекип, ынам этмән, почтальон гоҗаның габа сумкасына аларылышып эңедйәрдилер, өзлерем гидиберенокдылар: хенизем, гараз, бир затлара хантамадылар-да нерессеҗиклер Курманың бу аякялаң, башы ачык, маны билмез чагала-

ра небси агырярды, өз янындан өзи утаныл, ере гирип билмейәрди. Нәтжек-дә, ери; олара нәме дийип җогап берҗег-ә?

— Я, балаларым, инди мен сизиң хатыңызы гизләп гояндыр өйдйәрмисиңиз-ә? — дийип, ол хүмүрдәрди-де, ынанмазчылык этмесинлер дийип, элини голтугына сокарды, онсоң бу үшерилишип дуран чагалара бош элини серип гөркезерди. — Ынанаңзокмы? Мениң элимде болян болса, гүнде оңа үч хат яздырардым — хәзир шу сизиң гөречлериңизе гарап дурандан-а хер затларам говудыр... Бу гүн болмаса, башга бир гүн хөкман болар. Худай халаса, базар гүни гетирерин... Шу хили дүйш гөрдүм... Инди болса ылгаң, гайдыбериң... Ёгса-да, Сейдә шей дийип айдың: оңа-да хат геленок, базар гүни гетирермикәм өйдйән...

Гоҗа почтальон шырдагы чыкан телпеҗигини гасын-гасын болуп дуран гоңрумтыл маңлайына сүйшүрип, келлесини яйкап, чүв дийип, ябысыны сүрүп гидйәр.

Оңа деңиҗем онуң ябысы өңки өврендекли болан өйлериниң бирине совуляр, бу тайда инди почтальона гөрнерлик хич ишем ёк. Ол хасыр-хусур җылавы ызына чекйәр, ябы бүдрәп гидйәр, гахары гелен почтальон гамчысы билен онуң бойнуна тайлы гезек уряр.

— Гөр-ә, сен бу ал какмышы! Мен сениң тойнагың гайдып ер басмаз ялам эдерин! Ябың эрбеди яман хабар гетирермиш... Хатым болса, менем сени саклап атаймаздым-а, басардым гамча. .

Сейде чөпләнҗе чөплемесини аркасына алып доланып геленде, хер сапар оны гоңшулары Тотойың ортанҗыҗа оглы, еди яшларындакы огланҗык Асантай гаршы аларды. Онуң эгнинде какасының икиян еңи сал-сал болуп гиден көне гүпбүси барды. Онуң гөзлери хайран галаймалы дуруды, балк-балк эдип дурды, йөнекей, арзувлы бирхили бакышы барды. Ол хемише алынкы дишлерини гөркезипҗик йылгырарды, шол дишлериң ики-еке дүшүп-гачаны ёк дәлди; Асантайы көпленч аяллар говы гөрерди, ынха, онуң өзүнден улы доганыны велин эркек адамлар халарды. Агасы Асантая меңземейәрди, кечҗал хем өздиенли бир огланды.

— Сейде гелнеҗе, Ысмакеден бу гүнем хат гелмеди, бизе-де ёк — дийип, Асантай өзүниң шол бир үйтгевсиз, чекинҗең йылгырышыны эдип хабар берерди-де, хорҗа эгинлеринде гөзгыны болуп салланып ятан гүпбүсине ха-

сам пугтажа доланарды. — Курмаке хаты базар гүни гетирин дийип айтды. Ол шу хили дүйш гөрүпдир!..

Чүмре гейлен товшан телпегиниң ашагындан Сейдә ынанжаң чага гөречлери әңедйәрди. Бу гарайышлар көп зады вада берйәрди, хергиз инди болмажак зады вада берйәрди дийәйсеңем болжакды. Вах, ол өзүниң бу сада, хич зады гөвнүне гетирмән айдян сөзлериниң Сейде үчин агыр дүшйәнини биләййән болса болмаярмы ахырын! Сейде жаңына дөз гелип, шейле узак ёлдан аркасында гөтерип гелен шу әпет даңы одуны агыр лабыр болуп, шу минутда онуң кебзесини чөкермәге башлады, гөйә онуң аркасына гара даш йүкленен ялы болды. Ховла етмәге болайса бир бәш-алты әдим чемеси ёл галыпды; йөне Сейде йыкылмажак болуп, хаята япланып йөрейәрди. Соңра ол гелшине аркасындакы одуны ере батлы зыңып гойберип, эллерини саллады-да, дивара япланып дурубериди, онуң бу вагт дерден яңа өл-сув болан йүзүне елмешип гиден сачларыны дүзедишдирмәге-де ысгыны ёкды. Ол: «Эй таңрымей, шу чагаларың атасындан бир хатжагаз геләйсе болмаярмы ахырын!» дийип ойланды. Онуң гөвнүне гоңшулары Тотой хат алайса говы болайжак ялыды, йүреги аз-кем арам тапайжак ялыды. Кә гижелер Асантайың айдан сөзлери ядына дүшйәрди, шу хили боланда ол горкуберйәрди. — Ысмайылдан хат бармы дийип, Курмандан сорамалы бәри эп-эсли вагт гечәйипдир. Ысмайыл болса хер сапар баранда сорагын, сорагын дийип, гулак этини камата гетирйәрди. Сейде-де оңа: «Индики сапар сорарын» дийип вада берйәрди, йөне хер гезек хем: «Ай ёк, иң говусы сесиңи чыкармазлык!» дийип, өңки пикиринден эл чекйәрди.

Тотой буларың дул дегширже гоңшуларыды.

Мундан еди-секиз гүн озал, агшамаралар, обада адамларың аягы йыгнананда, Сейде Ысмайылың көйнек-балагыны ювмага башлапды. Ол даң атянча иш эдинип кир ювупды, эгин-эшиклери одуң янында гуратмалы болупды. Сейде гүн догманка сувумам гетирип гояйын дийип, босагадан дашарык әтледи, онуң шо бада гөзлери гамашып гитди. Бу гиже гар гүпләп дүшүпдир. Гарың бирхили гамгын агарып ятмагы онуң хошуна гелмеди. Онуң агзындан гара сув гелип, башы айланмага башлады. «Гөврәмде бир зат галып-бейлеки эдәйдимикә я? — Сейде аягының үстүнде дуруп билмән, икибака ыраң атды, бедресини элинден гачырды. Ил-гүн нәме диер? Шейле-

-де болса, ене-де өз-өзүне гөвүнлик берди: «Ёк, бейле, болмага хакы ёк. Укусызлыкдандыр би». Ол бу хакда гайдып пикир этмежек болуп җан этди, ол Ысмайылың аладасыны эдйәрди. «Нәдеркә ол о тайда? — дийип, өз-өзүне совал берйәрди, ене онсоң онуң йүреги җиглəп башлады. — Гыш дүшди, хай диймәнем әхли зады совук урар, онсоң ол говакда нененси гүн гөрер ахырын?»

Дийсең-диймесеңем, мазалы гыш дүшүпди. Дүйнүң өзем ерлер гаралар ятарды, бу гүн болса ынха дагларам дик башларындан тә ашак этеклерине ченли тәзе яган гара бүренишип отырлар. Йыгрылышып отуран чалым-тыл сөвүт агачлары япларың үстүне эглишип дурдулар. Асман бирнеме ашаграк инәен ялыды, дүнйә даралып кичелəене чалым эдйәрди. Гар хенизем гуюп дурды, шув-лап ел өвүсйәрди, гар тозгалары тозап-тозап гидйәрди. Илат хениз өрмәнди, бейле ир билен хич кимиң совуга чыкасы гелмейәрди.

Сейде ере середип барярды, шол баршына-да Ысма-йыла ненең шол ала кечәмизи ашырып билеркәм дийип, шонуң донуны бичйәрди. «Онсуз ол бу совуклара чыда-маз...» Бирден, гарашылман дуран ерден онуң бу эдип барян пикирлериниң арасы үзүлди, онуң гарың үстүндә-ки адам ызына гөзи дүшди. Бу ыз деря бака гечип ги-дипдир. Ол: «Бу ыз Тотайың ызы болаймаса» дийип чак этди. Эдил шол икарада да оңа гөзи саташды: эли бедре-ли Тотой оңа бака йөрәп гелйәрди. Онуң аягында улла-кан агыр әдик барды, онуң өзи велин чөп ялы инчежик аялды, дулуклары ичине гидип дурды, агызларының ики-ян гырасы гасып-гасынды, эгниндәки чапаныны эркек адамларыңкы ялы йүп билен берк гушайыпдыр. Тотой Сейдәни гөрүп, элиндәки бедресини ерде гойды, үшәп гөм-гөк болан эллерини овкалашдырып, онуң гелерине гарашды.

Ол:

— Нәме, я узынлы гиҗәни укламан өтүрдиңми бей-ле? Габакларың елленип, йүзи-гөзүң саралыпдыр-ла — дийди.

— Ёк-ла, ёк-ла, йөне билмедим бирхили келләм агыр-яр — дийип, Сейде оңа җогап берди, соң хем ховул-ха-лат сөзүниң үстүни етирди: — Гиҗе ятман дагы, ери, мен нәме ишлемелимишим эйсем? — дилинден сыпдыран бу сөзлеринден онун өзем горкды, бу сөзлер онуң йүрегине түйс ханҗар болуп санҗылды. «Бирден йөне Тотой гиҗе

даш чыкып, мениң кир ювяныма аңан болаймасын? Ине, ол хәзир сорар...» — Догры, шу гүн агшам бирем уклап билмедим, оглум аглады — диййип, дилинден ойланышыксыз сыпан яңкы гүррүңини ювмарлажак болды.

Тотой дүшүнйән диййип баш атды.

— Вах-вах-э-эй — диййип, ол согдурып айтды, — Сенем бир мениң тайым-да, ер уруп, ерде еке галанда! Вах, бу сен гаррыңам бир отуран көлеге ахырын, ожагың башыны алып отурмакдан башга зада яражакмы нәме ол. Шу агтыжагына, гараз, гөз-гулак болянына-да сен йөне шүкүр эдәйгин. Сандан галан адам-да... Энен-атаңам сениң бир бу голайларда чопанчылык эденок... Бу дурмушда, ине, шейдип, бири-бириниң ызына улашяр-да гидиберйәр! — Тотой онсоң дымды, ол сесини-үйнүни чыкарман дуран Сейдә түйс йүрекден дуйгудашлык эдйәрди. Онуң Сейдә чындан небси агырярды. Тотойың ашак бакып дуран гүр кирпиклериниң ашагындан әңедйән гөзлери мыдама чынлакай середйәрди, ичинден гечип баярярды, хәзир велин бу гөречлер юмшак, парахат, бирхили йүрек авусы билен, аял адамлара лайык якымлы әңедйәрдилер. Сейде оны бу болушда гаты кән вагт бәри гөрмәнди. «Гызка овадан болан болара чемели. Асантайың хем гөзлери агынжак эдил эжесиниңки-дә» диййип, Сейде ичинден пикир этди.

Тотой улудан демини алып, шей диййди:

— Шол гарашып айланып йөренсиң, хат болса гелйән дәлдир... Этжек задың нәме, ери, икимизиң кысматымыз шейледир-дә! Мен-ә үч сапы чага билен галдым, сенем адамың билен, вах, ярым йылжыгам яшамадың... Сизиң айны бир хезил этмели вагтыңызды, шо пилле-де, ине, уруш турды... Оглуң болды — какасы гөрмеди... Небсиң-жаның агыряр, йөне нәме алач этжек... Вах, бу затлара ене ягшы-ла, гечер, өвренишер гидерис. Йөне шу хат гелсе боляр! Хатың гелмейәндиги ядыма дүшенде, эллерим ашак салланяр... Ине, ынха, гышам дүшди, чагажыкларымың болса не аякларында бар, не эгинлеринде... өңли-соңлы ики халта ялам мекгежөвенимиз галды... Онуң билен, ери, биз нирә ашарыс ахырын? — ол түйс йүреги билен эллерини салгап гойберди, гөзяшыны сылды, онсоң гөзлерини газаплы ялпылдадып, бедресиниң гулпуна япышды.

Йүреги ярылан, шол бир вагтың өзүнде-де Тотойың хич зат аңмандыгына гөз етирип, гечиси дага яйран Сей-

де онуң ызындан бирхили алжыраңңы гарап дурды. Ол Тотоя ягшыдан-ямандан бир задам айдып билмеди. Бу юмрук ялыжак аялың йүрекдешлиги, онуң аяллара мувапык дөзмезчилиги, онуң мердемсилиги хем-де начарлыгы Сейдәни гозгалаңа салды, ол өзүни кемсидилен, гөвнүне деглен адам хасап этди. Тотойың болса бу затлардан асла-асла хабары ёкды. Ол икимизиң хем маңлайымыз бир экен дийипди, шоңа гөрә Сейдәниңем мүззерилип йөрмәге хич хакы ёк. Сейде өзүниң шу гаржашык, гапма-гаршылыклы дуйгуларындан баш алып чыкып билмеди, онсоң ол өз-өзүни аклап, шейле пикир этди: «Ери, башга нәди мен нәме иш этмелимишим? Хер ким өз кысматына языланыны гөрер. Дүнйә иненде маңлайыңа нәме дийлип язылан болса, шондан чыкма ёкдур. Эгер Тотойың чагаларының багты иишлесе, оларың какасы хем гайдып гелер...»

Сейделериң гоңшусы Тотойың адамсына Байдалы диердилер. Ол бүтин дурмушыны сувчулык эдип гечирен адамды. Оны агшамларына ишден гайдып гелйәркәңем, сув тутуп йөркә гөрмек болярды. Ол экин мейданының ичинде этмер-сәтмер гадам уруп, өрән ынамдар йөрейәрди. Агшам шапагының гойы гызыл шөхлеси ёрунжа башларына дүшүп, энайы бирхили өвүшгин атярды, Байдалының ерде йүлменип-йүлменип, айна дөнен кәтмени хер гезек инип-галанда шейле бир ялпылдаярды велин, эдил гөзүңи дешип барярды.

Оба ичинде:

— Сувы аявлы сакламагы башаряр, онуң элинден дүрдөкүлйәр! — дийип гүррүң эдйәрдилер.

Аяллар көйнеклериниң этегини чалажа галдырып, бири-бириниң эллеринден тутушып, товланжырап акып ятан япдан геченлеринде, ол хезил эдинип гүлерди, онуң бу часлы гүлкүсини эшитмән галан болмазды.

— Хай-хай, нәме иш эдйәңиз о тайда! Акарыс өйдүп горкяңызмы? Хер йүзүне мениң элиме дүшйәңиз-ә. Гойбересим ёк!

Деңдуш аяллар хем оңа:

— Вах, ылайым сениң япларыңы сув алып, теп-текиз этсин, ал какмыш! Худайым сува гарк боласың, гарк болман өтен! — дийип, жын ялы болшуп гыгырышып жогап берердилер.

Онуң болса хасам бетер гөхи гелип, шол хахахайлап гүлүп ятышыдыр. Гүлкүси ер сарсдыряндыр.

Гаранкы гатлышып баряндыр, соң ызына бир өврүлип әңетсең, узынак, хер эгнинде бир адам отураймалы чигинлек, пәлван сыпат Байдалы җаханкешде бир ягшызада ялы болуп, экинчилигиң ичи билен хер ерден бир басып йөрәп баряндыр. Ол тутуш гиден мейданың ичи билен йөрәп бармаша, чем гелен нәсазлыклары хем дүзедишдирип гечйәрди. Байдалы шейде-шейде барха дашлашып гидйәрди. Сейде кәярым гоңшуларына барарды. Шонда ол бир сапар нәмедендир, гараз, бир затдан гөвни галан Тотойың нәзик додакларыны пугта гысып, газавысы билен газаның дүйбүни газап отураның үстүнден барды, Байдалы болса чагаларына ойнавач ясап берйәрди, ол хич зат болмадык ялы парахат гүрлейәрди:

— Сен, байбиче, бидерек ере кәйинйәрсиң. Илден пес яшамзок. Ёгса-да, бар ана, гит-де айлан-да гөр, хайсы бир машгаланың үч оглы бар? Сен олары маңа догруп бердиң, маңа болса өзге байлык деркар дәл. Ине олар, таңрының маңа эчилип берен зүрятлары!

Байдалы фронтдан йыгы-йыгыдан хат язып дурярды, гүйзден бәрем хаты кесилди.. Эдил шонуң ялы Ысмайылдан хем хат гелмейәрди. Гөршүмиз ялы, почтальон Курман буларың өйлериниң гапдалындан геченде, ябысының бөврүне батлырак депип, гөрүнмән гечҗек болуп җан эдйәрди. Ол бош элини бурнуна сокуп гелип билҗек дәлди! Ол утанярды, чекинйәрди, өзүни бергили болуп, шоны үзмәге пулы ёк адам ялы дуйярды.

Муңа дерек оба Советиниң башлыгы Мырзакул велин гелмесини йыгҗамладыпды. Ялңыз шунуң өзем Сейдәни өлер ялы ховатырландырярды. Мырзакул бир затлар аңып, Ысмайылын ызына дүшҗек болярмыка я-да? Йөне велин, онуң өзүни алып баршындан хич бир зат аңып болҗак дәлди. Муны Мырзакул ниреден билсин-ә? Хениз-е ченли Ысмайылың гачанлыгыны обада екеҗе кишем билмейәр. Ысмайыл дийсең сересаплыды, әгәди.

Ол хер гезек:

— Сейде, дүнъелер булашыкдыр, илатың йүпүниң үстүнде одун гояр ялы дәлдир, билип гой, екеҗе кишә келам агыз сөз айдыҗы болаймагын. Эгер какам габрындан чыкып геләйсе-де, шоңа-да ынанма! Эшидйәрмиң? — дийййәрди.

Мырзакул обаның ичи билен гечип гидип барярка, булара-да бир иш билен диен ялы йүзүниң угруна сов-

луп гечәййәрди. Гошунчылыга гитмәнкә, ол мен диен жахылды. Гара гаракөл баганадан тикилен телпегини маңлайына гышыграк атаярды. Өлер жаны ат чапышыкды, өзүнем комузыны янындан айырмазды. Оны оба ичининиң говы айдымчысы сайярдылар, айдымы онуң өзи дүзйәрди Фронтдан бир элини алдырып гелди, инди, ынха, оны танар ялам дәл, ол бүс-бүтин башга адам болуп доланып гелди. Гылык-хәсиети хем өңкүси дәл, деррев гахары гелйәр, зоңтар бир затларам айдяр гойберибердйәр. Харасат-тупанда иши гөрлен дарагта чалым эдйәр, чеп эгни ашак салланыпдыр, боюнлары сүйнен ялы, окуң ызлары чылгым-чылгым болшуп ятыр, йүзүниң иримчик, гөденсиз чызыклары хас хем месе-мәлим гөрнүп дуран ялыды, гамашык назары ичинден гечип барярды. Инди Мырзакул көпленч фронтда гөрен затлары хакда айдым айдярды, онуң сеси кә пессайлап, кә-де хыжувлы гахар-газап билен яңланярды. Мырзакул гөчүп, бу дүнйәни ядындан чыкаран халатларында болса онуң гөзлери эртекилердәки батырларыңкы ялы шөхле сачярды, шонда ол хамала диерсиң комузың тарларына шелпе урян дәлдирин өйтмән, ялныз элини булайлап-булайлап гойберйәрди. Йөне ол гайдып инди хич вагтам комуз чалмаз.

Мырзакул көпленч диен ялы Тотойларың ховлусына гелерди.

— Ай, Тотой, Тото-я, ниредесиң? Диримиң бери? — Онсоң ол үзеңнисине галып, бейик хаятың үстүнден бойнуны узадып, Сейдәни чагырярды. — Хә, Сейде, оглуң жаны сагмы?.. Өйүнде йыгшырып гоян теммәкинден ханы маңа бир чилим долап узат. Өзүнем бәрик гел ахырын, гоңшуларыңка гел... Бир иш бар... Галан ишиңи соң эдәерсиң.

Мырзакулың оларың хат алып-алмаяндыкларыны сорамасы болмазды. Онсуз хем дертлери өзлерине етик начарларың дердиниң үстүне дерт гошмайын, гынандырмайын диййәрди, онсоң хем обаның почтасына түкел бирлай гөз гездирерди, шоңа гөрә-де оба ичиниң әхли задына белетди. Хер ничик хем болса, хер сапар оңа габат геленде Сейде толгунман сакланып билмейәрди. Онуң Ысмайылдан хат гелйәрми диййип сорамазлыгы Сейдәниң гөвнүнде инкис дөредйәрди. Диймек, ол бир затлар билйән болара чемели. Диймек онда, ол муны бидерек ере шейдйән дәлдир...

Өтен йылкы экинде йыгнап гоян теммәкисинден бир чилим долап, Сейде оны отлады, онсоң гоңшуларына бака йөнелди. Ол бу вагт гара чыны билен, барха гүйҗейән горкусыны басып ятырҗак болуп җан эдйәрди. Мырзакул онуң гелйәнини гөрүп атдан дүшди, чилими алып, небсевүрлик билен гайта-гайта сорды, хич бир зада галташыгы болмадык затлардан гүррүң ачды, ондан-мундан сөз урды...

— Сениң шуның гаты говы теммәки, Сейде — дийип, ол бир сапар оны өвүпдем. — Ысмайыла посылка эт, чексин гой. Таласымызы ятлар. Себәби дийсең, бизиң теммәкимиз ялы теммәки хич ерде-де ёкдур.

— Иберерин — дийип, Сейде кынлык билен дил ярды. Ол ене башга бир затларам айтмалыды; йөне бир сөз дагам онуң ядына дүшмеди. Гайта ол Мырзакул бу алҗырап дуршумдан, йүз-гөзүмден бир затлар аңан болса герек дийип гуман этди, шундан соң болса ол хас-да бетер гызарды. Ол яландан үсгүринҗирән болды: — пуф, бай мунун түссесиниң аҗылыгыны, богазыңы гиҗедип алып баряр... ери, шунуң нәмеси говумышын дийсене?..

Ол муны гаты ерине дүшүрип айдандырын өйдүпди, йөне узын гиҗе велин ёк затлар гөвнүне гелип, ятып билмәнди. Бирден өз-өзүни паш эден болайса нәтҗек? «Җан худай, хернә шу сапарлыкча-да бир өзүң совавери. Йүзүм гызармалы дәл мен, бир дагам гызармалы дәл, сесимем өңки сесим ялы болмалы, сандырамалы дәл! Я бир зат инди андымыка ол? Өзүмем чала бир зат болса галпылдап дурун, мердрәк болмалы — дийип, Сейде өз-өзүне кәйинди.— Ёгса-да, ол нәме үчин посылка эт дийип айтдыка? Йөне дилиниң угруна айдып гойбердимикә я бир затлар дийдигимикә...»

Башга бир сапар болса Мырзакул яп боюндакы агачлара сын эдип гыҗалат берипди:

— Байдакы хер йыл гүйз агачлара гөз-гулак боларды, гуран хем герекмеҗек шахаларыны кесишдирип айрарды, бу йыл болса сиз муны бейтмедиңиз... Улуҗа оглуң эййәм ише ярапдыр-а... Шахаларыны кесип айырмак герек, болмаса агачларыныз бой алмаз. Онсоң арта-сүйше одуны хем дердиңизе ярар-да...

Тотой Мырзакула өкүнчли гарады, улудан демини алды.

— Гураплар галайсаларам агламан, ери, киме герек олар! Нәме даргт аламың даяңҗымы?.. Онуң өзи өйде

болмаса, гөзүме хич задам гөрненок... Ынха, өзүңем гөрүп дурсуң ахырын: хем колхозың ишине чыкмалы, хем хоша йыгнамалы, хемем чагаларыңа тербие бермели... Ине, ынха, ики гоңшы болуп отырыс — хей бир хат-петек геләйсин-ле бизиңкилерден, дирими олар, өлүми олар, худай билсин! — Ол кемиш-кемиш эдип ызына дөнди. — Сең болса бу тайда агач ядыңа дүшйәр...

Мырзакул хакыкаты болшы-болшы ялы айдар өйдүп, Сейде йыгрылды, мүззерилди. Мырзакул оңа: «Сен өзүңи онуң билен денеме, онуң әри Ысмайыл өңрәкден бәри гачып-тезип йөр. Ол гачгак шу этрапларда!..» диер. Догрудан хем, шу минутда шол айдылаймалыды. Йөне Мырзакул башга зат дийди.

— Диңе бир агаж-а дәл, Тотой, онуң көлегесиниңем дерде яраяндыгыны говы билйәнсиң сен — дийип, ол парахат гүрледи, бирденем гызыберди. Богазына сыгдыгындан гыгырды, онуң бу болшы бу затларың әхлисини онуң йүзүне айтмага өңрәкден бәри тайярлык гөрйән экен-ов дийдирйәрди. — Шу аял хыкгы-чокгыңызам инди бес эдиң! Биразажык салым хат эгленәйдими, дессине булар сес этмәге тайярдыр. Иң говусы, хонха хол җайың үстүндәки беделери гүне серип барың-да, бир ерик күде эдип гоюпсыңыз, болмаса гүйзе дeңич от-иймлериң әхлиси хеңләп чүйрәп гидер! Я чагаларың сүйт-гатыксыз галаныны говы гөрйәрмиң? Аркайын болайың, мунуң үчин мениң өзүм сизиң келләңизде таяк дөверин! Еке өзүң гүйжүң етмейән болса, гоңшыңы хем чагыр, ики саны дул дегшир гоңшы болуп отырсыңыз... Икиңиз болуб-а бир эркек кишиниң дуран еринде дурарсыңыз ахырын... Рус аяллары окопларда эркеклерден пес отураноклар, өзүм гөзүм билен гөрдүм... Сиз болсаңыз өйүңизде отырсыңыз-а, ене-де онсоң хат-петек ёк дийип, ыңңыл-чыңңыл эдйәрсиңиз!

Тотой сесинем чыкармады, гаршысына екеҗе сөзем айтмады. Сейде велин дуйман дурка бирден дилинден сыпдырды.

— Шу диенлериңи эдерис, шу гүнүң өзүнде, ынха, шахалары кесишдирип, отлара шемал чалдырарыс!

Әхтимал, онуң муны гаты ховлугып айдаян болмагы-да ахмал. Эмма онуң хич хили яшырын пикири ёкды, ол халыс йүрекден айдыпды, онуң хатлы гүррүңи башга яна совасы гелйәрди, шол бир вагтың өзүнде-де өз болшуна, Тотойың болшуна утаныл, ере гирип билмейәрди. Мыр-

закул башга хич зат диймеди. Хенизем ол өзүни эле алып билмәнди, гахарлыды. Ол бирхили гең гарайыш билен Сейдәниң йүзүне чиңерилип середйәрди — ол Сейдәниң айданларыны макуллаян ялыды. Онсоң атына мүнүп гитди.

Сейде шол гүн Тотойың овнук-ушак ишлерине көмеклешип, дүшнүксиз, бирхили үмсүм шатлыгы башдан гечирди, ол хамала өз гүнәсини юван адам ялы рахатланды. Шу хили рөвшен ягтылык, шу хили җошгунлы ылхам онуң калбында өңрәкден бәри туташманды, онуң шу вагт әхли затлары диңе шу гүн, хөкман шу гүн эдеси гелйәрди, иш дийип эллери гиҗәп дурды. Ол Тотойың чагаларына дәлишгенлик билен бир затлар дийип гыгырярды, себәби оларың көмегинден берйән зыянлары артыкмаҗракды. Йөне Сейдәниң бу затлар гахарыны гетирмейәрди. Онуң айдым айдасы, җак-җаклап гүлеси гелйәрди. Йөне хер сапар хем Мырзакулың онуң акылыны хайран эден дүшнүксиз гарайшы ядына дүшенде, бирден оны совук дер басярды, эгинлери ашак саллапярды.

«Нәме үчин ол маңа шейле серетдикән? Бир зат аңан болара чемели-дә? Йөне мениң гөвнүме шейле ялы болаймасын бирден?»

Шейле-де болды: Мырзакул хер сапар гөрме-гөрше геленде, Сейде алҗырап, өзүни йитирди, горкды. Онуң: «Ханы сең Ысмайылың ниреде? Сен оны нирелерде гизләп йөрсүң?..» диен совалына гарашды йөрди. Онуң йүреги шейле бир гүрсүлдәп урярды велин, Сейде гүрсүлдини Мырзакул эшидәер өйдүбем этияч эдерди.

Мырзакул гиденсоң, Сейде ылгап өйлерине гелерди, ичи гырпыҗыклап дуран сувлы сусагы сандыраян эллери билен тутуп башына чекерди, гулкунып, гурсакларына сув сеперди, диңе бирнеме соңраҗык, чыдап-чекерден агыр тешнелигини гандырандан соң, өзүни элине алып, пикирлерини бир ере җемләп билйәрди. «Ёк, ол биленок! — дийип, Сейде өз-өзүни ынандырярды. — Эгер ол гөрмәге я сынаг этмәге гелен болса, менем бир зат аңардым-а? Ол йөне саглык-аманлык сорашып гитди ахырын. Барды-гелди, аңаянам экени-дә, ери, шонда нәме... Хер йүзүне ол менден екеже задам билип билмез. Мүң гезек сынап гөрүберсин гой, Ысмайылың ниредедигини айтман, хич хачан! Ханха, улы илин аяллары адамымыз аман-саг гайдып гелсе боляр дийип, аллаҗан дилег эдип йөр-

лер-ә! Нәме мен өз әрими говы гөремокмы, огулжыгымызың багты үчин аллатагаладан шуны дилемәнмидим мен ахырын! Худайын өзи Ысмайылы маңа гайдып берди, менем инди оны аяп-горап сакламалы...»

■ ■ ■

Гай туруп, харасат гопуп, гара гышың шатлама аязлы дөври — чилле голай гелипди. Хепделәп аяз өвүсйәрди, чапгын шемал гар тозгаларыны бир ере үйшүрип, үйшмек-үйшмек сыргынлар эмеле гетирйәрди. Аязың зоруна даш ялы доңуп галан ёдажыклар аягың ашагында демре басан ялы тарңылдаярды.

Обаның ичи чоларыпды, пагса өйлер турбаларындан бурум-бурум түсселәп, үмсүмҗе бири-бирине гысылышып отырды, оларың ёкарсында болса, дагларың бейик-бейик гаялары өзлериниң ак башларыны елиң угруна дим-дик тутуп, дуран-дуран ерлеринде доңуп галыпдылар.

Гүн-мыдаралар гүн гелдикче агырлашярды.

Дашкы совук отагың ичинде елеклерини хүжжердишип, товук җанаварлар бир ерде чугдамланышып дурдулар. Олар бири-бирине гысылышып, дашарда гезмелемәге-де чыкмаярдылар. Олар ак габаклары билен гөзлериниң деӊ ярысыны япышып йыгрылышып дурушларына, адама гам-гусса билен середйәрдилер. Вах, олара хәзир дәне берип, петекеҗиклерини бир долдурсаң-да, йөне этҗек алаҗың нәме! Пеҗиң аңырсындакы аракы диварда элде докалан уллакан чувалда мекгеҗөвен сакланярды, чувал гүн гелдикче говзап барярды, гөвнүңе болмаса, онуң ичиндәки мекгеҗөвен серетдиксайын азалып барян ялыды. Сейде дәнесини гысганып, барып шу гүйзден бәри дегирмене гатнамасыны кесипди. Дегирменде ун үведениң үчин дәне бермелиди, шонуң үчинем өйде, элдеҗик үвәниң кем дәлди. Кәпиллелер гиҗелер ятман дегирмен үвәрди; гүндиз-ә иш гидерди; илкагшамдан хем дегирмениң башына гечерди. Агыр дегирмен дашындан гызгын демриң ысы бурнуңа урярды, пакга-пакга болан эллериниң ичи лов-лов янярды. Йүрегине-багрына дүшүп барян билагырысындан яңа гөзлери гараңкыраярды, йөне Сейде барыбир дегирменини ташламаярды; эртеси Ысмайыл ач отурмалы дәлди! Уналы үвәп боландан соң, чагасына ашлык бир гысымҗык ун алып галарды, унуң галанындан болса Ысмайыл үчин чөрек биши-

рерди. Сейдедир онун гаррыжа гайын энеси элекде галан кепек билен оңңут эдйәрдилер. Олар, ана, шол кепекден йүрек өдүлик бир затлар биширинен болярдылар. Ери, онсоң товуклара нәдип дәне берҗек ахырын? Яза ченли өзлери ашып билэйселерем зор болдуклары.

Сейде шу товуклары шу яз чагам үчин юмуртга гузлап берер диен умыт билен саклаярды, йөне ол оңлы ойланышманрак эден болара чемели. Эт ёк. Ысмайыл геленде, Сейде оңа товук говруп берйәр. Улурак өй гушлары болан болса, Сейде-де адамсының гарныны хас говурак герк-гәбә долдурарды-ла! Оңа етесем бир зат болармыды! Әхли өйдәки бар затлары, онуң дашындан тапылян затларам Сейде Ысмайыл үчин йыгнап-йыгшырып гойярды. «Хер задам болса биз өз өйүмизде отырыс, гара сув биленем бир мыдар эдерис» дийип, ол айтманда-да оглы үчин бар задыны гурбан этмәге тайяр гайын энесине айдярды. Йөне хер нәме-де болса, Ысмайылың өе гелен вагты утанчдан хем небси агырмаклыкдан Сейдәниң йүрегинде гызгын токга дүвүн эмеле гелйәрди.

Ол түссә какан, совуга гайзыган йүзүни кирли яглык билен даңып, шинелиниң үстүнден гейнен шорлап гиден поссуныны шокурдадып, апы-тупанлы гиҗелер гапының өңүнде пейда болярды. Эндамына бирнеме йылы йөрәп уграндан соң, бирхили дымылҗык аграс ыс аңкап башлаярды. Сейде онуң көйнегиниң битини ода какып дуршуна, Ысмайылың бу болуп йөршүне йүреги аван середйәрди ве гамгын пикире батярды: Вах-вах, шу совукларда нә гүнлер гөрйәнсиң сен дийсене? Өйде болан болсаң, эндамыңа екеже тозанҗык сиңдирмездим-ле!..» Ол болса одуң башында йүз-гөзүни чытып отырды, онуң вагшылашан гөречлери тутук хем гахарлы йылпылдаярды.

Сейде билйәрди, онуң ягдайы агырды: шонуң үчин ол адамсының гөвнүни тапҗак болярды. «Әр-аял хер хачанам — гайгы-хасратда-да билеҗе болмалыдыр. Нәхили агыр гүн башыма дүшенем болса чыдамалыдырын, башымы алып чыкмалыдырын. Ысмайыл саг гезсе боляр... Галаның бир алаҗы бор, чыдарыс, чекерис, өвренишерис... Гөр ынха Тотойы, үч саны чагасы билен бир мыдар эдип йөр-ә, талханы гысым-гысымданҗык пайлашып иййәрлер, иле сыр билдиренок...» Сейде, ине, шейле сөзлер билен өз-өзүне гөвүнлик берйәрди.

Дүйн дәл, өңңин Сейде теммәки сарайдан ишден гай-

дып гелйәркә, эдил көприң алкымында Мырзакул онуң ызындан етди.

Ол:

— Сейде, биразаҗык аяк чек! — дийип гыгырды. Догрусы, онуң сесинде шүбхеленер ялы хич задам ёк ялыды, йөне, шейле-де болса Сейде шол гөз юмуп-ачасы салым шол айылганч задың боларына гарашды, мүңк-мүңк эдйән додакларыны хасыр-хусур яглыгы билен өртди. Мырзакул ябысының бурнуны тарладып гелди-де, эерден ашак эглип, онуң йүзүне чиңерилип-чиңерилип серетмәге башлады. «Билдиңми ахырын! — дийип, Сейде элхедер алды. — Инди, ынха, болды! Инди, ынха, болды! Айт-да бол басымрак! Гепле ахырын» — ол тас шей дийип гыгырыпды, Мырзакул кирпиклеринем гырпылдатман, шейле бир кән, шейле бир кән серетди, Сейдәниң йүрегине дүшүп, чыдабилмән багырыберереслери гелйәрди! Онуң бу середиши дийсең парахатды.

— Гарындашларча мениң саңа бир зады дуйдурасым гелйәр, Сейде — дийип, ол ахыры гепледи.

— Нәме хакда ол? — дийип, Сейде сорады, йөне өз сесини онуң өзем эшитмеди. Бу сөзлери ол дашындан айтдымыка я-да йөне пикир этдимикә?

— Вей-вей, болшуң нә түйсли? Нәме болды саңа? — дийип, Мырзакул өр-гөкден гелди-де, өз гөмелтейлигине утанды: начар машгаланың йүрегини ярдым, эринден хат-петек аланок, хер затлар гөвнүне гелендир бичәрәң, гөр, ана, йүз-гөзлери ап-ак болды, ичинден ойланды, арман этди. — Горкма, горкма, хич бир болан зат ёк... Йөне саңа айдаяйын дийипдим: эртир фронта гиденлериң машгалаларына аз-овлак дәне пайлаҗак... Ана, шонуң үчин-ле, списога эхли кишини гиризип билмедик. Сенем ёк, Сейде, шол списокда... Дүшүйәң-ә сен, Сейде, гөвнүне зат гетирмегин... чагасы көп адамлара, ине, шу Тотой ялылара, гараз, етдигинден бәш килодан, он килодан пайлашдыран болдук... Эртир йөне гыкылык-галмагал турзаймагын, эхли кишә бермели, оны билйәс, йөне ханы нирeден алҗак ахырын.

Сейдәниң йүреги ерине гелди...

— Ай нәме, ёк болса, ёк болар-да — дийип, ол өзүне гелип җогап берди. Онуң: «Маңа сениң дәнәң герек дәл, шуны билип гой: иң говусы Тотой ялылара көмек этмели, мениң өзүм башымы чарарын» дийип айдаслары гелди, йөне гайраты чатмады, сесини чыкармады.

Мырзакул болса бу затлара өзүче дүшүнди.

— Йөне, Сейде, өзүң бил, яман зат гөвнүңе гелмесин — дийип, ол ювмарлап гүрледи. — Индики сапар сана-да берерис... Хөкман берерис.. Шуңа өзүм сөз берйән... Сен кемпире шейле дий-де айдай, болмаса ол дүнйәни башына юмрар: «Мырзакул өз ковум-гарындашымыз болуп дур, пейдасы — непи дегмесе, онуң оба Совет боланының бизе пейдасы нәме...» дийип кәйинер. Вах, өзүмизиңкилере бир ягшылык эдип билсем, менем хезил этжек-ле, йөне өзүң гөрүп дурсуң ахырын... — Мырзакул пикире чүмди, үстүни гар басан оба өйлерине назар гездирди, ябысыны сүрүп уграды, бирденем онуң жылавыны чекип саклады. Ол ене бир затлар айтмага хыялланярды, йөне әхтимал, муңа йүреги этмедик болара чемели. Ол ене хол Тотойларың гапысындакы ялы гең, дүшнүксиз гарайыш билен Сейдәниң гөзлерине әңетди, йөне бу сапар хас ачык, гөрнетин әңетди. Хава, инди әхлисн дүшнүклиди: ол Сейдә мәхир хем жошгун билен середйәрди, онун гөзлери болса: «Мениң айданларыма дүшүнжекдигини өңденем билйәрдим... Мен саңа хер хачанам ынан ярдым... Дүнйәде саңа тай ёкдур, мен сени сөййән... Өңден бәри эй гөрйән, муштагым сен...» дийййәрди.

Сейде горкы билен яглыгыны башына чекди, ол бүтин сүңңи билен гагшаярды, йүзи чув ак болупды. Онсоң ол бибигтыяр халда хырра ызына өврүлди. Онуң гинден ачылан гөречлеринде хайран галмаклык доңуп галыпды, ол хәзир дийсең говы гөрүнйәрди.

— Гитжек мен! — дийип, ол юваш, йөне өрән перт эдип айтды.

— Азажык дурай! – дийип, Мырзакул икиржиңледи. Ол жылава элини етирди, соң ене оны ташлады.

— Дур-а, Сейде! — дийип, ене ол өңки айданыны гайталады. — Кынчылык чекйән болсаң, менден гизлеметин... Сениң оглуңа шүлелик ашы... эгнимдәки шинелими сатарын велин тапарын...

Сейде диңләп дуршуна сесини-үйнүни чыкарман башыны яйкаярды, нәме дийип ойланжагынам билмейәрди. Онуң Мырзакула алкыш айдасы гелйәрди. Шонда-да болса онуң гөречлери бирхили первайсыз середйәрди, хырсызды: «Маңа азар берме! Бейле серетме, горкян мен сенден! Гойбер, гидейин!»

Мырзакулың габаклары эмай билен сүзүлди, онсоң эриң үстүнде жайлашып, Сейдә яңадандан әңеденде,

онуң гөзлери хемишекилери ялыды. Ол хич зат болмадык ялы асуда гепледи.

— Боляр-да, бар, гит, чагаңам аглаяндыр...

Сейде шол угра ызына өврүлди-де, аңырлыгына бака ёла дүшди, ол ылгайҗак-ылгайҗак болярды, йөне зор билен өзүни саклаярды. Ол хоң ялы ере гидип, эгни үсташыры ызына гаранҗаклады, аяк чекди. Мырзакул хич ере әңетмән, башыны ашак салып, кенарың гырасыны сырып барярды. Ябы өз майдалына йөрейәрди, Мырзакул оңа хич зат дегмейәрди. Онуң шинелиниң якасыны галдыранындан болмагам ахмал, йөне, хер ничик хем болса, онуң хорлугы гөзүңе хасам месе-мәлим каклышярды. Онуң кебзелери хонда чыкышып ятырды, күл-оврам болуп, элсиз галан чеп тай эгни ашак салланып ятырды. Сейде: «Шинелими сатарын велин диййәр... Үшәр ахырын ол!» дийип ичинден геплейәрди, онсоң бирден онуң калбында нәмедир өң ёк бир затлар гымылдап-гымылдап гитди. Гызгын мәхир, дөзмезчилик ослагсыз ерден онуң йүрегине долды. Ызындан ылгап, оны сакласы гелйәрди, говы-говы сөзлер айдып, она хемаят береси, гүнәми өт диеси гелйәрди... «Ери, мениң — әрли аялың нәмесине ашык болдука би? Обада говы-говы гызлар кән-ә? Мениң әрим янымда ахырын, сениң болса ондан хабарыңам ёк...»

Онуң келлесиндәки әхли затлар буйр-булашык болды, аягының ашагында жыгылдаян гарың сеси чекгесине дүшүп янланярды. Сейде тә өйлерине барянча ызына гаранҗаклап, кемиш-кемиш эдйән додакларыны яглыгы билен гизләп гелди.

Дүйн оба ярамаз хабар яйрапды. Теммәки сарайдакы аяллар өзара пышырдашярдылар, хол бейлерәклеринден аркасы теммәки йүкли гечип барян Тотойы гөренлеринде болса, оларың сесине сув сепилен ялы болды. Олар ере середишип дымдылар. Оларың бири, гара атынҗалы бир аял, сакланып билмән зөрледип гойберди.

— Багты ятан етимлер! Ылахым, сизиң ахы-налаңыз германың башына дүшгей-дә!..

Бу аялың йүз-гөзлерини йыртып, сес эдени яңы болара чемели, себәби энтек онуң йүзүниң дырначак ызлары хем гызарышып дурды.

Оба Советине Байдалы Сталинградың этегинде вепат болды диен хабар говшупды.

Соңкы махаллар обаның хер еринде-хер еринде эркек

адамларың матам сеслери йыгы-йыгыдан эшидилмәге башлады. Олар эериң үстүнде икияна ыраныл: «Вай, доган-ей! Вай, доганлар-е-й!» дийип сес эдйәрдилер. Төверегине адам көки үйшен өйлерден болса олара җогап эдип, аялларың ахы-наласы эшидилйәрди. Олар терслерине бакышып, дырнаклары билен йүз-гөзлерини персала эдип сес эдйәрдилер.

Барды сениң сап күмүшден уяның,
Өзүңем батырдың шир дек хемише.
Бу гүн сең уяның диварда бош дур,
Менем гара яглык атындым баша,
Сениң неслиң душманыңдан ар алар!
Вай-вай-е-й! Доган җан-е-ей!..

Тә ярыгиҗе болянча, аглап-аглап сеслери гырлып, халыс болянчалар, зенанлар фронтда вепат болан инер огулларың агысыны аглардылар. Ине онсоң, хер сапар әхли оба адамлары өлениң ясыны тутмак үчин онуң өйүне йыгнананларында, Сейдәниң калбыны айылганч вехим басарды, ол обадашларының гөзүне гөрүнмәге горкарды, онсоң ол иллериң сыртында букулар йөрерди, муны онуң өзем билмән галярды. Шу хили яс гүнлери онуң нирәдир дагың ичлерине бир ере, адамсыз, чола бир ере гачып гидип, хич ким гөрмез хем эшитмез ялы ялңызлыкда гөз-гүлбанлар болуп гөзяш дөкеси, багрыны паралап агласы гелйәрди.

Ине, инди Тотоя-да гезек гелди. Онуң хем өйүниң төверегине мәреке үйшер, ол хем улили билен сес эдип, йүзүни йыртып аглар, огулҗыклары болса улы адам ялы болшуп, биллерини берк гушап даш чыкмалы боларлар, онсоң эллериндәки хаса таякларына даяныл: «Какам-ей! Какам-э-эй!» дийип сес эдип, эркек адамлары гаршыларлар. Хәй пахыр Тотой дийсе, өз башына нәхили агыр хасратың иненинден онуң хабары ёк-да! Байдалының ёгаланы хакда гелен хат энтек Мырзакулың элинде сакланярды. Гыргыз бу хили затлары бирбада айтмазак боляр. Нәвагт айдылмалыдыгыны яшулулар билмелидирлер. Шол өлди хаты билен бирликде колхозың правлениесине полкуң командириндeн бир хат гелипди.

Ол гошун бөлүми хүҗүме гиденде, Волганың кенары билен ичи миналанан тикенек симли гермевиң даражык мейданында габава дүшмели болды. Чыкалгасыз ягдай эмеле гелди, адамлар чагба ялы ягян пулемёт окуның ашагында өлүп-йитип гитдилер, миналанан мейдана ил-

ки аралашмага хич ким йүрөк эдип билмейәрди — дийип языпдыр. Ана шонда Байдалы өзи дөвталап болуп, тикенек симе бака окдурылыпдыр. Миналар ярылып гечелге эмеле гелипдир. Душман өз позициясыны ташлап гачмалы болупдыр.

Мырзакулың өйүне йыгнанышан аксакгаллар бу хаты диңләп боланларындан соң, сеслерини чыкарман, обадашларының ядыгәрлигини хорматладылар. Бу дымшык узага чекди. Олар оңа сеслерини-үйнлерини чыкарман хем дегсин-төвир этдилер.

Почтальон Курман ахырсоңы:

— Эй-хов! — дийип, улудан демини алды-да, гулакжыныны чүмрерәк гейди. — Онуң ялы сувчы аз-аздыр, эллеринден дүр дөкүлйәрди.. Байдалының сув тутан ерлериниң хасылы бир башга боларды... Ынха индем! Вах, онуң чагалары: «Курмаке, какамыздан хачан хат гетирерсиң» дийшип, маңа йөремәге ёл бермездилер-ле асыл. Менем, ине, шу базар гүни гетирҗек дийип сөз бердим, оларам нерессеҗиклер ынанардылар. Гөр ахырын бу нәхили-нәхили болды... Эмма, ери, нәме иш этҗек, батыр йигидиң кысматы ил-гүнүң кысматы билен деӊ бормушын!

Мырзакул аксакгаллардан Байдалының өлүми хакдакы хабары нәтсе болар дийип геңеш сорады. «Начальнигинден өлди дийип кагыз гелен болса, бу ерде нәме этҗек алаҗың бар — дийип, яшулулар җогап бердилер. — Йөне сен, Мырзакул, бизе гулак ас. Бу учурсыз агыр йылда, Тотой өз чагаҗыкларыны ачлыкдан өлдүрмеҗек болуп, чыр-чытрак ылгап йөркә, оңа биз адамсының өлди хабарыны айдабилмерис. Тотой аглап-эңрәп йыкылансоң, чагаларына онуң ким серетсин? Ёк, оны биз иң соңкы умыдындан жыда дүшүрип билмерис. Иң говусы, муны гүйзе ченли гоялың: хасыл йыгналар, халкың гарны бирнеме чөрекден дойсун. Ондан соң, ана, өз батыр обадашымызың вепат боланыны хабар берерис, бүтин оба болубам кемини-көссүни гойман ашыны-сувуны берерис....

Бу маслахаты тутуш оба унады. Байдалы нерессәниң өлүми хакда тә гүйзе деңич бир адам хем дил ярмалы дәлди. Эмма теммәки сарайда ишлейән аяллар дуруп билмейәрдилер, хышы-вушы гүррүң эдйәрдилер: себәби Тотойың билйән зады ёкды ахырын.

Гиже Ысмайыл гелди, Сейде-де оңа гоңшулары Байда-

лының шум кысматы хакда гүррүң берди. Ысмайыл ягшыдан-ямандан бир зат диййибем жогап бермеди, йөне эгинлерини гымылдатды-да өңайды. Онуң нәме пикир эденини алла билсин. Әхтимал, ичинден Байдала, өз дурмушына небси агырса-да агырандыр. Байдалы болса ширин жанындан гечип, минаның үстүне өзүни оклапдыр. Шейдибем өлүп гидипдир. Ол хөкман шейле болаймалыдам. Ёк, Ысмайылың йүзүнден хич зат аңар ялы дәлди, ол бир задам диймез, сесинем чыкармаз.

Ол бир чанак чорбаны галк-гулк атып, нәразылык билен хүмүрдеди.

— Бармы ене?

Сейде: «Вах, кишиниң агысына агламага мунуң эли дегйәми нәме? Өзи гиже-гүндиз совуга даңлып отыр-а, гөзүни гөркезмәге горкяр, үстесине-де бир гүн док болса, икинжи гүн ач...» диййип, Ысмайылың тарапыны чалып пикир этди.

Сейде оны ёла салыбам кән вагтлап уклап билмеди. Шемал алланичикси шувлап, гар тозгаларыны гетирип әпишгә урярды, обаның бир четлеринде хайсыдыр бир үшән ит жанавар «Ув-ув-ув! Ув-ув-ув!» эдип, чыңсап-чыңсап увлаярды. Сейдәниң сүңңүне бирхили галпылды аралашды. Евшанлы-четили аязлы мейданың ичинде алдажы ялы ел шувлаяндыр, Ысмайыл болса гижәниң ичинде бир өзи гачыбаталгасына тарап букдаклап баряндыр.

Бу затлары гөз өңүне гетирмек хем Сейдәниң ховуны басды. Эдил шол вагтам оглы аглап оянды. Бу гүн агшам ол хем гаты биынжалык ятды.

Эртеси ирден почтальон Курман атыны лоңкулдадып гелди. Оба Советиниң хат гатнадыжысы хем шонуң өзүди. Онуң эгниндәки поссуның ашак этеклери икибака тайзарылып дурды, ол гаты галагоплы гөрүнйәрди.

Ол гапыны какып:

— Сейде! — диййип гыгырды. — Райондан инкуу[1] гелди, саңа гаты басым гелсин дийди! Бол, чалтрак бол!

Сейде тыркылды сесине ылгап гелди, онуң үчин әхли зат шо бада дүшнүкли болды. Иң бәркиси нәме үчин чагырянларынам сорамады. Сесинем чыкарман, дишлерини гысды. «Ысмайыл, вах, инди мен нәме этсемкәм?» диен пикир келлесине гелди. Шол вагтам Асантай бир ерден

[1] Инкуу — НКВД дийдиги.

ылгап гелди. Ол Курман Ысмайылдан хат гетирендир өйден болара чемели.

— Сейде гелнеже, бушлук, бушлук. Ысмайылдан хат гелипдир! — дийип, Асантай шадыяна гыгырды, йөне йүзи ак там болан Сейдә гөзи дүшенден бир сөзем айтман дымып галды. Бу огланжык Сейдәниң бу болшуна середип, совукданмы я утаныпмы, гараз йыгрылыпжык, бир ян тарапа совулды.

— Ине, саңа ене бир багты ятгынчылык! — дийип, Курман гынанч билен гепледи. Онуң бу сөзлери киме дегишли эдип айданы нәбеллиди. Ол муны Сейдә айтдымы, Асантая айтдымы, белли дәлди. Ол өзге хич бир сөз айтман, ябысына бир гамчы урды-да, еңсесини эл ялы эдәйди.

Сейде оба Советиниң жайына нәхили бараныны билмеди. Саңңыл-саңңыл эдйән эллери билен гапыны ачды. Столуң еңсесинде гапдалы наган гаплы бир адам отырды. Сейде онуң үсти-башыны әңетмәге ярамады, онуң пыр-пыр келлеси айланярды, ол зордан йыкылман сакланып дурды. Ол бу тайык гелйәркә: «Ысмайылы хөкман тутарлар, тутарларам, алыбам гидерлер!» диен хич бир чыкалгасыз пикир онуң бейинисинде икибака урунярды. Йөне хәзир, Сейде оба Советиниң жайына гиренден соң велин калбында хетданаша гайдувсызлык оды туташды, ине, шу ялның ичинде-де онуң, Сейдәниң әхли икиржиңленмелери йитип, ёк болуп гитди: «Ысмайыла эллеринем дегиртмен! Оны сизиң элиңизе бермен!» Сейде үчин инди эййәм горкы-үрки дийлен зат ёкды, ол столуң өңүнде дуруп: «Ысмайыла элиңизем дегирмерсиңиз! Оны сизиң элиңизе бермен!» дийип, өз-өзүне касам эдйәрди.

НКВД-әниң оперуполномоченниси:

— Отурың — дийди.

Сейде эшитмеди.

Онсоң НКВД-әниң векили ене:

— Отурың — дийип гайталады.

Сейде укуда ятан ялы болуп, отургыжы сермелешдирип гөрди, онсоң отурды.

НКВД-әниң векили сорагыны гутарып болуп, оңа сынлайжы назарыны дикип, ичгин-ичгин әңетди, ол шол середип отурышына нәмедир бир затларың пикирини эдйәрди. Соң ол Сейдә сениң адамың фронта гечип барярка, вагондан оклы-яраглы дүшүп гачыпдыр дийип хабар берди.

Онсоң ол:

— Нireде ол хәзир? — дийип сорады.

— Билемок, мениң хич затдан хабарым ёк — дийип, Сейде жогап берди.

— Сиз гизлемән, хер йүзүне биз оны тапарыс. Оңа ягшылык ниетиңиз болса, гой онуң өзи гелсин. Сиз бизе көмек этмели...

— Билемок, мен хич зат билемок. Оны гошунчылыга алдылар, башга онсоң мениң затдан хабарым ёк. Гачыпмы ол я гачманмы, мен оны билмен...

НКВД-әнин векили хер хили эдиплер сораса-да, хер ненеңсилер ынандырса-да, Сейде онуң әхли айданларына: «Билемок» дийип гысгажык жогап берди. Өзи болса: «Нәме мен өз-өзүме яманлык эдеринми?! Нәме этсеңиз эдәйиң, өлдүрсеңизем хич зат айтман!» дийип пикирленйәрди.

Ол шол бир диенини гайталап:

«Мен хич зат билемокдан» башга зат диймейәрди.

Сораг эдилип боландан соң, Сейде йыкылмазлык үчин, энгиреклемән йөремек үчин әхли гүйжүни тижәп, гапа тарап йөнелди. Эдил даш чыкжак болуп дурка-да Мырзакул габат гелди. Ол ат ятагындан батлы-батлы йөрәп гелйәрди, элиндәки чилимини гайта-гайта сорярды. Бу гүн ол бирхили галагопды, яравлыгының угры ёк ялыды. Йүз-гөзлери елленип, чекгелери сымгылт, тутуксы өвүшгин атып дурды, сүртүлип-сүртүлип агарып гиден шинелинин астындан элсиз эгни ашак салланып ятырды, гулакжыны гә гашларына ченли чүмре гейленди.

Мырзакул Сейдә гөзи душенден аяк чекди. Габак астындан оңа сынлайжы назар салды.

Ол гапа тарап үмләп:

— Болдунмы о тайда? Айтдынмы?.. — дийип сорады.

— Нәме айтмалымышым мен? Мен хич зат билемок — дийип, Сейде жогап берди.

— О-хов, шейлеми асыл! — дийип, Мырзакул азажык сәгинип дурды, гахарлы гүлүмсирәп, чилиминиң найыны ере ташлады, соң оны әдиги билен басгылашдырды-да, бирден гашларыны чытды...— Нәме шейдип, оңа ягшылык эдйәндирин өйдйәрмиң сен? — дийип, эдил онуң гөречлерине дикан серелип сорады. — Ил-халкың выжданыны нәтжек, ери? Ери, оны нireде гизлежек? Бизиң әхлимиз, Девлетин несиллеринден болан эркек гөбеклилер, келлесине телпек геййәнлериниң хеммеси — биримиз

галман, тутушымыз гитдик. Асуда махалам, галагоплы махалам, хергиз ил-халкдан айрылмакдан худай сакласын! Бизиң әхлимизе нәлет болар! Шуна сен дүшүнйәмиң? Җогап бер маңа: дүшүнйәмиң диййән?.. Хенизем бир пилле, Ысмайылы алып гел, гой олам бейлеки адамларың урушян еринде урушсын...

Сейде бойнунын енсесинден айланан эллериниң бармакларыны бири-бириниң ичинден гечирип гысды, Мырзакулың агзындан чыкян хер бир сөз бу ысгыны гачан эллери ысмаз ачдырярды. Инди ол екеҗе сөз айтса бесди — әхли задың болҗагы болярды: Сейде сакланып билҗек дәлди, йыкылҗакды, билйән затларының әхлисини боюн алҗакды...

Ол элден-аякдан чыкып:

— Сен... Сениң мениң арым-намысым билен ишиң болмасын! — дийип гыгырды.

Ине, онун элинден гелйән задың бары шуды. Ол өзүни нирә урҗагыны билмән, гахар-газап билен Мырзакулың үстүне топулды.

— Гачса гачып йөрендир-дә! Оны мен нireден билейин? Хер кимиң өз ёлы бар, хер ким өзүни гораяр. Сениң, ери, нәме ишиң бар? Я ол сен ёлуна бөвет болдумы? Я шу обада саңа ер дарлык эдйәрми? Я сен онунам өзүң ялы голак болуп геленини говы гөрйәрмиң-хә?

Мырзакул доңнарадаш болуп галды, онуң майып голы шинелиң кисесинден бош еңини чыкарып, тирсилдәп-тирсилдәп гитди, айылганч агырыдан хем гахар-газапдан яңа онуң йүзүниң реңки үйтгеди. Ол эсли салым деми-демине етмән, хаш-хашлап дурды.

— О-онда, д-диймек, мен сениң Ысмайылыңча б-болманымдан с-соң майып болуп гайдып гелипдирин-дә, ш-шейлеми? — Мырзакул бирян гапдала ылгап, ерден нәмедир бир зат гөзлейән ялы ашак эгилди-де, бирденнекә Сейдәниң янына ылгап гелди, элиндәки гамчысыны ал-асмана келеменледип, тарпылдадып, онуң гомуна дартмага башлады. Сейде жыңкынам чыкармаярды, гымылдайын хем диймейәрди. Онун келлесиниң үстүнде гамчының шуввулдысы эшидилйәрди, Сейде болса акыл-хушы үйтгән ялы, Мырзакулын җотдарып дуран голак элине, ики яна селкилдейән бош еңине середйәрди. Хайсыдыр бир гөз ачып-юмасы салым онуң өңүнде Мырзакулың дишленип яра болан додаклары, онуң хырсыз, гахар-газап билен учганаклаян гөречлери гөрнүп-гөрнүп

гитди. Соңра ол онуң гамчысыны өз дызына салып дөвжек болуп, бидерек ере азара галып отураныны гөрди. Ене-де онуң җотдарып дуран гөзгыны эли шол бирсыхлы өңлин-ызлын гымылдап дурды.

Мырзакул гамчысыны айлап-айлап, җайың үстүне бака зыңып гойберди-де, дүйрләп пенҗесине гысан шинелиниң бош еңини эдил ярасы җоралаңып дуран ялы күкрегине гысып юмлугайды. Ол ызына-бейлекә-де серетмән, меллек ерлериниң ичи билен, гар сыргынларының хем яп-салмаларың үсти билен аягалдыгына гачып барярды. Сандан галан көне мейдан сумкасам янбашына алдыгына шарпылдап дегйәрди.

Нәме-нәмәниң боланына хенизем акыл етирмедик Сейде горкы, вехим билен онуң ызындан середйәрди. Гамчы көкүни иен ягырнысының авусыны ол диңе шундан соң билип галды. Ар-намыс оны говруп алып барярды, онуң мертебеси басгыланыпды, гыгыраслары, улы или билен сес эдип агласлары гелйәрди.

Соңра ол ёлуң угруны алып йөрәп уграды, йөне бу вагт ол хич зат гөрмейәрди, ичинден гечип барян ел онуң гуры, гырпылдысы галан гөречлериниң өңүни тутярды, гар сыргыны болса оны бүдредйәрди. Пикирлери хем эдил бойнуның йүзүндәки гызарып дуран гамчы ызлары ялы якып-биширип барярды. «Ол мени енчди, масгара этди! Мен муны Ысмайыла айдарын, ол онуң хакыны берер! — дийип, ол өз янындан онуң донуны бичйәрди. Йөне эдил шу ериң өзүнде-де бу пикиринден эл чекди: — Ёк, айтман, айтсам Ысмайыл гөзүне урлан ялы болуп, оба гайдар, шейдип эле дүшмеги ахмал. Иң говусы, сесими чыкарман гезиберейин, йөне о ерчекениң тә өлйәнчәм бу гүнесини гечмен... «Доган доганың ягысы бормуш»[1] дийлип, йөне ере айдылмаян экен. Мырзакул Ысмайылың саг-аман гезип йөренине ичи яняр, шонуң үчин оны гөзүнде окы болса урҗак... Шу гышдан бир аман-саг чыксак боляр, онсоң гечелгелердәки гарлар айрылар хем велин Чатгала гөчүп гидерис. О тайда бизем ил ялы яшарыс, хич кимден үркүп-тезип йөрмерис... Ылахым сени ер чексин, Мырзакул! Өмүрем сениң йүзүңи гөрмен харам нежис...

Сейде өйлерине гайдып гелип, гайын энесиниң сүңкле-

---

[1] Гыргызларда бир тайпаның әхли эркек адамлары доган хасапланяр.

ри чыкып дуран дызларына йүзүни берип, лал-җим болуп отуран бичәре кемпири гуҗаклады, мөңңүрип, сес эдип аглады.

— Эҗеси, мени Мырзакул урды, урды...

Сейде дынман аглады, кән аглады. .

Гайын энесиниң сәгинип-сәгинип чыкян сеси Сейдәниң гулагына гөзяшың арасындан дүйш ялы гелйәрди.

— Вах, балам, гөзлеримиң рөвшени-хә сен... экләп-саклап отуранам сен-ә бизи... Бир умыдымыз, арка дагымыз сен бизиң... Әхлисини гөрйән, әхлисини билйән мен... Худайым саңа бир хич зат болмасын-да... Чыда бу ар-намыса, сесиңи чыкарма. . Мырзакул билен бизиң арамызы аллатагаланың гой өзи ачсын, Мырзакул өз ковумлык борҗуны унутды...

Гиҗе Сейде Ысмайылы көлүң гырасында гаршылады. Ысмайыл оба гирмән, өз говагына гайдып гелди.

■ ■ ■

Яза ченли оба адамларының көпүсиниң азык-сувлугы паявлапды, иң соңкы ёкларыны газап алмага башлапдылар. Сыгырлар гузлап, арпа орагына бир ашсак, онсоң бугдай хем хә диймен етишер. Ине, улы илиң гүррүңи шуды. Йөне бу дилде аңсатды, оңа ченли чытрашмакда иш барды.

«Бахар айлары мал аррыклап, лагар дүшйәр». Адама-да аңсат дәл...

Сейде иң бир агыр гүнлери башдан гечирйәрди. Мырзакул икисиниң арасында болан чакнышыкдан соң, Ысмайыл өе гелмесини бес этди — ол гиҗесини-гүндизини шол говакдан чыкман гечирйәрди. Одуна гиден махалы Сейдәниң өзи оңа ол-бу иер-ичер ялы зат гетирйәрди, гүндиз шовуна дүшмесе, гиҗелерине гидерди. Бу затлар билен хем гараз бир оңшук этсе болҗакды велин, оны алада гоян башга бир ягдай барды. Ысмайыл хаҗымелик ачан ялыды, хич затдан доянокды. Нәме гетирсе, лак-лук атып, ене ялым-юлум эдип отырды. Гарны дойса-да, гөзлери өңкүси ялы ачды, ялмавузды.

— Өйде ене бармы өзи я инди бу тайда аҗымдан өлмелими? Гизлемән, догрындан гел! — дийип, Сейдеден сорарды.

— Нәме бей диййән-ә! — дийип, Сейде-де оңа иген-

йәрди. — Сен саг гезсең болар бизе, дири гезип йөрен адама хер вагтам бир дөвүм чөрек тапдырар...

Инди Сейде даның гуйругы агарып-агарманка еринден туруп, өтен йылкы харман ерине ограярды. Барыбам яны билен әкиден пешанасыны ере языл, тә онсоң иңрик гаралянча чәч ериниң киршенини еле соврарды, саманларыны арассаларды. Ол хәзир билдир гүйз харпык дийлип зыңланлары ялтанман еке-екеден чөплешдирип алярды, еле совурярды. Узынлы гүн чөпләни мүршерип гиден аррык дәнеден екеже гошавуч болярды. Сейде шужагаз йыгнанжаларынам гижелерине эл дегирменде уварди, Ысмайыла чөрек бишиерди Йөне бейдип хачана ченли оншук этсе болар ахырын? Сейдәниң бир етип билмейән арзувы барды, ол сыгырларының гузларына гөз дикип гарашярды. Сыгырлары аман-саг гузласа, Ысмайыла хем сүйт, хем эт болар. Ысмайыл хич геплемейәрди, онуң гыйгы ажап, дүнйәде әхли затлар оңа йигренжи болуп гөрүнйәрди. Шол доммарылып, бөврүни диңләп отырды, онуң агзындан екеже дагам сүйжи сөз эшитжек аладаң ёкды... Ери, онуң акылында нәме барка? Ол бейле чынлакай нәмәниң пикирини эдйәркә? Агзыны ачайдыгам шол дийййән задыды: гечелгелериң гары хачан эрәркә, хайсы ёда ховпсузрак боларка... Хас-да бетер иййги-ичги хакда көп гүррүң эдерди, ол асыл шондан башга задың пикирини этмейән ялыды. Этиң гүррүни агзалайса, ол деррев тамшанжырап уграрды, гахар-газап билен түйкүринжирәрди. Махал-махал болса хич зат ёк ерден бахана арап:

— Мең ганым буза дөнди, онда сув көп... Гаты көп сув бар — дийип, йүзүни туршадарды.

Онуң гөзлериниң хол аңырларында бир ерлерде хайсыдыр бир иниң чекмейән бир затлар пейда болярды, онсоң ол ене дымарды, еке агзам сөз айтмазды. Ол шу минутларда нәмәниң пикирини эдйәрдикә? Акылы үйтгән-ә дәлдир-дә хернә...

Шейдип дымып отырка бир ёла: «Онуң оглуны гөреси гелйән болаймасын?» диен пикир Сейдәниң келлесине гелди. Онсоң ол эдил шо гүнүң эртеси оглуны сува дүшүрип, арассажа эшиклерини гейдирип, үшемез ялы эдип, йылыжажык долады-да, гужагына алып даш чыкды.

— Өзүмизиңкилере мыхманчылыга барян, Кичи жүлгә гитжек — дийип, ол гоңшуларының соваллaрына жогап берйәрди.

Өзи велин Ысмайылың янына барярды. Сейде шол гүн багтыярды. Ол оба эртеси өврүлип гелди...

Бахарың ир дүшәер гуманы хем барды. Бу гүн ир сәхерден хова майлап уграды. Гарлар болса эдил бишмедик кече ялы, үбтүк-үбтүк болуп, пагыш-пара эрәп башлады, ериң йүзи чап-чал болуп бугарып дурды. Җүлгәниң үсташыры йылыҗак шемал өвсүп уграды, доңы чөзүлен сув яплардан шилдирәп акярды, ызгар уруп ичине чөкен гар сыргынларыны ялап гечип, шемал олары бир ян угрундан гәдип барярды.

Мейданың аңырбашында ерлешен хармандан йылыҗак, якымлы туршумтык бир ыс бурнуңа уряр: о тайда кимдир бири саман дөржелейән болара чемели. Ине, бу Сейдеди. Ол халтасыны харпыкдыр самандан долдурып, аркасына алярда, хол бейлерәкдәки депәниң үстүне чыкяр, сыкылыклап, елиң хөкми-солтаны Мирхайдары чагырмага башлаяр. Ол эдил гызылың гырындысы ялы эдип, бугдай дәнелерини чөплейәр. Йүреге дүшгүнч кын иш. Йөне Сейде үчин велин бейле дәл: хер нәме-де болса бахарың аягына ченли Ысмайылы эклəп-сакламалыды. Онсон, худай халаса, ёлларам ачылар...

Анха, хол өтлем-өтлем дагларың аңырсындан, хайван-ынсаның аягы секмедик гөгүмтил ак гарларың аңырсына гечининден соң, Чатгал җүлгеси башланяр.

Сейдәниң гөвнүне гелшиче, Чатгал бир эртекилердәки ялы юртды. О тайда чемензарлыклар йылбойы парч болуп отырды, мал-гаралар асуда яйнашып йөрди. Деряның ики ян кенарында хем берёза агачларының арасында мекан тутан юмуртга дек ак өйлер хатарланышып отырды. Оларың чар төверегинде гүвлемпач отлар якылып, газан-газан этлер бугарышып дурды... Адамлар ол өйден бейлеки бир өе мыхманчылыга гелйәрдилер. Даг ичиниң ёллары ачыларам велин булар белент дагларың аңырсындакы, ине, шу үйтгешик үлкә гидерлер. Ысмайыл бир вагтлар гарындашларынында гөрме-гөрше геленде, бу тайда болуп хем гөрүпдир... Ысмайылың гачгакдыгыны о тайда билҗек адам болмаз, онуң ызына дүшүп, ондан ар алҗак болян адамам болмаз. О тайда бу Мырзакул ялы ичигара, бетпәл адамлар хем ёк!. О тайда булар ишләрлер: Ысмайыл-а колхозың чопаны болар, Сейде-де онуң көмекчиси...» Аз-кем сабыр этсек, ынха, эййәм язам чыкды. Шу чака чыдап, канагат эдип гелипдирин, инди дагы бетер эдерин! — дийип, бугдай дәнелерини бир гысымын-

дан бейлеки гысымына гечирип отуран Сейде пикир дерясына гарк болупды. — Вах, шу Ысмайыла зат болмаса боляр. Муна-да йүз-де мүң шүкүр, хернэ оба ичинде Ысмайыл бу тайда дэл-де, Газагыстаның бир ерлеринде, өз гарындашларынынкыда гизленип йөрмүш дийип гүррүң эдйэмишлер .. Говы-да шо... Дийиберсинлер... Түвежигимизи сатарыс-да, ёлда ийэйжек азык-сувлугымызыжык тайярлап гоярыс, гаррынам эшегимизе мүндирис-де, йүзүмизи гараңка тутуп, обадан сайланарыс, шейдер чыкар өтэгидерис... Хава, бу ерини терк эдип гидерис...»

Хоштап бахар ховасы серхош эдйэр... Арзув эдесиң, пикир йүвүрдесиң гелйэр: шол вагт гарның ачлыгынам ядыңдан чыкарярсың.

Агшам Сейде талхан үвэп отырка, Асантай ичерик гирди. Бу огланжык соңкы махаллар гөз-гөртеле хорланыпдыр: гөзлериниң өңи гөк нил болупдыр, какасындан галан көне гүпбүсиниң чермелги еңинден хамы чылгым-чылгым жайрылан инчежик эллери чыкышып дурды.

— Эжем от гетир дийип иберди — дийип, ол утанжаңлык билен йыгрылып, бир аягының үстүнде дуруп билмейэрди. Өзем зол-зол дегирмениң өңүнде үйшүп дуран талхана әңедйэрди.

Чага боляр-да! Иймэге зат дилейэн чаганың бигүнэ назарыны гөрүп, ким аркайын дуруп билер. Сейде онуң элиниң аясына бир гысым талхан гуйды. Огланжык келлесини аркан гайшардып, агзыны талхандан долдурып, онсоң монча болуп, бурнуны чекип гойберди. Онуң Сейдэ таңры ялкасын айдасы гелйэрди, оңа нэмедир бир говы зат диеси гелйэрди. Ол талхандан ап-ак болан додакларыны ялап дуршуна, чага ынанжаңлыгы билен йылгырды.

— Сейде гелнеже, сыгрымыз гузланда, эжем бизе овуз биширип бержек диййэ. Ана шонда мен сизиң Амантөрэңизе-де дадырарын. Себэби инди олам ийип билйэр герек? Шейле дэлми? Овзам эдил чекизе ялы сүйжи боля!

— Вах, йүрежигиңден айланайын-эй, йүрегиң говы сениң, ылайым айданың гелсин-дэ! — дийип, богазы долан Сейде онуң элинден чекди, йүзи-гөзүнден огшады. — Худай несип этсе, овзам бор, гаймагам бор, сыгрыңыз гөлежек гузласа, барысы хем болар. Шондажык, ана, бизиң огулжыгымыза-да гетирэерсиң, болямы, эййэм оңа дишем чыкыпдыр!

Тотойың өз адамсындан, чагаларының хем өз аталарындан эбеди жыда дүшендиклеринден хенизем бихабардыклары, хенизем хат гелерине гарашып йөрендиклери онуң ядына дүшди. Сейдәниң гөвнүне болмаса, бу огланжык онуң нәме хакда ойланяныны аңян ялыды. Онсоң ол сөзүң гердишине гөрәрәк диен ялы совал берди:

— Ери, эжең бирнеме бәри бакдымы? Дүйн сува-да гидәйди өйдйән?

— Бу гүн ене ятыр, келләм ярылып баря диййә. Оңа көмеклешмек үчин өйде галжак болсам, этмеди: икинжи класа гечмесең, какаң геленден соң кәййәр диййә.

— Ёгсам нәме! Элбетде кәййәр! Гайдып гелерем...

Бу огланжык кирпикмен гөзлерини зол-зол гырпылдадып дурды, өзүнем чагалара махсус болмадык бир хили улудан-улудан демини алярды. Онуң бу дем алшындан бир затлар аңылярды.

— Нәме бейдип демиңи алясың, айып болмазмы ахырын? — диййип, Сейде онуң чалажа четине дегди. — Сизиң какаңыз доланып гелер, йөне бейдип улудан демиңи алма, ягшы дәл бейтмек!

Бу огланжык оды туташып угран тезегиң бир бөлегини алып чыкып гиденден соң, Сейде ысгын-ровгатдан гачан эллерини саллап, дегирмениң башында эсли салым башыны ашак салып отурды. Яңкыжа чаганың ики эгниннден дем алмасы оны хейжана салыпды. Өзи бир, ынха юмрук ялы чага, әхли зада-да йүрежиги билен дүшүнйәр. «Вах, етим галанжа чага-да! — диййип, ол гөвни чөкгүн пикир этди. — Тотой хем билйәндир, элбетде, аңяндыр, йөне сесини чыкарман йөрендир-дә нәме... Ери, ол дагы нәме иш этсин, дийсене, бичәре! Үч саны етим чаганы эклежек болуп гөр ханы... Ене колхоз аз-овлак көмек берйәр, шонуң билен мыдар этмели. Ынха, хол өңрәжик ярты халта сүләни складдан гетирипдир, шолам нәме ёкдан говы... Инди оларың бар умытлары еке дикрар сыгырлары. Гузламалы маҳалы хем якынлашяр, йөне нәмесиндендир бирхили шу йыл гижикдирди, билдир томус гижрәк буга гелендир-дә. Тотой пахыр хер гүн ир туруп гаргыняндыр. «Вах, сенем бир гузлап дынсаң-да, гузламан гечен! Нәвагт гузлажак сен, кән гарашдырҗакмы ене? Чагаларым сүйт-гатыксыз сынсыраклап йөр, сениң болса азарыңа-да дәл, аркайын мыщылдап айланып йөрсүң, иен ииимиңем өдәнок!» Тотойың айдяпының гаты жаны барды, сүйт-гатыклары болса, бейле бир горкмасанам

болҗакды-ла. Хава-а, инди олар ненеңси гүн гөрерлер? Тотой хем йыгы-йыгыдан ёңламаны чыкарды. Байдалы нерессәни айтсана сен, хей нерессе, минаның үстүне өзөзүни оклапдыр ахырын, өлҗегини билипдирем велин окдурылып барыпдыр-а... Йүрегинде зат ёк-да о бендәң... Тәлейи шейледир... Этҗек алаҗың ёк, гараз итенек-чоманак гүнлерини сүйрәрлер, чагалары етишер. Агырдыр, агырлыгына сөз ёк... Хер кимиң дагы-дерди өзүне етик. Оларыңкы бир башга, бизиңкем бир башга. Хай диймән, ине, Чатгала гөчүп гидерис-ле, онсоң бирнеме говулашар ахырын... Тотой бир ёла диле гелди-биле гелди диен ялы эдип: «Аю, бүтүки бу Ысмайыл гачыпмыш диййәлер-ле?» диййип сорапды. «Мен оңа, ери, нәме диййип җогап берейин-ә?» «Билмен, гачса гачып йөрендир-дә, бизә-хә гөремзок шоны». Ынанан-а ынанаяр, ынанмадык хем ынанмаз... Шу йөне Мырзакулы гөзүм гөрмесе боляр. Онуң белли, небси агырҗак гүманы ёк: ол бир бизе гелен ягы-ла, ер чекен! Эй худай җан, бизи шол Мырзакулдан бир горап саклавери-дә хернә!..» Сейде өз пикир-хыялларына гарк болуп, ене кән вагтлап отурды, вагт нәче тиз гечдигиче, оны булашык бир галагоплук барха гүйчли говрупгысып барярды, ол хәлки огланҗыгы, онуң чага гелишмейән улудан дем алмасыны, ач, найынҗар гөзлерини бирем хушундан чыкарып билмейәрди. Сейде бир багтыятгынчылыгың болҗакдыгыны сызярды, шолам оны хеләк эдйәрди.

Ол онсоң дашарык чыкды. Хова-да агшамаралар булашды. Чыглы чапгын ел гүнбатар тарапдан булут көкүни сүрүп гелйәрди. Гөгүң йүзүни булут тутуп, бирхили йүрекгысгынч болупды. Даглар эййәм гөрүнмейәрди. Булутларың аңырсында йүзйән ай шемалың гаршысына тыйпып барярды. Махал-махал ол бүтинлей гөзден йитйәрди, онсоң түм гараңкының ичинде бир ерде ене онуң сүйт ялы ак ызы пейда болярды. Шейле болансоң айың өлүгси ягтысы булут гаймагының аңырсындан зордан-зордан ыш ачып билйәрди. «Гарам-а ягҗаг-ов... Ысмайыл нәдеркә?»

Сейде ир билен сув алмага гитди. Булутлар асманың йүзүни теп-текиз эдипдилер, ере дүшенден әрәп барян гар уллакан-уллакан тозгаларыны пешемәге дурды.

Ол яны меллекден гечиберенде, Тотойларын гапысында бир гыкылык-галмагал турды, агы сеслери эшидилип

уграды. Ябылы адамлар ёлуң угры билен шо тарапа ат салшып гечип гитдилер. Ат тойнакларындан сычран палчыклар думлы-душа яйраярды. «Бир иш-ә болупдыр-ов!» дийип, Сейде алланичигси болды. Элиндәки бедресини дуран еринде ташлап, Тотойлара гаршы йүврүп гайтды. «Байдалының ясыны гүйз туталың диймәнмидилер, я бири дилинден сыпдырайдымыка?»

Хаядың янына ылгап гелип, ховлының ичине бойнуны узадып серетди, серетдем-де шол угра хайран болуп доңуп галды. Улы вагырды болуп дуран мәрекәниң ичинден Тогой сачыны яйып чыкды, онуң биртай еңи еңленен эгниндәки чапаны ерде сүйренип ятырды. Ол сарайың гапысына ылгап барып, гурсакларыны юмруклап, йүрек паралайҗы гыгырярды, налыш эдйәрди:

— Гөрүң-ә, доган җанлар, өзүңиз гөрүң: гулпы дөвүп алып гидипдирлер-ә! Вай-ла, вай доганлар, ненең эдейин, худай мениң маңлайымы ятырды-ла! Вай, ненең эдерин-эй-й!

Кимдир бири:

— Агшам оны өзүң даңып гоюпмыдың өзи? Гапыңы өзүң бекләпмидиң өзи? — дийип, сесине бат берип сорады.

— Вах, доган җанлар-э-эй, башга ким даңсын-а-а, өзүм даңдым-ла! Елинҗагазынам элләп гөрдүм-ле, елнине сүйдем инен экен-о-ов... Чагаҗыкларым халыс болупдылар, олар хачан бизиңем сүйдүмиз боларка дийшип, шоңа гарашядылар! Ярамаз җаныма сыгра середйән өзүмдим-ә.. Вай, эллерим шел ачсын-ла мең-ң!..

Сейде нәме-нәмәниң боланына шундан соң дүшүнип галды, онуң эндамы дыглап гитди. Дүйнки Асантайың өз янына гелшини, овуз хакда айданҗа сөзлерини, эртекилердәки ялы гудратлы бир зат ялы онуң сүйде-гатыга гарашышыны ядына салды, ол хәзир онуң эдил гөзүниң өңүнде дуран ялыды: хорҗа, боюнлары гыл ялы, какасының пагталы гүпбүсини еңини чермәп гейипдир; талханлы додакларыны ялап, бирхили мысапыр йылгырып дурды.

«Хеем бир шейле эдәймек болармы, хайсы нәкескә шу бенделериң сыгрына эл гатып билйән?» дийип, Сейде өз янындан пикир этди, нәлет окады. Онуң йүзүне юмшак гар тозгалары гелип урярды-да, эрәп, бойнуның йүзи билен ашак сырыгып гайдярды, о болса хенизем шол дурды, еринден гымылдап билмейәрди, Тотойың чагалары-

ның ләгиришип, онуң чапанының сыйындан асылышларына әнедйәрди. Иң көрпежеси яңы дүшегинден туруп ылган болмага чемели. Ол жорк болуп ятан гарың үсти билен эжесиниң ызындан аяк ялаңач ылгап барярды, «Эҗе, эҗе җан!» дийип, йүреги ярылан ялы вәгирйәрди. Тотойың велин азарына-да дәлди, ол онуң гөзүне-де гөрүнмейәрди. Бу вагт ол ховлының ичинде пелесең урярды, бокурдагы гырлан сеси билен нала чекйәрди.

— Байдалы өйде болан болса, хайсы огры ховла гирмәге милт эдип билерди! Әрсиз өйүң йүзүне көз дегсин! Вах, чагаларының дабанындан совук гечди-ле, гөм-гөк болдулар-а олар! — дийип, Сейде өз янындан пышырдап айтды.

Ол чаганың янына ылгамакчы болды, оны барып гуҗагына аласы гелди, эдил шол вагтам почтальон Курман мәрекәниң ичинден чыкды. Ол Тотойың көрпеже оглуны саклады, онуң чым гызыл болан агын гарлы-палчыклы аякларына сесини чыкарман гарап дурды, соңра хасур-хусур гушагыны чөзди-де, оны голтугына гысды, чапаны билен үстүни өртүшдирди, өз өйлерине бака алып гитди. Кимдир бири эглип, Курманың ерде ятан гушагыны ёкары галдырды, еңиниң ужы билен палчык-салчыгыны сүпүришдирди. Курман душундан гечип барярка, Сейде онуң чаганы пугта багрына басып, өз деми билен оны йыладып баряныны гөрди.

— Хор этмерис, хериңизи биримиз өйүмизе аларыс, экләрисем, сакларысам, хоссар чыкарыс, ташламарыс сизи! — дийип, ол өзбашына хүмүрдәп барярды. Онуң өл-мыжжык болан сакгалы титир-титир эдйәрди, гөзлериниң өңи яшарып дурды.

Әхли оба диен ялы Тотойларың ховлусына ылгашып гелипди. Гөрлүп-эшидилен затмы ахырын бу! Догры, өңлерем бейле-бейле затлар болман дурмазды, ховлуда дуран сыграм, гойнам огурланарды. Болян затды. Йөне бу вагт иладың диңе сыгыр огурлананы үчинем дәл-де, эйсем огрының нежис элиниң эл дегрилмесиз зада эл гатаны үчин үйшүп дуршуды: «Байдалының етим галан машгаласына азар берйән ким ол?»

Адамларың йүзи чытыкды, бир адам хем сесини чыкармаярды, йөне хер кимиң йүрегинде нәлетли гахар оды ловлаярды.

Мырзакул эййәм үч-дөрт сапар дагы ховлының гапдалындан эйләк-бейләк ат чапдырып гечипди, хол ёлла-

рың угрунда айланып йөрди, ахырам ябы чоланы Барпыны алып, йүзин салып гелди. Түвелей ялы болуп, ховла күрсэп урды. Онуң эгниндэки шинелиниң бир тай голы ики-бака галгаярды. Атының жылавыны гахар билен гаңтарып гойды.

— Ханы, миллет, бэррэк үйшүң! — дийип, ол гыгырып гүрледи. — Ягдайы болан-а атлансын, ягдайы болмадык хем пыядалап, хериң бир гапдала дагаң! Екеже говагам, екеже жарам барланман галмалы дэл, гөзлэң!.. Сыгры тапмалы, йөне шол зандыяман махлугы хөкман тапаймалы биз!

— Догры айдяң! — дийип, халк ерли-ерден гыгырды. — Огры гаты узага ашан болмалы дэл. Эгер сыгры өлдүрэенем болса, этини тапмалы шонуң болмаса-да сыгыр бир көне харабаң ичинде гизленилен болмалы!

— Үйтгешиксиз шейле болаймалы! Харабачылыклара тарап гитдик!..

Мырзакул ёла чыканларындан соң, фронтдан гелен огланлары өз янына чагырды:

— Огланлар, сиз-солдатлар, эсгерлер... Сизиң везипэңиз шу: атланың-да, шэхере гидйэн ёлуң угруны барлашдырып чыкың!

— Оңа биз тайяр йөне ябыны нирeден алалы, шо барда...

— Атятакдан алың!— дийип, Мырзакул буйрук берди.

— Атятакдан ат беренден башлык эдил асылып өлэенини кем гөрмез! Бейле узак ёла ябы бермез. Сүрүме тайярлап йөрлер-э!

— Ай, гойсаңызлан-хов, шо башлыгы! — дийип, Мырзакул гудузлан ялы гыгырды, онуң голак эли тирсилдэп, шинелиң еңини гымылдадып-гымылдадып гитди.— Хэзириң өзүнде атлары эерлэң, жогабыны өзүм берерин!..

Иллер билен бир хатарда Сейде-де гөзлеге чыкды. Обадан чыкансоңлар, хер ким бир яңа даргады. Мырзакул атының үстүнде элгуш ялы япырылып, байырлыгың еңсесине бакан гып басайды, ябы чопаны Барпы болса гулакжыныны иримчик йүзүне чүмре басып, башга бир тарапа бака ат салып гитди. Бирден Сейдэниң гөвнүне эрбет бир пикир гелди. Өңден ненең бу ядына дүшмедикэ? Бирден олар Ысмайылың үстүнден барайсалар, нэме алач этсе болар? Онун хушы башындан учды, дуран ерин-

ден эдил гөзүне урлан ялы болуп, шол гамышлык-жеңңелик жара тарап юмлугайды.

Үмүр-думан болса даг кө̌теллеринден аягыны үзүп, ёкары галмага меҗалы етмейән нәхош ялы болуп салланып дурды. Ер аягыңы тайдырярды, пагыш-пара эрәп барян гар үст-башыны әл-мыжжык эдйәрди, шейдип үстүндәки эшигиң өзүңе йүк болярды.

Сейде өз хөвүртгесини гораян гушдан энайы дәлди. Ол Ысмайылың гизленип ятан говагыны бири гөрәймесин дийип, от-чөпүң ичинде кебелеклер болярды. Ол алҗырап, нәтҗегини билмейәрди, гөзгыны бир ягдайда ики--бака ялтаклап, бир о тарапа, бир бу тарапа урунярды. Гөрүнйән зат ёк герек, бирден бири онуң ызыны ызарлап гелйән болаймасын?

«Эй таңрым, шу сапарам бир өзүң көмек эт, өзүң соавери хернә, гапдалракдан бир гечип гитсинлер-дә! — дийип, ол худая налыш эдип, ики элини күкрегине гоюп дилег эдйәрди. — Нәмишләйин, ненең эдейин, өзүң салгы береверн! Эгер сыгыр тапылайса, вах; чагаҗыкларын багты үчин тапылсын-да, адамлар оба гайдарлар! Я ярадан алла, етимлериң сыгрыны гайдып бер, өзүң етиш, көмек эт, ялбарян. Менем эне, мениңем оглум бар, огулҗыгымың хатырасы үчин өзүң говусыны эт!»

Көтелликлериң ичи билен Сейде депе-депе ёллар ашып ылгады, онуң агзындан янгынлы гаргышлар пайрап дөкүлйәрди. Басым оны үйтгешик бир пикир тутушлыгына гуршап алды: эгер сыгры тапайсалар, илат оба доланар. Оны халас эдип билҗек диңе шуды. Диймек, онда сыгры тапаймалы, хөкман тапмалы, тизрәк тапмалы, хер минут гымматлы.

Сейде өзүни тиҗәп, ене аңырлыгына бака ылгады. Хер дүйп бөвүрсленин ашагына әнедйәрди, дагын хер бир өврүмине назар салярды, ол өзүни тикенден-тикене урярды, үстбашыны җыррым-җыррым эдипди. Йөне барыбир сыгырдан нам-нышан ёкды. Хоп-ха үмүрлигиң ичинден көне бир харабачылык гаралып гөрүнйәрди. «Сыгры шо тайда гизләп гоян болаймасынлар? Дур, дур, о гөрүнйән зат нәмекә? Өз-ә бир хайвана чалым эдйәр. Хава, эдил өзи, шол болмалы! Өзүң гөрүп дурсуң ахырын: о гөрүнйән кичирәҗик алаҗа сыгыр-а! Хий гөр-ә сен муны, таңрым, агынҗак эдил өзи-дә!»

Гарашылмадык ерден калбына долан шатлык Сейдәниң демини тутды. Ол сакга аяк чекди: аяклары диен эт-

меди. Шол угра-да белли бир карара гелди: «Хәзир хол бейик депәниң үстүне ылгап чыкайын-да, бәрик гелиң дийиг, адамлары өз яныма чагырмага башлайын, гой хеммелер оба гайтсын-да. Сыгры Тотойың ховлусына идип барып, сарайда даңып гоярын. Вах, йөне шу сыгыр бир болайбилсейдир...»

Сейде онсоң бир демде депәниң үстүне ылгап чыкды, соңам... гымылдаман доңуп галды. Бу сыгыр дәл-де, ичине юмрулан бир көне хаятды.

Думан хенизем шол ёкары гөтерилип билмән, ериң йүзүне язылып дурды. Йыкык хаядың кесеклериниң арасында ятан өтен йылкы бүрмегиң үстүни яз гары мазалы өртүпди, эйжежик гөк отларың яңы ер ярып чыкан шинелери еңилҗек ак дона бүренип отырды.

■ ■ ■

Сейде агшамлык зордан аягыны сүйрәп оба геленде, Тотойың ховлусындакы сыгыр ятагың бир тайы гышык гапысы хенизем шол хаңлап ачык ятырды. Сыгыр ятагын ичинде йүрек гысгынч гум-гуклук хөкүм сүрйәрди.

Өйден болса элден-аякдан чыкып барян чаганың җәгилдиси гелйәрди. Мегерем, чага узынлы гүн дынман аглан болара чемели: гөзлери пөкгерип гидипдир, диңе онуң гөзлериниң агы гөрүнйәрди, зордан кәярым бир деми гелип гидйәрди. Онсоң, эдил ичиңи якайын диен ялы, Сейдәниң даш ялы болуп дыңзап дуран гөвүслеринденем сүйт гелмейәрди, ёгсам ол шунчалар җанам этди, сагҗак болубам гөрди — болмады. Ол халыс ядапды, гайгы-алада онуң ысгын-ровгатындан дерамат гойманды, эери--япынҗасы үстүнден айрылып, бир гиҗе елиң ашагында ялаңач галдырылан ябынынкы ялы, онуң эңеклери шакырдап дурды.

Олар сеслерини чыкарман, дымшып отырдылар: Сейде оглуны гуҗагына алып, бир дулда, гарры кемпирем башга бир дулда отырдылар. Пеҗе от саласы геленокды, өйүң ичи хем эдил онуң калбының болшы ялы буз ялыды, якымсызды. Сейдәни укы бүрүп барярды. Чагасыны гараз эйдип-бейдип салланчага гечирип ятырды-да, чыкарынман-бейлеки этмән йыкылып галды.

Сейде гиҗәниң бир вагты әпишгәниң тыркылдысына укудан оянды. Тасдан ол укының арасында «Кимсиң?» дийип гыгырыпды, йөне мунуң Ысмайылдыгыны билип,

зордан сакланайды. Ол өңкүсинденем бетер горкды. «Обаның ичи гайда-гаймалашык, бу вагт муң нәме иши барка, өзүң говусыны эт-дә, җан худай!»

Сейде бөкүп еринден турды, гапыны ачып, ховлукмач пышырдады:

— Чалтрак гир, оба ичи ярамазлык!

Гапының килтини ичинден илдирип, Ысмайылы гараңкының ичинде отага алып гелди. Әпишгәниң өңүне туты этди, чыраны якмага хыялланаңы хем шоды велин, бирден онуң гөзи патлап ере гачан юмшак бир зада каклышды. Сейдәниң үстүнден гайнаг сув гуйлана дөнди, онуң гөвнүне өз йүреги чат ачып, ере гачан ялы болды. Ол бу вагт бүтин сүңңи билен гагшаярды, ашак отурды, төвереклерини сермелешдирди, эли юмшак бир зада дегди; бу ичи этли торбады.

— Бу асыл сең ишиң экен-ов — диййип, Сейде богук сеси билен чалаҗа гыгырды. Онуң деми гысып, бокурдагы тутулыпды.

— Юваш! — Ала гараңкылыгың ичинде Ысмайылың гөзлери бирхили яшылымтыл шөхле сачып гитди, ол оңа хас голайрак сүйшүп, эдил онуң йүзүниң янында улудан бир демини алды. — Гап, сең ишиң дәл!

Сейде дымды. Онуң башы-гөзи айланып, гөйә кимдир бири дөшүнден батлы итекләп гойберен ялы болды. Ол дүшегиң үстүнде отырды, өзүнем йүзинлигине йыкылаярмыкам өйдүп, эллерине даянярды. Онуң дүнйәде ялңыз бир арзувы барды: өйден ылгап чыкып, йүрек паралап сес эдип, йүзүниң угруна — нирә болса-да бир яңа тасап гачҗакды, оңа дүнйәдәки шу тетелли адамлары гөрмесе, танамаса болярды. Йөне онуң еринден турмага меҗалы ёкды ахырын, гыгырайын диййсе-де, шоңа-да ровгаты ёкды. Ол Ысмайылың гүңлеч сесини эшиденден соң хушуна гелди.

— Ери, нәме отырсың, бол чыраны як!

Сейде гымылдамадам.

— Чыраны як диййән!

Ысмайыл ашак эгилди. Ол Сейдәниң өзүне бака сүйшенекләп гелйәнини гөрди.

— Сен... иң говусы өз түвәмизи сояймалы экениң-дә! Самсык, хелей диййсе! — диййип, Ысмайыл онуң чигининден тутуп, өзүне бака чекди. — Агзындан чыкян сөз нәме, мана өвретҗек болямың! Итиң гүнүнде яшаян, ит ялам болмалы! Ил билен не ишиң, өзүңи бил!.. Өз гар-

ның дойса боляр... Сениң ил билен нәме ишиң бар? Ачлыгындан өлүп барян болай, сең агзыңа екеже чемче аш дамдыран адам болмаз. Хер ким өзүни билйәр! Ким чапса-таласа, хич затдан гайтмаса, ана, шонуңам гарны дояр!

Сейде хич хили жогап бермеди. Ысмайылың эллери онуң эгнинден сырылып, көйнегиниң якасына каклышды, мәкәм богды. Ысмайыл аялыны гахар билен силтерледи, харлады, онуң агзындан ода атылып биширилен какмажың ысы аңкап дурды.

— Нәме сесиңи чыкараңок, хә? Мен сенден сораян: нәме үчин сесиңи чыкараңок? Сең түвәңи өлдүрен болсам, чагаңа сүйди нireден алжак? Я илиң чагасы өзүңкиден говы болдумы? А Чатгала нәдип ашардык ахырын? Сен шуны пикир эдйәмиң я ёк, хә? Санлыжа гүн галды, сен болсаң мениң шо говакда ачлыкдан өленими говы гөрйәрмиң, шейлеми? Я башга адамлар сең үчин менден якынракмы? Ёк, сениң муның болмаз, арлы гышы совуга гагшап өтүрдим, бес инди... Огурлажак, талажак; ит ялы болуп сыңсыраклап йөрмек үчин армыдан гачмадым мен! Самсык дәл менем, ачлыкдан өлесим геленок!

Дашарда хораз гыгырды. Гитмелиди. Ысмайыл эпишгәниң өңүне барып, чилимини гысымлап диңширгәп дурды, соңам ызына гаңрылып шей дийди.

— Нәме, лал ачдыңмы сен! Эти бир ерде гизләп гой, гиҗелерине гайнадып бишириp, сүңклерини болса итлер агтарып алаймаз ялы чуңрак газып, сарайың ичинде гөмүң! — Ол чилимини гайтаданам бир ичине сорды, онуң эңеклери гызарып ягтылып гитди, бу өрән үйшендириҗи болуп гөрүнди; түм гараңкының ичинде онуң чыглы додаклары, бурнуның ичиндәки сых-сых түйлер месе-мәлим болуп дурды. Соң ол чилиминиң галындысыны ашак ташлады, аягы билен мынжыратды-да, даш чыкды.

Эпишгәниң аңырсы ягтылдыгыча чал-сач гелин дашарык шончада небсевүр середйәрди. Гөвнүне болмаса, ол бу вагт яңы догуп гелйән гүнүң өңүнде гиҗе түмлүгиниң гизленишини сынлаян ялыды. Сейде чагасының салланчагыны гуҗаклап, шол эпишгә гарап отырды. Шол кичиҗик эпишгеҗигиң аңырсында болса гиден бир дүнйә яйлып ятыр: оба бар, ил-халк бар. О тайда Курман яшаяр, өз чагаҗыклары биленҗик Тотой яшаяр, о тайда голак Мырзакул билен Ысмайыл хем бар... Хава-а, Ысмайылам... «Ёк, сен олара меңземейәрсиң... халкың башына

бир иш дүшенде, оны ташлап гачян адам ислесе-ислемесе-де онуң душманы боляр! Мен сени бу ёлдан алып галып билмедим, башармаздымам, белки!..

Кимдир бири иңләп, улудан демини алды. Сейдәнин диңе шундан соң гарра гөзи дүшди. Ол хем бир бурчда аррык, агажа дөнен дызларыны гужаклап, эзъет барыны чекен гөречлери билен әпишгә тарап нәумыт гарап отырды. Элбетде, ол агшамкы болан затларың әхлисинден хабардарды.

Сейде шайыны тутярды. Чагажыгының арлыкларыны бир дүвүнчеге дүвди, чапаныны гейди, Тотойың эдиши ялы билини йүп билен мәкәм гушады.

— Өзүңизиңкилере гидйәмисиң? — дийип, гайын энеси сорады.

— Гидйән — дийип, Сейде оңа жогап берди. Гайын энеси сесини чыкарман баш атды.

Сейде гапының өңүне барып аяк чекди, оглуны элинде саклап дуршуна бир задың пикирини этди. Ол ятырды, дүнъеден бихабарды, йүзүне эжесиниң гөзяш дамжасы даманда, ол диңе гашжагазыны чытып, келлежигини ики-бака товлады. Башга ол хич задам этмеди. Соң Сейде ичи этли торбаны ёкары гөтерди, эгнине атды ве босагадан анрык айгытлы гадам урды.

Гайын энеси бу гезегем сесини чыкармады, оңа ызыңа доланай хем диймеди, аягына йыкылып ялбармады.

Азажык салым геченден соң бу гаррам дашары чыкды, ол келлесиниң угруна нирәдир бир ерлере — обадан алыс бир ерлере бака сүйренип уграды, гапы болса шол ачык хаңлап ятырды.

■ ■ ■

Сейде бөвүрсленлериң ичинде зордан гөзе илйән довар ёдажыгының угруны алып йөрәп барярды. Мырзакул ве ене ики саны эгни түпеңли солдат хем онуң ызына дүшүп барярды.

Түннели гораян харбы горагың командири бир сагат мундан озал бу солдатлара гоңшы обаның оба Советиниң ыгтыярына барың дийип буйрук берипди. Сейде Кичи жүлгә, чопанларың янына бака барярды. Гайдып ол хич хачан бу оба өврүлип гелмез.

Солдатлар өзараларында хүмүрдешйәрдилер,

— Ёгса-да, хэй, шу шол сыгры огурланан аялың өзи өйдйән-хә.

— Шейле ялы, шу болуп баршына әңеденде-хә, шол болмалы.

— Ызарлап тапан болмага чемели-хов. Есер аял, хә!. Йөне бу элиндәки чагаң нәмә герек дийсене, вах?

— Ай, нә билйәң онуң нәхили адамдыгыны! Валла, келлеси саг дәл болмага чемели!

Олар гамышлык, гырымсы таллык керт кәлиң гырасына етенлеринде, Сейде ашак дүшди, чатрыга етибем сакга аяк чекди.

— Ана хо тайда, гамышлыгың аңырсында! — дийип, ол элини узадып салгы берди, ана шундан соң онуң йүреги җиглэп гитди. Ол нәме эдип, нәме гойяныны билмән, эгниндәки яглыгың дүвүнчегини чөзди, ашак отурып, чагасының агзына эммесини тутдурды.

Солдатлар ассырынлык билен Мырзакулын ызына дүшүп барярдылар. Мырзакул гамышлыга якынлашандан соң, аягыны үзеңңиден айырды, ябыдан бөкүп дүшаймәге тайяр болуп отырды. Эдил шол минутда-да өң тарапдан бири гыгырды: — Әхей, Мырзакул! Долан ызыңа! Мениң үчин-ә хайсы янына боланда-да атың гулагы ялы, йөне, билип гой, сенем хезил эдип гезесиң ёк. Ере сererин! Ёк бол!

— Элиңи галдыр! Боюн эг! — дийип, Мырзакул гыгырды-да өңе тарап атыны йүзин салайды.

Кәлиң ичинде түпең сеси гүмпүлдәп гитди. Сейде алланичигси болуп, сычрап ериңден турды. Ол Мырзакулың атың бойнуна йыкыланыны гөрди.

Оңа ченли солдатлар хем от ачмага башладылар. Ысмайыл йыгҗам, ховлукмач җогап берйәрди. Дагларың ичи түпең сесинден лерзана гелйәрди.

Онсоң бирденкә солдатларын бири зәхреси ярылан ялы болуп гыгырды.

— Ә-хәй, марҗа[1] нирә бариң? Долан ызыңа диййән! Долан! Өлдүрер!

Сейде оглуны элинде гөтерип, эгнине дүшен яглыгыны хем галдырман, Ысмайылың отуран гамышлыгына бака хайдап барярды. Ол горкы-үркини билмән, аркайын хем ынамлы йөрейәрди.

---

[1] Марҗа — «Мария» диен сөзден, аяллара йүз тутуланда айдыляр.

Хайсыдыр бир гөз юмуп-ачасы салымың довамында дагларың ичини дүйпсүз бир үмсүмлик гуршап алды. Харсаң дашларың еңсесинде гизленишип ятан солдатлар, ялңыз элиниң пенжесини пугта юмуп ерде язылып ятан Мырзакул, үстүңе абанып дуран гаялардыр дагларың хол алысларда чүр башлары — әхли зат үйтгешик бир зада гарашып доңуп галыпды. Ине хәзир, хәзириң өзүнде түпең сеси яңланар, онсоң бу эли чагалы аялам ериң йүзүне язылар.

Бу айылганч үмсүмлиги ел бозды. Бирден шувлап гелен ел гамыш тозгаларының үстүнден толкун атып гечип гитди, Сейдәниң йүзүне урды, онуң эгниндәки яглыгыны бат билен ыкдырып әкитди. Эмма шонда-да Сейдәниң йүзүниң екеҗе дамары хем тирпилдемеди. Оңа гахар-газап хем гайдусызлык медет берйәрди. Ол башыны дик тутуп, оглуны пугта багрына басып, белент борҗуң хатырасы үчин өлүмденем горкман гидип барярды.

Солдатлар ене:

— Дур! Дур! — дийип, онуң ызындан гыгырдылар.

Олар онсоң түпеңлерини гапдалларына гысып, Сейдәниң ызындан ылгадылар. Эдил шол вагт хем гамышлыгың ичинден Ысмайыл бөкүп чыкды. Онуң эгнинде йыртык-йыртык шинели барды. Эҗир чекен үфлис йүзүни сакгал-мурт басып, хапа дер ашак сырыгып акярды. Ол гудузлан ялы болуп, түпеңини ёкары гөтерип, аялыны урмага хәзирленди. Ол голай гелипди. Анха, олар бир әдим ялы бири-бирине якын гелдилер, йүзбе-йүз душушдылар. Йөне ол өңки Сейдәни танамады. Бу оңа нәтаныш башга бир аялды. Онуң өңүнде чүв ак сачлы, башдаңысыз бир аял оглуны гөтерип дурды, онуң, ягны Ысмайылың гөвнүне, бирден бу аял ёкарда, гаты ёкарда, өзүниң матамлы белентлигинденем элъетмез ёкарда дуран ялы, өзи болса онуң өңүнде хич зат элинден гелмейән гөзгыны, эҗиз ялы болуп гөрүнди.

Ысмайыл аяк үстүнде дуруп билмән ыранды, элиндәки түпеңини ылгап гелен солдатлара тарап бат билен зыңып гойберди. Соң хем элини галдырды.

МӘХРИБАН ТОПРАК

Нирeде сең мазарың, билемок, атам,
Саңа багышлаян, Төрекул Айтматов.
Эже, дердимиз өсдүрдиң, гоймадың етим
Саңа багышлаян, Нагима Айтматова.

1

Ол тәзе чалшырынан арасса көйнегиниң үстүнден гарамтыл күлечесини гейип, башына-да ак яглык даңып бугдайчылыгың ичинден гечйән ёданың угры билен хаялжак йөрәп баряр. Төверек-дашда хич ким ёк. Гызгалаңлы томус паяв болупды. Экин мейданларының ичинде хүмүрдешйән адамлар хем ёк, алатозан турзуп гечйән машынлар хем инди ёк, хол алыслардакы комбайнларам гөрненок, энтек бугдай хошасына мал хем сүрүлмәндир.

Ана, хол улы ёлуң аңырсында аңырсына-бәрсине гөз етмез үммүлмез гүйз сәхрасы яйлып ятыр. Түсселеч булут бөлеклери ондан-оңа асуда гөчүшип йөрлер. Бу мейданың ичинден өвүсйән ел хем асуда өвүсйәр, ол селиндир сыпал бөлеклерини сырып-сүпүрип, шол асудалыгына-да деря бака рована боляр. Сәхер чигрегинден нем тапан отуң ысы бурнуңа уряр. Оракдан соң ер дынч аляр. Хә диймәнем ховалар үйтгәп, алдыгына ягыш гуймага башлар, ит гары дүшүп, харасат-тупан турар. Йөне хәзир велин ими-салалыкды, парахатлыкды.

Она пәсгел бермәң. Хонха ол аяк чекди, көнелишен өчүгси гөзлери билен төверек-дашына кән-кән әңедйәр.

— Салам, эй эне ер — дийип, ол ювашжа геплейәр.

— Салам, Толгонай. Сенем геләйдиңми? Гаррайыпсың-ла өзүңем. Сачларың дув ак болуп гидипдир. Элиңем хасалы.

— Хава, нәтжек гарраляр-да. Ынха, ене бир йыл өтди, сениң болса, эй ер, ене бир гезек орагың орлуп, хасылың алынды. Шу гүн өлин-дирин ят эдилйән гүни.

— Билйән. Гарашдым саңа, Толгонай. Нәме, бу сапарам еке өзүң гелдиңми?

— Ине, шу гөрүшүң ялы-да, бир өзүм гелдим.

— Онда хенизем хич зат айтмансың-да, Толгонай?

— Ёк, гайратым чатмады.

— Я инди оңа хич ким бу хакда хич хачан хич зат айтмаз өйдйәмисиң? Нәме атанлыкда дилинден сыпдыран киши тапылмаз өйдйәмисиң?

— Ёк, о нәме үчин? Иру-гич оңа әхли зат аян болар, нәден ол эййәм уллакан йигит чыкды, инди ол илден эшидибем билеверсин. Йөне хер ничик хем болса, ол хениз мениң үчин чага-да. Шонуң үчин горкян мен, гүррүң ачмага горкян.

— Эмма ынсан хакыката гөз етирмели ахырын, Толгонай.

— Муңа дүшүнйән. Йөне оңа нәдип айтжак? Себәбем, мениң билйән задымы, сениң билйән задыңы, эй мәхрибан ер, улы илиң билйән задыны диңе о биленок. Биләйсе, ол нәме пикир эдер, бу болан-гечен затлара нәхили гарар, акылы-пайхасы етип, хакыката пәк йүрекден дүшүнермикә бери? Чага ахырын ол хениз. Онсоң, ынха, ол дурмушдан йүзүни өврүмән, онуң гөречлерине дос-догры әңедер ялы нәтмели, нәме алач этмели дийип шол ойланып, аңырсына чыкып билмән йөрүн. Вах, эртеки отаран ялы ап-аңсат гүррүң берип болайян болса болмаярмы! Соңкы махаллар отурсам-турсам шунуң пикирини эдйәрин, себәбем бу бир саналгы гидип-гелип дуран дем-дә, хачан йөр дийилсе гидибермели. Шу гыш дүмевләп, келләм яссыга етенде, саналгым долуп баряндыр өйтдүм. Ёк, өлүмден горкяндыр өйдүб-ә гөвнүңе гетирме. Ажал гөни геләенде-де, оңа боюн бурман. Мен агтыгыма өз кимдигини айтмага етишмезмикәм өйдйән, өлүп-йитип өтәгидермикәм өйдүп, онуң өзи хакдакы гөз етирмели хакыкатыны өз яным билен алып гидиберермикәм өйдүп горкян. Онуң болса мениң чекйән гайгы-хасратларымдан асла хабарам ёк... Вах, бу нерессежигим энесиниң шу болуп ятышына гынанды-да, мекдебе-де гитмән, шол дүшегимиң дашында пырланды йөрди, агынжак эжеси-дә. «Эне, ай эне, сувжагаз я-да дерманжагаз ичәйсең нәдеркә? Я йылыжак ятарың ялы, галыңрак япайынмы-хә» дийип, дашымда первана боляр. Эдил эжеси-дә. Мен болсам йүрек эдип ене айдып билмедим, дилим өврүлмеди. Онуң бу ынанжаңлыгыны дийсене, хич бир өврүм-чөврүмиңи билмейәр. Вагт болса гечип гидип баряр, мен болса нәмеден башлажагымы билмән, шол яйданып йөрүн. Хер нәмелер эдип гөрдүм, оңа бир баш урдум, муңа бир баш

урдум. Нәчелер ойлансам хем, ахыры ене шол бир пикире доланып гелйән. Болан-гечен затлар хакда догры пикир эдер ялы, дурмуша дүрс дүшүнер ялы, мен оңа диңе бир онуң эжеси хакда, диңе бир онуң өз ыкбалы хакда дәл, эйсем бейлеки көп-көп адамлар хем ыкбаллар хакда-да, өзүм хакда-да, өз яшан дөврүм хакда-да, сен хакда-да, эй мәхрибан эне ер, бүтин дурмушымыз барада, иң бәркиси шу хич бир зады гөвнүне гетирмән, хезил эдип мекдебе гатнап йөрен велосипеди нәме, шо хакда-да мен оңа гүррүң бермели боларын. Белки, диңе шейдилсе догры болар. Себәби бу тайда бир зады гошуп, икинжи бир зады айрып зыңаяр ялы зат ёк-да: дурмушың өзи бизиң әхлимизи бир чанакда югруп, бир дүвүнчеге-де дүвүп ташлады ахбетин. Болуп гечен ахвалат болса, өзүңе белли, хер бир өң етен улы адамам ондан аңсат-аңсат баш чыкарып билмез. Оны өз эгниңдежик чекип, йүрегиң билен дүшүнмек герек... шу себәслем пикире батып йөрүн... Элбетде, бу мениң боржум, муңа мен говы дүшүнйән, оны берҗай эдип биләйсем, өлсем-де арманым болмаз...

— Отур ахырын, Толгонай. Бейдип дурма, сениң аякларың агырылы ахырын. Ана, шу дашың үстүнде дызыңы эпәй, билеже пикирленшәли. Шу тайык иң илки сапар гелениң ядыңдамы, Толгонай?

— Ханы бир хушума салжак болайын велин, йөне ондан бәри кән вагтам гечәйипдир-дә.

— Ятлажак бол, Толгонай, әхлисини башдан-аяк хакыдаңа салжак бол, Толгонай.

2

Дүйш ялы ядыма дүшйәр: о махаллар мен юмрук ялыжак гызжагаздым, орак гүнлери бу ерлере элимден тутуп гетирердилер-де харманың көлегесинде отурдардылар. Агламасын дийип элиме-де бир дөвүм чөрек тутдурардылар. Соң, эп-эслиже гыз чыкамсоң хем, шу этраплара экилен экинлере гөз-гулак болардым. Бахар айлары бу тайларының мал-гарасыны дага сүрердилер. О махаллар мен сачлары эгниңе дүшүп дуран мәхек ялыжак гызжагаздым. Бу чагалык дийлен гайгысыз-гамсыз, түйс сапалы чаг болар экен! Чарваларың Сары дүзлүгиң ашак этегини сырып гечип барянлары эдил шу гүнки ялы ядымда. Довар сүрүлери яңы ерден сайланан яз отлары-

ның гылтымына ковалашып, сонарлы даглара етмәге алнасаярдылар. Пикир эдип гөрйән велин, о вагтлар мен бир самсыжак гызжагаз экеним. Гылял сүрүлери алдажы ялы болуп, үстүңе энип гелйәндир, ахмал галсаң, эйләңи-бейләңи гарамакаң сени гума гарып, дебсиләп күл эдип гитжекдир, ат тойнагының астындан гөтерилен тот-тозан ал-асманда асыл-асыл болуп дурандыр. Мен болсам бугдайчылыгың ичинде букулардым-да, олары шагал болуп үркүзердим. Ябы жанаварлар хем алланичигси үркүшип, дыр-пытрак болуп, думлы-душа даргашып гидердилер. Йылкыбанлар болса:

— Хәйт, сачы кесиленже гыз дийсе, бир элимизе дүшәйсең боляр, нәхили ябы үркүзмелидигини сениң гөзүңе гөркезерис! — дийип, өкжәме мүнйәндирлер.

Менем онсоң икибака сап атып, япдан-яба гачып айланып йөрендирин.

Сарымтыл довар сүрүлери бу тайдан гүн ырман гечер дурарды, гоюн гуйруклары тозаның ичинде икибака чайканарды, ыңраклары дийсең эдил долы ягандакы ялы сес эдерди. Гоюн чопанларың хем сеслери гырлып гидендир, йүзлери дийсең еле-гүне гараөрт боландыр. Ондан соң болса ховутларына ики янлайын гымызлы янлыклар атылан дүе кервенлери гечип гидерди. Бу оба байларының гөчи болмалыды. Йүпеге-парча доланан гыз-гелинлер иңңән еңил гопян ёргаларың үстүнде ыранышып отурышларына парч болуп отуран чемензарлыкларың хем дуры сувлы чешме-чайларың айдымыны айдардылар. Бу затлары гөрүп, мениң акылым башымдан учарды, дүнйәдәки әхли зады унудып, оларың ызындан ылгардым. Шол ылгар гидер отырдым, ылгар отырдым. Тә ахыры гөзден йитйәнчәлер, оларың ызларындан ылгардым. «Вах, шоларыңкы ялы мениңем овадан көйнегим, сечекли яглыгым болайсады-да!» дийип арзув эдердим. Ери, кимдим ахырын мен о заман? Батрагың аяк яланач ылгап йөрен хорошажа бир гызыдым-да. Бабам пахыры берги-борчдан чыкып билмәни үчин, өмри өтйәнчә, байларың ерини сүрүп хем экип бермели эдипдирлер, ана онсоң, бизиң пышдымызың шол шейдип гелшимишин. Йөне хич хачан йүпек көйнек эгниме илмедик хем болса, гөрмегей гыз болуп етишдим. Көлегәме середип, өз-өзүм доюп билмездим. Өзүм-ә йөрәп барян дырын, өзүминем айна середйән ялы, ики гөзүм көлегәмдедир... Дурнаң гөзи ялыжак гыздым, эгер чыным. Оракда Суванкула душан чагла-

рым он едимиң ичиндедим. Шо йыл ол Ёкаркы Таласдан батракчылык этмәге гелипди. Ынха, эдил шу вагтам гөзүми юмсам, шо вагткы болшуны, я эйле, я бейле дәл, хакыт эдил болшы-болшы ялыжак гөрүп дурун-да. Гаты яшды ол о вагт, болайса он докузларындадыр-да... Эгниндe көйнегем ёкды, көне бешметини ялаңач эгинлерине ясгынжак алар гезер йөрерди. Гүне янан йүзи гарөртди; чекгелери болса мис ялы ялпылдар дурарды, дашындан гөрәймәге ол хортап, инчемик ялыды, йөне велин дөшлери галкан ялыды, бердашлыды, эллери дийсең дуран бир демирди-дә. Өзем бирем арманы-ядаманы билмезди — бейле ише чулум адамы аңсат-аңсат тапаймарсың. Ол бугдайы шейле еңил, шейле чалт орарды велин, диңе онуң орагының шыггылдысыдыр бугдай балдакларының шыгырдап, ере язылышыны эшидип галярсың.

Шейле бир адамлар боляр — асыл оларың ишлейшине середип доюп болмаяр. Суванкулам, ана шо хили адамларданды. Маңа-да өкде оракчы диердилер, шейле-де болса, хемише онуң ызында сүйренер йөрердим. Суванкул озуп, алловарралара гидерди, соң болса гаңрылып ызына әңедерди-де, көмек эдейин дийип, мениң янына өврүлип гелерди. Онун бейле этмеси мениң четиме дегерди, гахарымы гетирерди.

— Сени чагыран адам бармы, нәме? Бәй, мунуң болан болайшыны! Азар берме маңа, өз башымы өзүм чарарын! — дийип, оны чалтрак өз янымдан ковжак болардым.

Онуң болса азарына-да дәлдир, мысса йылгырар-да, сесини-үйнүнем чыкармаз-да, өз диенини эдиберер. Вах, шо вагтлар нәмәме гахарландым дийсене мен самсык?!

Биз ише мыдама илиң өңүнден гелердик. Җаханың йүзи яңы ягтылмага башлар, улы ил хениз укуда ятандыр, бизиң болса йүзүмиз эййәм орага бакадыр. Суванкул херан-хачан обаның четинде, өз беллешиленже ёдаҗыгымызда маңа гарашып дурандыр. Ол мени гөрүп:

— Гелдиңми? — диерди.

Мен болса өзүми гоюп, хич яңа гитмеҗегини билип дуранам болсам оңа:

— Мен-ә сен эййәм гиденсиң өйдүпдим — диердим.

Онсоң биз билеҗе гидердик.

Җахан дура-бара ягтылып, дагларың белент-белент гарлы гериншлерине гүнүң илкинҗи нуры чайыларды, сәхра үстүнден өвүсйән шемал болса гөм-гөк сувлы деряны

бурк уруп гаршы аларды. Шу томус гүнүниң даң шапагы бизиң сөйги-мухаббетимизиң хем шапагыды. Ол икимиз билеже йөрәп баряркак, әлем-җахан хем эдил эртекилердәки ялы бүс-бүтин башгача боларды. Аяк астында депеленип, сүрлүп-сүрлүп сүрүлмези чыкан шу тозап ятан мейдан нәме, шо-да икимиз барякак дүнйәде иң овадан ере өврүлерди. Сәхериң торгайлары хем даң шапагыны биз билен биле гаршыларды. Торгай ал-асмана учуп гидип, шол ерде кичиҗик бир нокада өврүлип, асыл-асыл болуп дурарды-да. гөйә диерсиң ынсан йүреги дейин урнуп, ганат какарды, пелпелләрди. Онуң сайрайшында гөр нәчелер эркана багтыярлык барды дийсене..

Суванкул онсоң:

— Гөр анха, бизиң торгайымыз сайрады!— диерди. Гөр ахыры сен муны, бизиң өз алнымыза торгайымызам барды ахырын.

Бу ай айдың гиҗә сен нәме дийҗек? Бейле гиҗе инди хич вагтам гайталанмаса герек. Шол гүн агшам Суванкул икимиз айың ягтысына ишлемәге галыпдык. Әпет пәкизе ай, ана, хол гарамтыл дагың еңсесинден догуп, ёкары галанда, гөкдәки йылдызларың әхлиси бирден гөзлерини ачыпдылар. Гөвнүме болмаса, олар Суванкул икимизи гөрйән ялыды. Биз чилиң бир гырарагында Суванкулың бешметини дүшенип ятырдык. Япҗагазың ранышам бизиң яссыгымызды. Юмшаҗыкды, яссык дагам дәлди. Шондан юмшак яссык асыл дүнйәде ёкдур. Бу бизиң биле гечирен илкинҗи гиҗәмизди. Шол гүнден эйләк хем өмүрбойы биле болдук.., Суванкулуң зәхмете бишен, чоюн кимин агыр эллери мениң йүзүми, маңлайымы, сачларымы адаҗа сыпалаярды, мен онуң элиниң аясындан хакыт онуң гүрс-гүрс уруп, шадыян гүрсүлдейән йүрегиниң сесинем эшидйәрдим-дә. Шо вагт мен ондан:

— Суван, биз багтлы болармыкак, сен нәхили бор дийип пикир эдйәң-хә? — дийип, чалаҗа пышырдап сорапдымам.

— Эгер ердир сув улы иле дең-дерман пайланып, бизиңем өз еримиз болса, шоны сүрсек, эксек, эсеван этсек, өз чәҗимизи өзүмиз дөвсек, ана шонда бизем багтлы борус. Адама шондан артык асыл багтам герек дәл, Толгон. Өз экен хасылына өзи ээ болса, дайханың багты шо болар — дийип, ол жогап берипди.

Онуң бу сөзлери билмедим нәме үчиндир мениң түйс

гөвнүмден турды, гөврүмими гиңелтди. Суванкулы чыным билен гуҗакладым-да, онуң гайзыган, лаплап янян йүзүнден гайта-гайта огшадым. Соң болса эне япда сува дүшдүк, бири-биримизе сув серпишип ойнадык, гүлүшдик. Ябың тәмиз дуры сувы ай ягтысына биргеңси йылпылдаярды, даг шемалының ысы гелип бурнуңа урярды. Соң хем бири-биримизиң элимизден тутуп, сесимизи-үйнүмизи чыкарман, бири-биримизе екеҗе сөзем айтман, шу гөкдәки йылдызлара серетдик ятдык. Бәй, шол агшам йылдыз кәнд-ә...

Шол дуп-дуры, ай айдың гиҗеде ерем биз билен биле багтыярды. Ер хем салкын, асуда агшамдан леззет алярды. Тутуш сәхра рахат дем алярды. Эне яп шаглап акып ятырды. Хырава ёрунҗаның атыр ысы башыңы айлаярды. Ол гүле басырынып отырды. Махал-махал нирედендир бир ерден ёвшан ыслы гызгын эпгек өвүсйәрди, шонда атызың гырак-буҗагындакы бугдай башлары ыгшылдап,ювашҗа шыгырдаярды. Шу зейилли гиҗе өңли-соңлы диңе екеҗе ёла болан болаймасын. Ярыгиҗелер, гиҗәниң түйс гиҗе вагты асмана әңетдим, Акмаяның ёлуна гөзүм дүшди, ол йылдызларың арасында тутуш асманың йүзүни тутуп, уммасыз бир күмүшсөв ёл болуп яйлып ятырды. Суванкулуң сөзлери ядыма дүшүп, догрудан хем, шу агшам мәхнет улы, хошниетли бир галлачы дайхан киши уммасыз улы дессәни гуҗагында гөтерип, саман күлкелерини хем бугдай дәнелерини сечелешдирип, асман үзре гечип гиден болаймасын дийип пикир эдйәрдим. Шундан соң мен бирден асыл хачанам болса бир вагт, эгер арзувымыз высал болайса, мениң Суванкулум хем хармандан алнан илкинҗи хасылы, ынха, эдил шейдипҗик голтуклап гечҗегини гөз өңүме гетирдим. Мунуң өзи өз хасылымызың илкинҗи чәҗи болар. Ана, ол бу хошбой ыслы дессәни элинде гөтерип йөрәр велин, онуң ызында-да сечеленип ятан саманың эдил шунуң ялы ёлҗагазы галар гидер отыр. Өз янымдан өзүм, ынха, шей дийип гөвүн йүвүрдйәрдим, йылдызлар хем мениң билен биле арзув эдйәрдилер, онсоң бирден мениң шу затларың әхлиҗесиниң чын боларыны йүрегим күйседи, шонда мен илкинҗи ёла эне топрага адам дилинде йүз тутдум. Мен оңа шей дийдим: «Эй ер, сен бизиң әхлимизи өз гөвсүнде экләп-саклаярсың; эгер сен бизи багтыяр этмесең, ер болмак сең нәмәңе деркар, онда биз нәме үчин дүнйә иниปдирис? Биз сениң зүрятларындырыс, эй мәхрибан

топрак, бизи багтыяр эт сен, багт бер бизе!» Хава, шол агшам мен шу сөзлери айдыпдым.

Ир билен турсам, янымда Суванкул ёк. Онуң нәвагт туруп гиденинем билемок, гөрйән велин, гаты ир туран болара чемели. Галласы орлан мейданда яп-яңы орлуп гойлан бугдай десселери хатар-хатар болуп ятыр. Гынанайдым, сәхер чагы онуң янында болан болсам, менем эсли ериң орагыны орардым-да...

Мен онуң ызындан:

— Суванкул, о нәме үчин мени оятмансың? — дийип гыгырдым.

Ол мениң сесими эшидип, ызына әңетди: онуң шол гүн сәхердәки болшы ядыма дүшйәр—гушаклыгына барянча яланачды, гара чигинлек герденлеринде бурчак-бурчак дер дүвмелери ялпылдап дурды. Ол бирхили шадыяна гөрнүшде дик дурды, хамала мени танамаян ялы, гең галып, йүзүме середйәрди, соң болса йүзүниң дерини сылып йылгырды-да:

— Азажык ятсын дийдим-дә — дийди.

— Өзүң нәме? — дийип сораян.

— Мен инди ики адама дерек ишлейән-ә — дийип, ол жогап берди.

Бу сөзлери мен гаты ёкуш гөрдүм, ичимден шейле бегенсемем, йөне тас сакланып билмән, мөңңүрип аглап гойберипдим.

— Ханы сениң дүйнки айдан сөзлериң ниреде? — дийип, мен она гыжыт бердим. — Әхли затда икимиз дең, эдил бир адам ялы боларыс дийип, өзүң айтмандыңмы нәме?

Суванкул орагыны бир яна зыңып гойберип, ылгап яныма гелди, гужагына гысды, ёкары гөтерди, йүзи-гөзүмден гайта-гайта огшап:

— Индиден бейләк эдил бир адам ялы хер бир ишде биле боларыс. Гушум, билбилим сен мениң, эзизим, мәхрибаным сен мениң!.. — дийди.

Ол мени гөтерип, хенизем бир зат-бир затлар диййәрди, мениң адымы торгайым дийип, шулар ялы гең-энайы атлар тапып тутярды, мен болсам, онуң бойнундан гужаклап, хезил эдип гүлйәрдим, дәбшенеклейәрдим, себәби онуң айдян бу сөзлери кичижик чагажыга айдылян сөзлерди ахырын. Йөне хер хилем болса, бу сөзлери эшитмек мениң хошума гелйәрди!

Гүн болса яңы-яңы догуп гелйәрди, дагларың аңыр-

сындан ёкары гөтерилип жыклаярды. Суванкул мени гойберип, эгнимден гужаклады-да, бирденкә гүне гарап:

— Эй Гүн, бәриңе гара, ине, шу мениң аялым! Серет, ол нәхили говы! Гөрениң үчин шуглаларың, ышыгың билен үзүлмишәй сен мениң билен! — дийип гыгырды.

Онуң чыны биленми я оюн эдип айданлыгыны билемок, йөне мен сакланып билмән, бирден аглап гойберипдирин. Хич зат ёк ерден агладым, дынзап гелен бегенжиме дөз гелип билмедим, шатлыгым мөвч уруп, долупдашярды...

Хәзирем, ынха, шолары ятлап, аглап отырын-а мен самсык. Вах, олар үйтгешик гөзяшларды ахырын, о хили гөзяшлар адам өмрүнде бир гезек берилйәр. Нәме я дурмуш бизиң арзув эдишимиздәкиче болмадымы эйсем? Болды. Биз Суванкул икимиз бу дурмушы өз голларымыз билен гурдук, ишледик, гышын-томсын элимизден кәтмен дүшүрмән ишледик. Бәй, дер бары дөкүлендир-ә. Зәхмет чекилендир. Бу затлар инди эййәм тәзе заманада болан ишлерди — өй тутундык, бирлән-икилән мал-гаражыгам эдиндик. Гараз, хай, бизем ил ялы яшап уградык. Иң эсасам, эдил буйрулан ялы ызлы-ызына үч саны оглумыз болды. Инди кәте-кәте шоңа арман эдйән отурып, эдил йүрегим пара-пара болуберйәр. Дүййәде ёк пикирлер келләме гелйәр: йыл-йыл ярымдан бу овлак-гузы ялы көпелип отурмак сениң нәмәңе герекди дийййән, иллеринки ялы үч йылдан-дөрт йылдан дограянда болмадымы, шонда, белки, бейле-бейле болмаса-да болмазды дийййән. Белки, иң говусы, олар дүнйә инмедик болсалар кем болмазды. Балаларым, мен муны ажы хасрата чыдап билмәнсоңум, агырыма дөз гелебилмән айдян. Эне ахырын мен, эне...

Оларың үчүжигининем шу ерик илки сапар геленлери шу гүнки ялы хушумда. Шонда Суванкул бу ере биринжи ёла трактор алып гелипди. Тутуш гүйзи хем гышы Суванкул Заречйә, о кенара гатнады, тракторчыларың курсунда окады. О махаллар биз тракторың нәхили нәрседигинем оңлы билмездик. Суванкул кәте гижрәге галайса — гатнамалы ер болса эслиже ерем барды-ла — хопугып, йүрегим гысып уграрды, онуң бу болуп йөршүне дөзмездим, небсим агырарды.

— Ери, мунуң ялы пишә нәме дийип башыны сокяң дий-дә велин? Бригадир бол-да гез-де йөр-дә, ким саңа азар берйәр — дийип, оңа гыжалат берердим.

Ол болса хемишекиси ялы, йөне йылгырарды-да оңаярды.

— Пахай сенем-ә, Толгон. Сабыр эд-ә, хай диймән, ине, яз чыкар, онсоң билерсиң. Азаҗык тагапыл эт...

Мен муны гахарым гелип айтмаздым — еке өзүме чагалар билен өйүң кешиги хем азлык эденокды, онуң дашындан колхоз ишине-де гитмелиди. Эмма бу пикиримден гаты тиз дәндим: онуң болшуна әңедйән, ол хич зат ийип-ичмәндир, ач, өзүнем ёлда үшәпдир, мен болсам ене азар берйән, бу болшума сонундан өз-өзүм утандым.

— Ери боляр-да онда, голайрак отур-да, нахарыңы эдин, өңем бир чакдан бәри совап дур — диййип, онуң гүнәсини гечйән терзде хүңүрдедим.

Йүрегимден велин Суванкулуң бидерек ере гатнамаяндыгына дүшүнйәрдим. Шо махаллар обада курсда окар ялы соватлы адам ёкды, шонун үчинем муңа Суванкулуң өзи дөвталап болды. «Мен гидейин, хем билим аларын, бригадирликден бошадайың мени» дийди.

Өзи хөвесек болуп гитмесине гитдем велин, азап барынам чекди-дә. Хәзир ядыма дүшйәр велин, хезил дөвүр болупдыр шо вагтлар, чагалары какаларыны окадярдылар. Қасымдыр Маселбек икиси хем эййәм мекдебе гатнап уграпдылар; олар какаларына сапак хем берйәрдилер. Өйүмиз кәтелер түйс чын мекдебе өврүлерди. О заманда стол-стул дийлен затлар хем болмазды. Суванкул йүзин дүшүп ятышына харплары екеҗе-екеҗеден өз депдерине гөчүрерди, огуллары болса, үчүси үч ерден какаларына сапак берйәндир, херсем: кака, сен галамыңы гөнүрәк тут, ёгсам эййәм, анха, сетириң эгрелип уграды, элиңи хем ядыңдан чыкарма, кака, ёгсам болмаса, эллериң диенини эденок. Ине шейдип яз, депдери болса шу хили эдип тут диййип, пент берйәндир. Бирденем, өз араларында җеделлешмәге башларлар, хер хайсы өзүниң говы билйәндигини субут эдйәндир. Башга бир иш боланлыгында какалары оларың бадыны хем алса аларды велин, бу меселеде ол, хакыкы мугаллымына гулак асян окувчы ялы, хормат билен олара гулак асар отурарды. Бир сөз язынча, гөрги барыны гөрерди. Суванкулуң йүзүнден бурчак-бурчак дер акарды, хамала ол харп язман, эйсем молотилканың барабанына дессе әберип дуран ялыды. Оларың бу болушларына әңедип, мениң чындан гүлким тутарды.

— Огулларым, ханы каканыза аз-кем дем-дынч бер-

сеңизлән, я оны молла этме хыялыныз бармы? Сенем, Суванкул, бир элде ики гарпыз тутҗак болуп, бейдип ода-көзе дүшүп йөрме-де, икиден бирини сайлап тут — я-ха молла бол я-да тракторчы.

Суванкулуң болса муңа гахары гелерди. Бәрсине-де бакмазды, келлесини яйкарды-да, улудан демини аларды.

— Я сенем-ә, биз-ә шейле мөхүм бир ишиң башыны тутуп отырыс, сениңем дәним оюн ядыңа дүшйәр.

Ай, гараз, нәдейин гүррүңи узалдып отурып, хем гүлкиң тутярды, хем агың гелйәрди. Йөне хер хилем болса, Суванкул ахыры өз диенини этди.

Алабахарда, яңы гарларың доңы чөзүлип, майылганчылык аралашан учурларында обаның аягуҗундан бир задың гүррүлдиси эшидилип уградЫ. Бу сесе үркүп, бурнуна ел дүшен бирябы болса ёлуң угруны алып, үмдүзине тутдурып барярды. Мен ылгап даш чыкдым. Гөк экилен ериң аңырсындан гүр-гүрләп трактор гелйәрди. Гап-гара бир зат, чоюн өзем, агын түссе болуп гелйәр. Ол ёла бака хайдап етип гелйәрди, тракторың төверегине болса тутуш обаның илаты йыгнаныпды. Ябылысы хайсы, пыядасы хайсы, гык-баклык, алазензеле, базарың бар-да, хер ким бири-бирини итекләп, оңарса өңе гечмекчи. Менем гоңшымызың аялы билен шо тарапа ылгадым. Өңи билен гөзүмиң дүшени өз огулларым болды. Үчүҗигем какаларының янындаҗык, бири-бири билен мәкәм гуҗаклашыпҗык, тракторың үстүнде дим-дик дурлар. Огланҗыклар олара гарап сүйүкдирип-сүйүкдирип сыгырярдылар, телпеклерини ал-асмана зыңып гапярдылар, оларың болса азарларына-да дәлдир, дөшлерини гайшардышып аркайын дурлар, хамала диерсиң, улы бир иш битирен гахрыманың бар-да эдил, йыршарышып, эринлери бир ере геленок. Гөр-ә ахырын бу гарагол чагалары, даң билен туруп, деря бака ылгадылар диййән-ле асыл, какаларының тракторыны гаршылаян огушялар, маңа болса хич задам айтмандырлар, гойбермез өйдүп горкандырлар-да. Хава, горкдумам, чагаларыма бир зат болар өйдүп йүрегим ярылды — ери, бирден бир болмаз иш болайса, нәме алач этҗек ахырын. Онсоң дуруп билмән:

— Касым, Миселбек, Җайнак, ынха, мен сизиң гөзүнизеҗик гөркезерин! Хәзириң өзүнде дүшүң диййән мен сизе! — диййип, олара бака гыгырдым. Эмма моторың таррылдысына өз сесими өзүмем эшидип билмән галдым.

Суванкул велин дүшүнди, йылгырды-да, горкма, ар-

кайын бол, хич зат боласы ёк дийиән ялы эдип баш атды. Ол рулуң башында шадыян буйсанчлы отырды, багтыярды, өзүнем гөз-гөртеле йигделен ялыды. Хава, ол, хакыкатдан-да, о вагтлар хениз муртлары шар гара җахыл йигитди. Ана шонда, хамала, олары илкинҗи гезек гөрйән ялы, огулларымың какасына шейле меңзешдигини гөрүп галдым. Оларың дөрдүсинем бир доганмыкан өйдердиң. Айратынам улуҗаларым — Касым билен Маселбегим — Сувaнкулың агынҗак өзүди-дә, оларың хем гуҗурлы гоңрумтыл чекгелери мис ялы гаралар дурарды. Көрпеҗәм Җайнак болса маңа чалым эдерди, нурана кешби барды, онуң мәхирли гара гөзлери мыдама ойнаклар дурарды.

Трактор хич ерде дурман, обаның дашына чыкды, бизем улы шовхун болуп, шонуң ызындадырыс: хер кимиң тракторың ер сүршүни гөреси гелйәндир. Онсоң үч саны әпет азал хич бир кынчылыксыз-бейлекисиз боз ятан ере чомуп гирәгеде, ериң байталың ялына меңзеш агыр гатыны мум-хелим чөврүшдирип ташлап гидиберенсоң, халайык гозгалана дүшди, шадыян гыкылык-галмагал дик асмана гөтерилди, бурунларыны парладып, бирнеме гайра тесибрәк йөрсйән ябылары сайгылап, хер ким, гараз, бири-бириңден өңе гечмәге зомаярды. Шол вагт өзүмиң нәме үчин илден айрылып, бирян чете чыканлыгымы билемок, йөне бир гөрсем, ялңыз өзүм сомалып дуран экеним, онсоң еке әдимем әдип билмән, шейтдим-де дуран еримден бутнаман дурубердим. Трактор болса барха аңырлыгына бака гидип барярды, гидип барярды, мен болсам ысгын-ровгатдан гачып, шол оларың ызындан гарап дурдум. Эмма шол вагт дүнйәң йүзүнде менден багтлы адам ёкды. Мен, догрусы, хайсына кән гуванҗагымы билмейәрдим: Суванкулуң обамыза илкинҗи трактор алып геленине гуванмалы я болмаса-да шо гүн өз чагаларымызың адам чыканыны гөрүп, оларың какаларына шейле меңзеш болайышларына гуванмалымыдым. Мен оларың ызындан гарап дуршума: «Ылайым, мыдама шейдип, какаңызың янында билеҗе болайсаңызды-да хернә, балаларым! Сизем шонуң ялы адам болуп етишәйсеңиз, башга маңа герек зат ёк» дийип, өз янымдан өзүм сессизҗе аглаярдым.

Бу мениң энелик дөврүмиң иң сапалы чагыды. Мениң өңүмде иш дурмазды, иш болса кейпим гөтерилерди.

Эгер адамың жаны саг болуп, эли-аягы хем абат болса, иш этме, зэхмет чекме ялам бир говы зат бормы?!

Вагт диениң болса гечип барярды, огулларым эйлэмизе-бейлэмизе серетмэкэк, зиңңирт дерек ялы асыл эрс-мерс болдулар-да өтэгитдилер. Қасым какасының ёлуны тутды: тракторчы болды, соң хем комбайн сүрмеги өвренди. Бир йыл томус деряң о йүзүне — даг этегиндэки Қаинди обасындакы колхоза штурвалчылыгың окувына гатнады. Соңкусы йылам өз обамыза комбайнчы болуп гелди.

Эже үчин чагаларың эхлисем бирмеңзеш, хеммесинем жигериндежик гөтерйэсиң, шонда-да, билмедим нэме үчинлигини, Маселбегими хас говы гөрердим, оңа үйтгешик гуванардым. Бу, белки, айрачылыкда оны халыс гөресим гелениңден хем болса боляндыр. Себэби ол ир ганат битен гуш чагасы ялы, өз хөвүртгесинден гаты ир учуп гидипди, өйден ир чыкып гидипди. Чагалыгындан мекдепде говы окады, китап көкүни окап чыкды, ач-сувсуз гой велин, элине китап берсең боляр. Мекдеби гутаран дессине-де шэхере окува гитди, мугаллым болмагы йүрегине дүвди.

Көрпе оглум Жайнак гөрмегей, аграс йигит болуп етишди. Бир кем ери, өйде аз боларды. Қолхозың комсомол гурамасының секретары эдип сайладылар, хачан гөрсең онуң я йыгнагы, я кружогы, я дивар газети бардыр. Тапарды шуңа меңзеш бир зады. Эңетсем, чагам не гиже өе гелйэр, не-де гүндиз. Онсоң гатырганыплар хем гөрдүм.

— Жан огул, сен маңа гулак ас-да, инди гармоныңыдыр ёрган-дүшегиңем алдажык, колхозың конторына гөч-де барай — дийдим. — Сениң үчин нирeде яшанда нэме. Өем, кака-да, эже-де сең герегиңе дэл — дийдим.

Суванкул болса оглуның тарапыны чалярды. Мениң гык-багым көшешйэнчэ гарашып дурарды-да:

— Пахай сенем-э, эжеси, ери, нэме гахарланяң-а. Дегме адамлар билен яшамагы өвренсин-дэ. Эгер ол хич задың башыны тутман ыгып йөрен болса, онда мениң өзүмем оңа мазалыжа дегердим — дийип, йөне хэлки бир диле гелди-биле гелди диен ялы эдип айдар гойберерди.

Суванкул шо махаллар ене өз өңки бригадирчилик ишине гайдып гелипди. Тракторлара яшлар атланыпды.

Иң эсасы задам ынха шуды: хай диймэн Қасым өйленипди, илкинжи гелнимиз өймизиң босагасындан этледи.

Нәзейилли болуп тапышанларыны сорап хем отурмадым, йөне Касым җан Заречьеде штурвалчылык окувыны окап йөркә, халашан болара чемелилер. Ол гелнимизи Каинди обасындан алып гелипди. Алиман яшаҗык гызды, бугдайреңк даглы гызды. Мен бирбада сыратлы, овадан хемем эл-аяк ялыҗак етешикли гелне душаныма аз бегенмедим. Соң болса, геҥ гөрмели, мен оны гаты басым сөйдүм гидибердим, ол түйс мениң диййән адамым экени. Мен мыдама гызың арзувыны эдердим, гызымың боларыны күйсәрдим. Оны, ине, шунуң үчинем говы гөрсем гөрендирин. Эмма еке бир мунуң үчинем дәлди, ол гаты дүшбүди, иш җанлыды, эдил дуранҗа бир дуп-дуры айнаң барды-да, әхли зады элиниң аясында ялыды. Онсоң мен оны өз гызым ялы эй гөрдүм, сөйдүм. Оңушман, сөзлери азашып йөренлерем гыт дәл ахырын, мениң болса багтым чүвди; бир өйде шейле гелниң гирип-чыкып йөрмеги кичи-гирим багт дәлди. Сөзүн гердишине гөрә айтсам, менин дүшүнишимче, чын, ясама болмадык багт — мунун өзи йөне бир төтәнлейин саташылайян, язың гүни бирденкә дуйдансыз гелип, депәңден гуюп гечип гидйән чабга ялы бир зат болман, эйсем адама дурмуш билен, өз төверек-дашындакы адамлар билен эдйән арагатнашыгына гарап, ериң песси биленҗик дуйдурман, юваш-ювашдан гелйән бир нәрседир; кичиҗик овунтыҗыклар, бөлеҗик-бөлеҗик затлар билен ере үйшүп-үйшүп, бири-бириниң үстүни етирип, ахырсоңы, ынха, бизиң багт диййән задымызы хасыл эдйәр.

Шол, Алиманың гелен йылының томсы унудылмаз томус болды. Бугдай-арпа ир етишди. Деряның сувам ирден җош алды. Орак салынмазының эдил дөрт-бәш гүн өңүсырасы гүйчли чабга гуйды. Хол ал-асманда, белент даг геришлеринде сува атылан шекер кимин пагыш-пара болуп эрейән гарлары узакдан сынлап отурмалыды. Онсоң гүвләп инен сил сувы деряның гырманча басан ерлерини мәхревсиз гарк эдип ташлады, җылк сары көпүрҗикләп, агдар-дүңдер болуп акян сув дагдан көки-сөки билен гопарылан әпет арчалары тогалап алып гелйәрди-де, олары бат билен кенара гетирип уруп, күл-оврам эдип ташлаярды. Айратынам шу илки гиҗе горкунч болды, тә даң агарянча деря сувуң зоруна чыдаман эңреди, ахы-нала чекди. Эртеси гөрсек, деряның ортасындакы көне адалардан нам-нышанам галмандыр, сув олары бир гиҗәниң ичинде ювуп-ялмап өтәгидипдир.

Эмма шонда-да хова ыссыды. Бугдай бир гыраден бишип барярды, ашагы гөгем болса, усти барха саралярды. Шо йыл томус бу асыл түммүл болан ак экин диениң аңырсына-бәрсине гөз етенокды, гөзүң етйән ерине барянча, сәхраң ичинде дәне ики бака ыраң атарды. Энтек хасыл йыгналмага башланманды, шонда-да биз өңүнден комбайн гечәер ялы эдип, гыра-четлериң бугдайыны элимиз билен орардык. Алиман икимиз янашыҗак ишләрдик, шонуң үчинем:

— Ери, сең иш нәмәңе герек, хезил эт-де, өйүнде отур-да. Өз гелниң билен ярышанындан хезил эдип, өйүңде отурсаң болмаямы. Хормат-сылагыңы бир бил-дә сенем — дийип, мени утандырҗак болян аялларам ёк дәлди.

Мен велин башгача пикир эдердим. Өйде отурмакдан хем бир сыландык болар огушян... Онсоң хем менем бир хей өйде ичим гысман отурыбилеринми ахырын, орак болса боля маңа.

Биз Алиман билен шейдип ишледик. Ана, шонда өмүр-өмүр унудылмаҗак бир зат гөрдүм. Бугдайчылыгың четрәгинде бир ерде хырава гөгерен бир мальва гүл ачып отырды. Ол чүр депесине барянча, ири-ири сымгылт гүле басырыныпды. Ана, шол мальва-да бугдай билен биле орлан экени. Гөрсем, бизиң Алиманымыз шо мальвадан бир дессе гүл богуп, маңа гөрүнмеҗек болуп, нирәдир бир яңа хайдап баряр. Мен онуң бу болшуна середип дуршума, ери, ол гүли нәме этҗеккә дийип ойланярын. Ол комбайның янына ылгавыны язман барып, гүллери онуң басганчагында гойды-да, сесини чыкарманҗык, ене ызына бака өкҗе гөтерди. Комбайн ёлуң угрунда орага гирмәге тайяр болуп дурды, орага бу гүн-эрте башланар дийип гарашылярды. Комбайның ичинде хич кимем ёкды, Касымам бир ере гиден болара чемели.

Мен хич зады билмедиксирән болдум, нәдейин оны утандырҗак болуп, ол о махаллар чала бир зат болса, утанар-йыгрылар дурарды. Ичимден болса чыным билен хезил эдйәрдим. Сөййәр-дә онда дийип ичимден пикир эдйәрдим. Түйс оңарайдың-да асыл, саг бол, гелинҗигим дийип, өз янымдан Алимана алкыш айдярдым. Вах, онуң шо болшы хәзир-хәзирем гөзүмиң өңүнден гиденок-да. Башында гызыл яглыжагы, эгнинде-де ак көйнеги барды, уллакан мальва гүл дессесини элинде гөтерип барярды, яңаҗыклары болса бир эйҗеҗик болуп гызарып дурды.

шадыхоррамлыкдан, гужур-гайратдан яңа гөзлери ойнаклап дурды. Гөр бу жуванлыгың эдйән ойнуна бак-а сен! Вах, Алиман җан, өмүр-өмүр унудылмаз гелинҗигим мениң-ә, үйтгешиксиз бир кичиҗик гызҗагазың бардыр-да, шу гүл диер көкенек болар ятарды. Бахар айлары хениз ерде күт-күт гарлар ятандыр, о болса сәхрадан илкинҗи гарга гүллерини тапып гелйәндир... Вах, Алиманҗан-а, мәхрибан гелним мениң!

Эртеси орак башланды. Мөвсүмиң илки гүни мыдама той-шагалаң боляр, шол гүн мен екеже-де гам-гуссалы адам гөрмедим. Бу байрамы хич кес ыглан этмесе-де, ол адамларың калбында, оларың йөришлеринде, сеслеринде, гөречлеринде яшаяр... Иң бәркиси, арабаларың шакырдысы, гарны док ябыларың җыртлап чапышышлары нәме, шолар хем бу гүн бу үйтгешик тоюң дабарасыны эдйәрдилер. Догрусыны айтсаң, орагың илки гүни хич кимем — бир оңлы иш этмейәр. Хер ким дегишйәр, гүлүшйәр. Оюн гызяр. Шол гүн ирденем, хемишекилер ялы, адам бары йыгнанып, шадыян говур дик асмана галярды. Гөчгүнли сеслер чар төверекде яң берйәрди. Шейле-де болса эл билен бугдай орян оракчыларың арасы хас хем хезилликди, себәби дийсең яш гелинлердир гызларың әхлиси шу тайдады. Булар бир шадыян халк боляр. Шо вагтам эдил өз эмгегине гелен ялы, МТС-ден сылаг берлен велосипедини мүнүп, Касым гечип барян болса нәтҗек. Шарк-шурк оны ёлдаҗык гапҗадылар-да:

— Ханы бол, комбайнчы йигит, дүш бакалы тирзиниңден. Сен нәме дийип оракчылар билен саламлашмаярсың, я гөзүң ер гөренокмы? Ханы бол, баш эг-де, бизе-де, өз аялыңа-да салам бер бакалы! — дийип, арвах-җын ялы болшуп, оны ара алдылар.

Онуң үстүне чар тарапдан хүҗүм этдилер, Касымы Алиманың аягына йыкылмага, өтүнч сорамага межбур этдилер. О болса эйле дийип, бейле дийип сыпайҗак болды:

— Гүнәми гечиң, эй гадырдан оракчылар, бир сәвлик болупдыр-да нәдейин. Индиден бейләк бир мензил ерден баш эгип салам берерин.

Эмма мунуң билен дагы Касымы сыпдырар ялы дәлдилер.

— Инди сен бизи шәхер ханымларыны велсепиде мүндүрип айлайышлары ялы эдип айла, өзүнем батлы сүрмесең хесип дәл — дийишйәрдилер.

Шейдип онсоң ким өңүрти-де, ким өңүрти болшуп, бири-бирлерини велосипеде мүндүрмәге башладылар, өзлери болса гызыл-гыран гүлшүп, онуң ызындан ылгаяндырлар. Говужа отурсалар бери болмаярмы, ёк, оны эденоклар, аркан-өңүн гайшышып, шол чырлашып ятандырлар.

Касым болса гүлүп-гүлүп халыс болуп, зордан аягының үстүнде дуряндыр. Өзем:

— Ери, боля-да инди, бесдир-дә, гойбериң ахырын, жынлар дийсе! — дийип ялбаряндыр.

Олар велин ёк-ёк, диңләйинем диеноклар, бирини мүндүрип гелсе, икинжиси япышяр.

Ахыры Касымың чындан гахары гелип:

— Нәме я дәлиредиңизми? Чыг совулды, мен комбайны алып чыкмалы, сизиң болса бу тайда оюн ядыңыза дүшйәр! Бу тайык ишлемәге гелдиңизми я-да ойнамага гелдиңизми? Ёк болуң! — дийип азгырылды.

Бәй, шо гүн гүлме кейпинден чыкыландыр-а. А шо гүн асманың йүзи нәхили ажайып болупды дийсене, кир-кимирсиз асман дуп-дуруды, гүн болса ягты нур сечелейәндир!

Ише гиришдик, ораклар ловурт-ловурт эдйәрди, гүн болса барха бетер гыздырярды. Чарлавуклар хем тутуш сәхраны яңландырып, етишибилдиклеринден өз айдымларыны айдярдылар. Өңден өвренишмесең, гызышянчаң мыдама кын боляр, йөне эртирки кейпихонлыгымыз узынлы гүнләбем айрылмады. Дүнйәм гинди, калбым шатды. Гөзлеримиң гөрйән затларының әхлиси, эшидйән хем сызян затларының әхлиси — бар зат, мениң гөвнүме, үйтгешик бир оваданлыга хем шатлыга гуршалан ялыды. Толкун атян бугдайчылыгың ал-асмана гөтерилен толкунларының арасында кимиңдир бириниң чүмүп-йүзүп, хайдап баршына томаша этмеклигиң өзем хезилди. Шол асыл Суванкул болаймасын? Ораклардың шакгылдысыны, ере язылып барян бугдайларың шыгырдысыны, адамларың эдйән гүррүңлерини хем гүлкүлерини эшитмегем хезилди. Өзге сеслериң әхлисини басып, Касымың комбайнының голайжакдан гечип гитмеги хем хезилди. Касым штурвалың башында дуруп, бункере акып гелйән гоңур бугдай чәжине хәли-шинди гошавужынам тутярды, хер сапар хем дәнәни йүзүне голай элтип, оны ысгаярды. Гөвнүме болмаса, бишен дәнәниң хениз сүйдүң ысы гелип дуран бу хоштап немли ысындан өзүм дем алямыкам

өйдйәрдим, ол ыс башыны айлаярды. Комбайн габат гаршымыза гелип дурдам велин, дагың үстүнден гыгырян ялы болуп, Касымың сеси эшидилди:

— Ә-хә-хәй, арабакеш, гыссанавери! Саклама!

Алиман болса айранлы күйзә япышды-да:

— Ылгап барып, оны гандырып гелейин! — дийди.

Шей диендир-де, комбайна тарап өкҗе гөтерәендир. Ол комбайның яп-яны хасылыны оруп гиден мейданының ичи билен алланәме болуп, биргенси йүврүп барярды, башында гызыл яглыгы, эгнинде-де ак көйнеги барды, гөвнүңе болмаса, онуң алып баряны күйзе дәлди-де, зенан машгаланың өз сөйгүли ярына алып барян айдымы ялыды. Онуң әхли болшы айдыма чалым эдйәрди. Мен болсам: «Шу айрандан Суванкулам ичип ганайса болмаярмыды» дийип биыгтыяр пикир эдйәрдим, шей дийип хем төверек-дашыма гаранҗакладым, Суванкул кайда саңа дийсене. Орагам башланандыр, бригадирем гүрүм-җирим боландыр, гүнүң-гүни эерден дүшмән гезип айланып йөрендир, бир бу башда, бирем о башда гөрнәййәндир, етишиксиз гара гүндедир.

Агшамлык мейдан дүшелгесинде бизе эййәм тәзе хасылың бугдайындан чөрек биширип гоян экенлер. Бу уны бир хепде мундан озал бизиң оран еримизиң десселеринден дөвүп, өңүнден тайярлап гоюпдылар. Өмрүмде маңа тәзе хасылың илкинҗи чөрегини ийип гөрмеклик көп-көп гезеклер миессер болупды, хер сапар хем илки дөвүм чөреги агзыма элтемде, мукаддес дәп-дессуры берҗай кылярмыкам өйдйәрдим. Бу чөрегиң реңки гарарагам болса, сувук югрулан хамырдан бишириле ялы аз-кем сүйгүшегрәк хем болса, онуң сүйҗүмтик тагамыдыр шейле үйтгешик ысыны асыл дүнйәң йүзүнде деңешдирер ялы зат ёк: онда гүнүң, тәп-тәзеҗе саманың хем түссәң ысы бар.

Йүреклери акан оракчылар мейдан дүшелгесине гелип, эне ябың башындакы отуң үстүнде җайлашып отуранларында, гүн эййәм ашак салланыпды. Гүн бугдайчылыгың аңры четинде гып-гызыл болуп ловурдап дурды. Бу гиҗе ай айдын хем узак болмагы вада берйәрди. Биз күмәниң гапдалындакы отлуга йыгнанышыпдык. Догрусы, энтек Суванкул гелмәнди, ол басым гелип етишмелиди, Җайнак болса хемишекиси ялы, ене бир яңа йитирим болупды. Доганының велосипедини мүнүп, листок дийди-

ми-нәмеми бир затлары окалга элтип гелейин диййп гитди.

Алиман отуң үстүне яглыгы язып, ир етишйән алмалары сечелешдирип дөкди-де, гызгынжак чөрек алып гелди, кәселере квас гуюшдырды. Касым япда элини ювуп, сачагың башына гечип отурды-да элине бир тегелек чөрек алып, оны ховлукман, алңасаман дөвүшдирмәге башлады.

— Гызгын экен-ов энтек, эже, ал, тәзе чөреги илки сен дадып гөр — дийди.

Мен чөреги маңлайыма дегрип, бир дөвүмжигини дадып гөрдүм велин, агзымың ичинде үйтгешик бир тагам, үйтгешик бир ыс алан ялы болдум. Бу комбайнчының эллериниң — тәп-тәмизже дәнәниң, гызан демриң хем небитиң ысыды. Гайта-гайта дөвүп ийдим, йөне шол дөвүм чөреклериң әхлисинде-де небитиң ысы барды, эмма шейле сүйжи чөреги мен өң хич вагтам ийип гөрмәндим. Себәбем бу мениң өз оглумың чөрегиди, оны мениң комбайнчы оглум өз элиндежик саклапды. Бу ил-халкың — — оны кемала гетиренлериң, хәзир, ынха, мениң балам билен биле мейдан дүшелгесинде отуран шу адамларың чөрегиди. Кераматлы чөрек! Мең йүрегим оглума болан греванчдан долупды, йөне муны хич кимем билмейәрди. Ана шо вагт мен балдагы көкүнден айрып болмайшы дек, энелик багтының ил-гүнүң багты билен баглы болядыгының пикирини этдим. Энәниңем халкың ыкбалындан үзңе ыкбалы ёк. Гөрмедик гөргим галмадык хем болса, дурмуш мениң шунчалар кежиме гайдан-да болса, барыбир мен шол ынанжымдан дәнемок. Ил-халкым яшаяр, шонуң үчин менем дири гезип йөрүн...

Шол агшам Суванкул кән эгленди, онуң хич зада эли дегенокды. Гараңкы дүшди. Яш жуванлар деряның керт кенарында гүвлемпач от якып, айдым айдып, саз чалярдылар. Болса-да шол кән сесиң ичинденем мен өз Жайнагымың сесини селжерйәрдим... Ол о тайда оларың гармончысыды, өңбашчы айдымчыларыды. Оглумың таныш сесини диңләрдим-де, өз янымдан оңа шей диердим: «Энтек яшкаң, балам, айдыбер айдымыңы, айдыбер. Айдым ынсаны пәкизе эдйәр, адама адамыны яран эдйәр. Онсоң соң бир вагтлар шу айдымы диңләп, бу томус агшамсы оны өзүң билен билеже айданлары ятларсың». Шейдип, ынха, ене-де мен өз зүрятларымың — жигербентлеримиң пикирини этмәге тутунардым, энәниң асылкы болшы

шейле огушян экени-дә. Касымың, эдениие шүкүр, эййәмхачан өзбашдак адам боланлыгының пикирини эдйәрдим. Шу яз Алиман икисиниң өйлерини айрарыс, эййәм тамам салнып башладылар, өзбашларына бир хожалыжак боларлар. Онсоң хай дийменем агтыкларымыз пейда бор. Касымдан мен аркайын: какасы ялы ишжанлы адам болуп етишди, дек отуржак гүманы ёк. Шо вагт гап-гаранкыды, ол велин хенизем шол комбайнының төверегинде айланып йөрендир. Ене бир өврүм ялы галыпды. Тракторды комбайн чыраң ягтысына ишлейәрди. Алиман хем шоларын янындады. Ишиң гызгаланлы махалы бирдем биле болмаклыгын хем белли бахасы ёк ахырын.

Маселбек ядыма дүшенде, эдил йүрегим ховлаберйәр. Ол гечен хепде хат иберипдир. Бу йыл томус каникулымда өе барып билмен дийип языпдыр. Оны чагалар билен биле Ыссык көл дийлен бир ере пионер лагерине практика иберенмишлерин. Ери, нәме этжек алажың бар-а, шу зейилли кәри сечип-сайлап алан болса, өз йүрегине жайдыр-да. Ниреде болса болсун, сакасы саглыкдыр дийип ойланярдым.

Суванкул гич доланып гелди. Ховул-хара нахар эдиненсоң, ол икимиз өе гайтдык. Эртир өйүң ишинем дүзгүне салмалыды. Агшам мал-гара гөз-гулак болмагы гоншымыз Айша саргапдым. О гөргүлем басым-басымдан кеселләрди. Бир гүн колхозда ишледиги ики гүн өйүндедир. Онуң кесели аял кеселиди, били агырарды, шонуң үчинем ол ялныз оглы Бекдаш билен галыпды.

Биз өе гайдып гелйәркәк, эййәм мазалы гараңкы дүшүпди. Адажа шемал өвүсйәрди. Айың ягтысына бугдай башлары ыраң атярды, үзеңңи етишен курайың тозгаларына гылтызжа дегип-дегип гидйәрди-де, еңилжек, йылыжажык тозанжык сессиз-селемсиз асмана гөтерилйәрди. Мунуң гүлләп отуран эшек ёрунжасыдыгыны ысындан билип отурмалыды. Бу гиже биртүйсли айратын таныш гиже ялы болды дурды. Йүрегим жигләп-жигләп гидйәрди. Мен Суванкулуң ызында, бөкдери яссыгының үстүнде отырдым. Ол хемише мени өнде отуртжак боларды, мен онуң шунуң ялы эдип, кемеринден япышып гитмеги халардым. Онуң бейдип эриң үстүнде ядав халда гепләмән отурмасы хем, гүн узын селпәп-селпәп халыс болупдыр-а!, онуң вагтал-вагтал бурнуны тазладып, соңра болса тисгинип гидип-де, әдигиниң өкжеси билен атының бөврүне депмеси хем-буларың эхлижесем мениң үчин

эзизди. Мен онуң бирнеме түңңеренрәк кебзесине середип, оңа келләми гоярдым-да: «Суван, бизем юваш-юваш гарраяс-ов. Йөне аләжың нәме ахырын, вагт диениң гечип гидип баряр-да. Хер хилем болса, бидерег-ә яшамаярмыкак диййән. Иң эсасы шу. Ёгсам, ынха, яңы-яңыларам биз яшдык ахырын, гарраляр өйдйән. Бу йылларың бейле тиз гечәйшине әнет-ле. Йөне, хер йүзүне, энтек яшан говы. Ёк, бизе энтек гаррылыга боюн болардан иррәк. Эдилмели иш көп. Сениң билен узак-узак яшасым гелйәр...» дийип пикир эдердим, арман эдердим. Онсоң мен дикелип отурдым-да, башымы галдырдым, асмана әңетдим, бирденем күкрегимде бир затлар эндирәп гиден ялы болды: шол ал-асмандакы йылдызларың арасында, эдил шол бир вагткысы ялы, тутуш асман гүммезиниң үсти билен Акмаяның чалымтык сүйди яйлып ятырды. Ене онсоң мениң гөвнүме, хакыкатдан хем, бири тәзе хасылың әпет улы дессесини гуҗагында гөтерип, ёлбойы сечелендирип гечип гиден ялы болуп гөрүнди. Шо ёкарда алтын реңке чайылан сыпалҗыклар, гылчыклар хемем саман овунтыклары хамала диерсиң шемал ойнап гечйән ялы гымылдап-гымылдап гидйәрди. Саман овунтыгы билен биле галкыҗыклаян дәне-хә асыл гөрнүбем дурды. «Тоба эссапыралла!» дийип, мен геңиргендимем, бирденем, ынха, шу мениң хыялымда арзув эдип йөрен шол илкинҗи гиҗәм, бизиң сөйги-мухаббетимиз хем яшлыгымыз, шол гудратлы чөрек ядыма дүшди. Диймек онда, әхлиси, бизиң арзув эден затларымызың әхлиҗеси хасыл болупдыр-да! Хава, ер-сув өзүмизинки болды, өзүмиз сүрдүк, өзүмиз экдик, өз галламызы өзүмизем дөвдүк — диймек, бизиң илкинҗи гиҗе пикир эден затларымыз берҗай болупдыр-да. Догрусы, замананың тәзеленҗегини, тәзе дурмушың гелҗегини биз билмейәрдик, эмма мунуң өзи йөнекей ынсаның садаҗа арзувларының дөврүң ислегине, ягшылыгың хем адалатың ислегине габат геләйдиги боляр-да онда. Шу пикирлере гарк болуп, гымылдаман дымып отырдым. Суванкул ызына гаңрылып, шей дийди:

— Нәме, уклайдыңмы, Толгонай? Ядансың сен. Ай, зелели ёк, ынха, басым өе барарыс. Менем халыс болдум. — Соңра ол аз-кем дымып отурды-да: — Тәзе көчә бака совлайсак ничик борка? — дийип сорады.

Мен:

— Совулсак совлаялы — дийип, разылык бердим.

Тәзе көче обаның бир четиндәки бош ятан ялазы мейдандан салынярды. Хениз энтек көчәң өзем ёкды-ла. Шу бахар яңы бир яшлара дийип меллек үлешдирипдилер — эййәм бирлән-икилән диварлы етишен җайлара хем гөзүң илйәрди. Касым билен Алиман хем шу ерден меллек алдылар. Ине, шонуң үчинем йүзүмизиң угруна оларың нәме иш эденлерини гөрүп гечмек арзувымыз барды. Орак вагты гүндизлерине-де бир ишден сыпынып, өз ишими эдәейин диер ялы, ислән вагтың бош вагтам тапдырып дуранок ахырын. Касым, Алиман хем Җайнак үчиси барып-ха яз чыканда палчыга саман гарып, керпич гуюп гоюпдылар, гөзенек-гөзенек эдилип өрүлип гойлан шо керпичлер инди ынха гурапдыр. Җайың дүйби тутулҗак ерини газып, гечен хепде дерядан гурлушык дашыны чекипдилер. Хернә деря месейәнчә, дынаянларам кем болмандыр. Даш ховлының ортасында улы үйшмек болуп дурды. Суванкул яшларың ишинден гөвни хош болды.

— Хич ненең дәл, башы тутулыпдыр. Даш аркайын хем етҗек велин, ене артып галайса-да галаяр — дийип, Суванкул айтды. — Орагы гутарып, диварлары дикелдерис, җайың үстүни япарыс, галан ишлерини соң яз чыканда гөрүберйәс-дә. Гыша ченли барыбир эйгеритҗек дәл-дә. Ери, сен нәхили гөрйәң, мениң айдянлам догрумы, Толгонай?

Мен:

— Догры айдяң, эсасы иши шу бир үстүни гаралдар ялы этмедир-дә мунуң, галанлары дура-бара болар гидер — дийдим-де, Җайнак ядыма дүшүп гүлүп гойбердим. — Ине, шу Җайнак халыс ең беренок, биз комсомол йыгнагында тәзе көчә Комсомол көчеси дийип ат бермеги карар этдик диййәр. Алиманам оларың үстүнден гүлйәр: «Җайнак, сениңем мунын, диййә, Эпендиниң хениз болмадык чага ат дакышына баряр диййәр. Сен, диййәр, өңи билен бир гелин ал, өй тутун, көче сал, ады онсоң ойлансаң хем бор диййәр». Җайнак болса: «Сен хич задың манысына дүшенок» дийип җедел эдйәр.

Суванкул шонда башыны яйкап, мыс-мыс гүлди.

— Раст айдяң, ол доганда шунуң ялы алңасак болуп доглупдыр. Йөне көчәниң адыны-ха, ол хер задам болса, догры ойлап тапыпдыр. Себәби дийсең шу гурлушыкларың әхлиҗеси тәзе, яш чатынҗаларынкы. Өсйәс, йылба-йыл ил-халк көпелип гидип отыр. Эййәмхачан, ынха, оба

дарлык эдйәр, тәзе-тәзе көчелер саляс. Муңа етеси нәме бар. Ыңха, көче боларам велин бир середип гөр бакалы, сениң оглуңкы хак болар дуруберер...

Эдил шу гүррүңи эдип барякак, биз бу гиҗәниң әхли гиҗелериң ичинде иң бир нәлет сиңен гиҗе экенлигини ниреден билели ахырын...

3

— Башыңы галдыр, Толгонай, өзүңи эле ал.

— Боля. Йөне мен нәме иш эдейин-ә? Шейтҗек болайын. Эй мәхрибан ер, йөне шол гүн сениң ядыңдамы?

— Хава, ядымда... Мен хич зады унудян дәлдирин, Толгонай. Дүнйә бина болалы бәри гечен асырлар менде сакланяндыр, Толгонай. Әхли тарых китаба язылан дәлдир, әхли тарых адамларың ядында дәлдир, оларың тамам әхлиси мендедир. Сениң яшан дурмушың нәме, шо-да менде, мениң йүрегимде дурандыр, Толгонай. Гулагым сенде, Толгонай, диңлейән. Бу гүн сениң гезегиң.

4

Шо гүнүң эртеси биз гүн догмака име япышдык. Шол гүн биз эдилҗек деряның керт кенарындан бугдайчылыгың хасылыны ормага башладык. О ере комбайн барып билҗек дәлди, балдаклар болса эййәм гурап гидипди, чет-яка хернә ир етишгич боляр-да. Биз яңы бир хатар өврүлип, ики-үч дессе богупдыкмы я богманмыдыкмы, эдил шо вагт деряның о йүзүнден йүзин салып гелйән бир атлы пейда болды. Ол Заречйәниң еңсеки ховлуларының арасындан окдурылып чыкды-да, эдил ызындан ковгы гелйән ялы болуп, гырымсы токайчылыгындыр гамышлыгың ичи билен тозан турзуп, йүзин салып гелйәрди. Ат оны кенар якасындакы чагыллыга алып гелди. Ол болса атың җылавыны башга яна совҗак хем болман, дашларың үсти билен гөни деря бака зомап гелйәр. Ол нәме үчин бейдйәркә, нәме үчин ол акымың угры билен гидип, бирки чакрымлыкдакы көпрә совулаймадыка дийшип, биз онуң бу болуп гелшини гең гөрүп, үшерилишип дурдук. Бу атлы бир рус йигиди болуп чыкды. Ол шо гелшине дор атыны гыссап, сува урдурҗак болярды, бизиң барымыз, ери, бу пеләкет аҗалына ховлугямыка дийшип, доңңарадаш болуп галдык. Хий шу вагтларам бир деря билен оюн эдип бормы ахырын? О месән вагтында атың-ха бейледе дурсун, дүйәңем тогалап алып

гидйәр-ә, онсоң чалам-чаш болан сүңкүни чөпләп алып билсең зор болдугың.

Биз дуруп билмән:

— Ахов, дур, аяк чек! — дийип гыгырышдык.

Ол эллерини булайлап, бизе бир затлар-бир затлар дийип гыгырды, йөне деряның гүввүлдиси билен хич зат аңшырып билмән галдык, онун диңе:

—...У-у-у... — дийип, согдурып гыгырян сеси эшидилйәрди.

Биз хич бир зат дүшүнмейәрдик. Онсоң ол дор атыны чарпая галдырып, гамчысыны булайлап, ок ялы акып ятан сува урды. Сув атлыны шол угра алдым-бердиме салды. Ат җанаварың шарлавугың толкунларының арасындан кеерджеклейән гулаклы келлесидир сыртарып дуран тумшугы гөрүнйәрди. Атың үстүндәки ики эли билен ялдан япышярды. Онун келлесиндәки папагы гачып, ол толкунларың арасында пыр-пыр айланярды. Биз болсак керт кенарда дуран еримизден нәтҗегимизи билмән, ики-бака урунярдык. Сув болса атлыны акдырып алып гидип барярды, йөне олам акымың угруна дүшенсоң, кенара бака гытаклап чыкмага җан эдйәрди. Деря оны гаты узага ыкладып әкитди, онсоң ол ахыры харазың ашак яныңдан кенара чыкды. Әхли киши бир улудан дем алды. Оны өвүп: «Хай, берекелла саңа!» дийип, атлының гөзсүз батырлыгына хайран галанларам болды. Башга бирем:

— Йөне ере ол бейден дәлдир, аныгына етмек герек — дийди, башга бири болса нәразы болуп:

— Хайсы бир пьянкешиң ызына дүшҗек йөрҗек, оларың башы айланып йөрени гытмы нәме! — дийди.

Шонуң биленем көшешдилер. Ишлемелиди. Мен болса ичимден: «Шо бичеме дәл, келлеси саг адам өзүни бейле хумара гоясы ёк» дийип ойландым.

Касымың комбайны бирден тапба сесини кесип, дуран еринде доңуп галды, ол шол гүн харазың яныңдакы айлавың бугдайыны орярды. Экишде мунуң ялы овнук-ушак задың дөвүлмәп болямы нәме, чархының дашындакы гайшы сыпандыр я зынҗыры үзүлендир өйдүп, муңа бир кән әхмиетем бермедим. Алиман хем мениң бейлерәгимде бугдай оруп йөрди, янкы бирден сен-мен ёк алды-да:

— Эҗеси, аю эҗеси! — дийди-де, ичинден гечип барян чиркин сесини эдип, айылганч гыгырып гойберди.

Муна мен алланичиги болдум. Ол орагыны хем элинден гачырып, йүзүни үч ювлан ак эсги ялы эдип дурды.

— Нәме болды? Йылан-ичян чакдымы? — дийип, онуң үстүне топулдым.

Ол болса сесини чыкарман дур. Онуң гөзлерини тегеләп середип дуран ерине менем әңедәйменми! Менем онсоң зәхрәм ярылып доңуп галдым. Комбайның төверегинде гык-бак эшидилип угры, бугдайың ичи-бейлеки диймән чар тарапдан адамлар ылгашып гелйәрдилер, ябылылар ябысы билен, башгаларам арабаларының үстүнде дим-дик дуруп, атларыны гамчылап чозуп гелйәрдилер.

Алиманам:

— Бир затлар-а гопупдыр, эҗеси! — диендир-де, шо тарапа эңәендир. Кимдир бириниңем:

— Бир-ә комбайның ялавына дүшүпдир-ов! Я болмаса, комбайның чархы ишини гөрендир! Йөрүң, ылгалың! — диен, гулага якымсыз сеси яңланды.

Онсоң әхли оракчылар Алиманың ызы билен эңәйдилер.

Шол ылгавыма баршыма толгунҗымдан яңа эллерими булайлап: «Я алла җан, өзүң деп эдевери! Деп эдевери хернә!» дийип, етишибилдигимден алла сыгыняндырын; шол бармана-да салмадан бөкҗек болуп, йүзин йыкылып гитдим, ене туруп, ене ылгадым. Бәй, шонда бугдайчылыгың ичи билен ылгандырын-а! Мен барянчам гарашар ялы гыгырҗак болян, боланок, сесим сумат болупдыр.

Ахыры шейдип ылгап барсам, комбайның төвереги мәрекеден ваг берйәр. Гулагым хич зат эшиденок, дүшүнйән задым ёк. «Дурсаңызлаң! Дурсаңызлаң!» дийип, күрсәп мәрекә өзүми урдум, адамлар бир гыра чекилишип, маңа ёл бердилер, шондан соң мениң комбайның гапдалында билеҗе дуран Касымдыр Алимана гөзүм дүшди. Гөзлерим көр ялы, эллерими сандырадып, оглума бака йөнелдим. Касым өңүмден чыкып, мени гарса гуҗаклады.

Онуң:

— Эҗе, уруш турупдыр! — диен сөзлери маңа гаты даш бир ерден эшидилйән ялы болды.

Мен бу җүре сөзүң манысына дүшүнмейән ялы она әңетдим.

— Уруш турды? Уруш турды дийдиңми сен? — дийип, мен онсоң ене гайталап сорадым.

— Хава, эже, уруш башланды — дийип, ол жогап берди.

Мен болса бу сөзүң ызында нәме-нәмелериң гизленип ятанлыгына шонда-да дүшүнемокдым.

— О нәмәң уршумыш? Уруш нәмә герек? Уруш турды дийдиңми сен? — дийип, мен бу иң ёвуз, иң айылганч сөзи зол-зол гайталап дурдум, онсоң бирденем йүрегим ярылан ялы болуп, шол яңкы горкулардан хем бу ослагсыз шум хабардан яңа ювашжа агладым.

Йүз-гөзүмден боюр-боюр яш акды, онсоң галан аялларам мениң болшумы гөрүп, сес эдип аглашмага башладылар.

Мәрекәниң ичинден кимдир бир эркек кишиниң:

— Юваш! Ханы, бес эдиң ханы! — диен дөзүмли сеси эшидилди.

Хеммелер, хамала диерсиң онуң, яңкы адамың бу бир ялан гүррүңдир диен ялы бир затлар айдарына гарашян ялы, тапба сеслерини гойдулар. Йөне ол хич задам диймеди. Башга хич кимем хич зат диймеди. Бир диңе сәхра үмсүмлик аралашып, деряның шаггылдысы хас гүйжән ялы болды. Кимдир бири хашлап, улудан демини алды, гымылдады. Хеммелер ене үшерилишдилер, йөне хич ким келам агыз сөз айтмады. Онсоң сәхра гайтадан шейле бир үмсүмлик аралашды, гулагың үстүнде инлейән чыбының чалажан сеси болар-а, эдил шонуң ялы, ыссам халыс йүреге дүшүп уграберди. Ана шонда Касым төверекде дуран адамлара гөз гездирип, гөйә диерсиң өз-өзи билен гүрлешйән ялы, эшидилер-эшидилмез эдип хүмүрдеди:

— Инди галланы чалтражык йыгнажак болмалы, ёгсам гарың астында галар. — Ол аз-кем сәгинен ялы эдип, келлесини батлы силкип гойберди-де: — Нәме бейдип дурсуң? Моторы ишлет! — дийип, штурвалча буйрук берди. — А ери, галанларыңыз нәмә середип дурсуңыз? Йыгнап етишип билмесек, сизиң өзүңизе ене кын дүшер! Болуң, ишли ишиңиз билен болуң!..

Миллете жан гирди. Дине шондан соң мен Заречьеден гелен рус йигидини гөрүп галдым. Ол йигит сува гиренсоң бирнеме гарамтыллашан атының жылавыны эдил агыздырыгының ашагындан жүпләп тутуп, өл-мыжжык болан көйнек-балаклы дурды. Адамлар херекете гели-

беренсоң хәлиден бәри бойнуны буруп, ере гарап дуран йигит, гөйә диерсиң, укудан оянан ялы болуп, меле сачлы келлесини кем-кемден ёкары галдырды-да, эериниң чекисини чекмәге башлады. Ана, шонда мен онуң гаты яш йигитдигини, бирнеме бойы узынаграк хем эгинлегрәҗик дийәймесең, мениң Җайнагымың деӊ-душудыгыны гөрүп галдым. Онуң сачлары тил-тил болуп, маңлайына елмешип дурды, додакларыдыр йүзүне нил реңки урупдыр, онуң энтек түйс чага гөречлери болса шол вагт шейле айылганч гам-гуссалы середйәрди велин, мен онуң яп-яңыжа җуванлыгы билен хошлашып, яп-яңыжа, шу гүнүң өзүнде, бир сәхериң өзүнде адам чыканына гөз етирдим. Ол улудан демини алып, атланҗак болуп дуршуна, бизиң оба огланларымызың бирине шей дийди:

— Сен, гардаш, хәзир эгленме-де, башлыгы, бригадирлери гөзләп тапып, олара шу салымың өзүнде райкома уграсынлар дийип айт. Мен онда гитдим, ене ики колхоза бармалы. — Шейле дийип, ол атына мүнүп, җылавыны силкип гойберди.

Эмма яңкы йүз тутан йигиди оны саклап:

— Ханы аяк чек аз-овлак, бу сениң башыңдакы папагыңы сув акдырып экитди ахырын. Ме, меңкини гейәй. Ыссы бу гүн — дийди.

Биз бу йигидиң ызындан узак вагтлап гарап дуруп, гуш дек учуп барян гунаның тойнагының астында ховсалалы гүбүрдейән, чаңап ятан ёла диң салярдык. Басым яңкы йигит тозаның ичинде гөзден йитип гитди. Биз болсак, херимиз гараз бир задың пикирини эдип, хенизем шол ёлуң угрунда аңалышып дурдук, онсоң бирден комбайндыр тракторың моторлары гүвләп ишләп башлады, адамлар муңа алланичигси тисгинишип гитдилер, бири-бириниң йүзлерине чиңерилишдилер.

Ана, шол салымдан башлабам тәзе дурмуш — уруш гүнлериниң дурмушы башланды...

Болуп гечйән сөвешлериң гүммүрдисини эшитмесек хем йүреклеримиз адамларың чекйән ахы-наласыны эшидйәрди. Шу өмрүме хениз бейле җөвза ыссыны, бейле алдаҗы эпгеги гөрен-эшиден дәлдирин. Даша түйкүрип гойбәрсиң велин, эдил түйкүлигиң гайнап дурандыр. Бугдай-арпа велин бада-бат, аңырсы үч-дөрт гүнүң ичинде етишди гидиберди, чар төверегиң йөне җылк сары болуп шаграп ятан ак экинчиликдир, ер билен асманың тапышян ерине барянча өз орларына мәхетдел болуп яй-

лып ятандыр. Вах, байлык дийнбем, ине, шуңа айдайсаң-да! Ховул-харалыкда шунча байлыгың бидережик исрип болмагына небсим-жаным агырярды, шонуң үчинем шо яна әңетсемем бозулыберйәрдим. Ничембир галла ёл угрунда дөкүлип-сачылып, аяк астында дебсиленип галды. Шейле бир ховлугярдык велин, оран бугдайымызы дессә богмага-да элимиз дегмезди, орлан бугдайлары шол дуршуна фургоның сандыгына оклап, хасыр-хусур молотилка, хармана етишмек билен болуняндыр, хошалар болса ёл боны сечеленип гидип баряндыр, сечеленип гидип баряндыр. Муңа-да йөне боля дийәелиң-ле, иң кыны адамларың йүзүне серетмекди. Хер гүн чагырыш хаты боюнча гошунчылыга гидйәрдилер, галанлар болса бир салым дек дурман ишлейәрди. Гүнортаның җөвзасында-да, дымык эпгекли гиҗелерде-де, укыны-бейлекини билмән, ядавсыз орак ордулар, дөвек дөвдүлер, араба сүрдүлер, шол ишледилер йөрдүлер, ишледилер йөрдүлер. Нәче ишлендигиче хем ишем шо артып гидип отурандыр, себәби эркек адамлар бир ян уҗундан азалып барярды-да. Касым болса, хә бичәре огулҗыгым дийсе, инди алаҗыны эдерден гиҗем болса, әхли зады өзи дүзедәермикән өйдйәрди. Орак налачлыкдан сүйренҗеңлиге салынярды, о болса еллиргән ялы комбайны билен ики-бака ат чапярды. Онуң комбайнының гиҗеде-гүндизде асыл сеси ятмады, золак ызындан золагың галласыны орды, от ялы гызан тот-тозаның ичинде атыздан-атыза пелесаң урды. Шу гүнлерде бирем комбайнындан дүшмеди, штурвалың янындан айрылмады. Ол узын гүнләп шол комбайнының чүр депесине чыкып отуран ериндеи якып-яндырып барян шемалың астында, гөйә диерсиң шапага чиңерилип әңедйән чайкел дек, шондан аңырлыгына башланян хениз галласы йыгналмадык мейдана шол иргинсиз сер салар отурарды. Оглума, онуң гара-өрт болан йүз кешбине, сакгал-мурт басып гиден чекгелерине серетсем, йүрегим шу пара-пара болуберйәрди, небсим агырярды. «Вах, нәме ишлер этсемкәм мен, өзүни хеләк этҗег-ә ол, гүн урҗаг-а оны» дийип, зовзуллабердим йөне, онда-да онуң өзүне зат айдып билмедим. Гөречлеринде учганаклаян гахар-газап шугламарындан онуң бу пикириинден дәнмеҗекдигине, иң соңкы пиллесине ченли орагың башында дурҗакдыгына акыл етирдим.

Онсоң, ана о пилле-де бир гүн гелди дуруберди. Нә-

дип баранынам билемок велин, Алиман комбайның яны-на ылгап барды-да, йүзүни ашак салып гайдып гелди.

— Чагырыш хат иберипдирлер оңа — диййип, ол эшидилер-эшидилмез эдип айтды.

— Хачан?

— Шуш-шу вагт, оба Советиң чапар атлысы гетирип берипдир.

Мен Касымың хем улы илиңки ялы гошунчылыга чагырылҗак пурсадының иру-гич гелип етҗегини билйәрдим. Шейле-де болса бу хабары эшиденимде, аякларымың үстүнде дуруп билмедим. Ысгын-ровгатдан гачан эллериме шейле бир агыры яйрады велин, орагы нәдип элимден гачыранымы билмәндирин. Онсоң өзүми пылча ере гойбердим.

— Ери, нәме ишләп йөр о тайда ол, шайыны тутмалы ахыры — диййип, мен мүңк-мүңк эдйән додакларыма зордан эрк эдип айтдым.

— Агшамлык барарын диййәр. Эҗеси, мен гидейин, какасына болса өзүңиз айдарсыңыз. Бу гүн Җайнак хем гара бермеди. О ирде нәмишләп йөркә?

Мен оңа:

— Өтәгит, Алиман, өтәгит. Йөне хамыр югруп гойгун. Басым менем барарын — диййдим.

Өзүм болса шол галласы орлан ерде отурышыма отурып галыпдым. Шейдип кән отурыпдырын. Башымдан гачан яглыгымы галдырмага-да ровгатым ёкды. Бир гөрсем, ынха гарынҗаҗыклар ёданың угрунда ики-бака ат салярлар. Оларам ишлейәрдилер, саманмың, дәнемиң, гараз бир затлар дашаярдылар, йөне эдил өзлери ялы зәхметкеш, олардан хер нәме диенде-де пес отурмаян, өз гам-гуссасыны чекип отуран зәхметкеш адамың отуранындан, онуң шу минутда хатда шолара-да, гарынҗалара-да, бу кичиҗик җепакеш җандара-да гөзүниң гидип отураныңдан бихабардылар. Олар өз ишлери билен гүмрадылар. Уруш болмадык болса, хей-де мен шу гарынҗаларың гүнүни эдермидим нәме, шей диймегиң өзем айб-а...

Шо вагтам арабасыны сүрүп, Җайнак бир ерден етип гелди. Ол шо гүнлер комсомол кервенинде ишләп, станция галла чекйәрди. Доганына чагырыш хатының геленини эшидип, мениң ызымдан гелен болара чемели. Ол арабасындан бөкүп дүшүп, ерде ятан яглыгы галдырды-да, мениң келләме атды.

— Йөр, эҗе, өе гидели — дийип, ол маңа аяк үстүне галмага голтгы берди.

Биз онсоң сесимизи чыкарман ёла дүшдүк. Соңкы гүнлер Җайнак таналмаз ялы үйтгэпди, улы адам ялы болупды. Нәмесиндендигини билемок, йөне оны гөренимде, мениң шол чапар атлы рус йигиди ядыма дүшйәрди. Онуң чага гөречлеринде-де эдил шонуңкы ялы газаплы учгун барды. Ол хем шу гүнлер өз яшлыгы билен хошлашыпды. О вагтлар яшлыгы билен хошлашмадык аз-аздыр-ла... Җайнагың пикирини эдип, кән вагт бәри Маселбекден хат-хабарың ёкдугы ядыма дүшди. «Нәме болдука оңа? Гошунчылыга алайдыләрмыка? Нәме үчин хат язанок, сыгрың дили ялы кагызҗык язмага-да эли дегенокмыка? Гөрйән велин, өйден арасыны үзүпдир, какасыны-эҗесини унудыпдыр, шәхерде ол бирнеме заяланан болмага чемели. Онсоңам хей шу вагтам бир окув бормы дийсене, иң говусы, өе гайтса кем болҗак дәл-ә, инди о тайда нәме ишлеҗек» дийип, арабада отуран еримден гам-гуссалы пикир эдйәрдим, онсоң Җайнакдан:

— Җайнак, сен станция барып-гелип дурсуң, о тайда хей ёлда-ызда гулагыңа дегмедими, уруш басым гутармаҗакмыка? — дийип сорадым.

— Ёк, эҗе, басым гутарҗак дәл ол — дийип, шонда Җайнак җогап берипди. — Хәзир бизиң ишлеримиз өверлик дәл. Немецлер шол өңе зомап гелйәрлер. Бизиңкилер гараз бир ерде аяк чекибеден, бирки ёла оларың бөврүне бир хүрсеклэйседи-дә, онсоң-а угруна-да боларды-ла. Басым шейле бормука өйдйән. — Ол ябыларыны гыссашдырып, сөзүне аз-кем дынгы берди-де, маңа: — Нәме, эҗе, горкямың? — дийди. — Гаты горкямың-а? Горкуп отурма, герек дәл, эҗе, сен хич задың пикирини этме, ынҗалыкдан дүшме. Ынха гөрерсиң, әхли зат дүзелишер.

Вах, самсыҗак балам дийсе-хей, гөр-ә ол мени рахатландырҗак болупдыр-а, маңа небси агырыпдыр. Хей-де пикир этмән бормуды ахырын? Гөзлерими юмуп, гулакларымы дыксамам, шонда-да, хер йүзүне, пикир этмәми гоюп билмездим-ә мен.

Өе гелсек, Алиман аглап отыр; энтек хамыр хем этмәндир. Гахарым гелди: «Сениң нәме илден говы ериң бармы, бир сениң адамың гиденок, улы ил гидйәр. Бир хабар гулагына дегипдир велин, бу-я йөне элини-аягыны йитирәйипдир» дийип, оны гел утандыраяйынам бир дийдим. Йөне бейтмедим, гаты-гайрым хич задам диймедим.

Яшлыгына небсим агырды, дөзмедим. Йөне мен нәхак ере шейден дәл болаймайын, сонундан еңил дүшер ялы, белкем, онуң башдан ичини совдан болсам кем болмазды. Билмедим, йөне мен оңа шо вагт-а хич зат хем диймедим.

Қасым агшамаралар, гүн яшып барян учурлары гелди. Ол дервезәң өңүнде пейда боландан, ожага от салып отуран Алиман эдип отуран ишини ташлап, гөзүнден боюр-боюр яш дөкүп, ылгап барып, онуң бойнундан асылышды.

— Галжак дәл, сенсиз галып мен нәмишләйин, өлерин мен!

Қасымың гөни комбайндан гелшиди, онуң үсти тозанды, хапады, агын мазутды. Ол аялының элини эгнинден айрып:

— Дур ахырын, Алиман. Мениң үсти-башым гарагәз ахырын. Сен, говусы, маңа сабын билен полотенце алып бер, деря гидип ювнуп-ардынып гелейин — дийди.

Алиман ызына дөнүп, мениң йүзүме гарады, мен дүшүндим.

— Гайдышының сувам алып гел — дийип, онуң элине бош бедре берип гойбердим.

Шол агшам олар дерядан гич гайдып гелдилер, ай догуп, дик асмана галыпды. Өйүң ишини өзүм оңардым, Җайнагымам көмеклешди Ярыгижелер болса Суванкул хем бир ерден пейда болды. Мен болса оңа ынха геләер, шинди геләер дийип гарашып отырдым, ниреде эгленйәркә дийип, ёк затларың пикирини эдйәрдим. Онуң болса шол гүндизки атланып, дага гидиши болса нәтҗек асыл, гылял сүрүсинден ёрга алашаны тутуп алып гелипдир. Биз оны тракторчылыга башланда Қасым үчин энтек тайка сатын алып гоюпдык. Ёрга дагам дәлди, аягы еңилди, тойнакларыны ере өрән дөзүмли урарды, арт аяклары чув ак долаклы ялыды Күрен оба мешхурды. Гызлар ол хакда айдым айдярдылар.

...Ёрга җан-а, ёрга җан,
Чыкян гөрмәге эй җан...

Қакасы хошлашык чагы оглуның иң болман ики-үч гүнжүк бир ёргасыны мүнүп гезмегини йүрегине дүвен болара чемели.

Эртеси ир билен харбы комиссариата тарап уградык. Алиман икимиз Җайнагын арабасына, Қасым билен какасы икисем хер хайсы өз атларына мүнди. Шол пилле гошунчылыга иң көп адам алынян вагтыды. Йөне энтек

адам велин гаты кәнди. Шу шоссе ёлуның угруна бир әңетдим велин, ёлуң угры җемендеден яңа йөне гырмыл-ды болуп дур, бир уҗы-ха Улы җүлгеде, бейлеки уҗы болса гөрненогам. Ябылымысын, өкүзлимисиң оба барының илаты эңәйипдир. Район меркезинде болса адамлардан, араба-фургондан яңа аяк басара ер ёк. Чагалар диермиң, гарры-гуртулар диермиң, ёк киши ёк. Хер кимем өзүниңкиң янындадыр, бир дабанҗык дагам ыза галҗак гүманы ёкдур. Аглап ятаны хайсы, я. эййәм аглап-аглап агламазы чыканы хайсы. Йөне халк бир деңиздир, сай ерем болар, чуң ерем болар дийип, йөне ере айдылмандыр. Бу ерде-де, урша гидйәнлердир урша уградянларың сес-үйн алышмага гоймаян шу гыкда-багының ичинде-де өзүни мерт, сагдын алып барян йигитлерем аз дәлди, оларың айдян геп-сөзлерем җайдарды, олар мәрекәни гызыл-гыран гүлүшдирип, гармоның сазына гошуп, айдым айдып, танс хем эдйәрдилер. Гыргыз хем рус айдымлары ызы үзүлмән гайталанярды, «Катюшаны» болса хеммелер айдярдылар. Бу айдыма мен, ана, шо вагт белет болуп галдым.

Гошунчылыга чагырыланлар харбы комиссариатың гиң ховлусына сыгмаярды, олары обаның ичинден гечйән улы ёлуң ортасында нызама дурзуп, хер кимиң адыдыр фамилиясыны тутуп чагырып уградылар. Мәрекәниң шовхуны тапба кесилди, сес-седа чыкайса нәдерсиң! Урша гидйәнлере середәйменми, шол угра богазым долды. Олар йөрите сечилип-сайланып гетирилен ялы сап-сайырдың, мен диен җахыл йигитлерди. Айны бир яшаҗак, ишлеҗек чагларыды. Списокдан ат окалярка хер сапар оларың бири «мен» дийип җогап берйәрди-де, бизиң дуран тарапымыза бакан гөзүни айлаярды. «Суванкулов Касым» дийлен сес гулагыма дегенде, сүңңүм билен гагшап, пагыш-пара боланымам билмәндирин, аҗы гөзяш толкунлары мөвч алып гелип, гөзлеримиң өңүни губар өртди. Касым җан «мен» дийип җогап берди. Алиман болса мениң элими пугта-пугта гысды. Ол: «Эҗем» дийип, юваш-җа пышырдады. Вах, мениң элимден нәме гелйәр дийсене, о гөргүлә хасам агыр дүшйәндигини, Касым җан билен айрылышмагың онуң үчин айылганч бир затдыгыны мен билйәрдим, йөне хей ил-гүнденем бир четде дуруп болармы ахырын, онда-да бу ёвуз гүнлерде дийсене. Вах, Алиманым мениң, Алиман, олам мунуң уруш үчин, тутуш юрт үчин герек затлыгына

дүшүнйәрди ахырын. Йөне шу өмрүмде өз адамсыны шейле эй гөрйән аялы мен хениз-хениз гөрмәндим.

Шол гүн биз ызымыза доланып гелдик, эртир дәл, бирнгүн уградылҗак диййдилер. Касым әйләмизе-бейләмизе бир гечип, бизи ахыры өе гайтмага ырды. Ери, бу ерде бейдип хорланып йөрүп нәме ишиңиз бар диййә, ынха, өзүм совлар-да, хошлашарын өтәгидерин диййә. Херниә шу колхозымызың улы ёлуң угрунда отуранлыгы хем говы болайды. Алиман үчин Суванкулуң алашасыны гоюп, өзүмизем иллер билен арабалы гайтдык. Җайпак хем районда галды, ол гошунчылыга алнан огланлары өз арабасы билен станция дашамалыды.

Агшам хаңлап галан өе гирип, сакланып билмән, бады-боран гөзяш дөкүплер агладым. Суванкул чай гайнатды, онсоң маңа гоюрак эдип гуюп берди, зор билен ичирди, соңам яныма гелип отурды-да:

— Икимиз кимдик, Толгонай? — диййди. — Ине, шу адамлар билен ил хатарына гошулдык. Шонуң үчинем гел әхли зады — ягшысынам, яманынам шолар билен деңҗе бөлүшмели. Хош гүнде әхли киши разыды-да, гел-гел индем хер ким өз гүнүниң пикирини эдип, өз ыкбалына гөзяш дөкүбермели болдумы? Ёк, бейтмек айып бор. Эртир өзүңи әле ал. Эгер, ынха, Алиман элден-аякдан чыкыберсе, о башга гүррүң, ол биз икимизиң гөрен затларымызы гөрмеди. Сен болсаң эне ахырын. Шуны ядыңдан чыкарма. Соң хем, билип гой, барды-гелди, уруш узага чекәйсе, онда менем гидерин, Маселбегинем яшы етер, оны хем чагырсалар чагыраярлар. Герек болса, әхлимизем гидерис. Шонуң үчинем, Толгонай, хер бир зада тайяр болуп отур, өврениш...

Эртеси гүнортадан соң, гошунчылыга алнанлары уградып башладылар. Касым билен Алиман икиси колоннадан өңүрдип, ат чапдырып гелдилер. Касыма хошлашып гитмек үчин өе совлуп гечмәге ругсат берипдирлер. Алиманың габаклары пөк ялы чишип гидипдир, ёл бойы аглан болара чемели. Касым сыр билдирмеҗек болярды, өзүне буюрярды, эмма оңа-да еңил дүшенокды. Ол атдан дүшен дессине бизден станция гидип отурмазлыгымызы хайыш этди. Муны ол Алимана небси агырып, айрылышык пурсадында онуң халыны еңлетҗек болуп этдими я болмаса-да, догруданам, оңа шей диййип айдыпмыдырлар, гараз оны нәмәниң меҗбур эденин-ә билемок велин, сиз станция гидип отурма-

саңызлаң дийип, атдан дүшен бадына бизден хайыш этмәге башлады. Касым өе доланып геләймегимем мүмкин, себәби тракторчылар билен комбайнчылары хасыл йыгналып гутарылянча чагырмазлыгы карар эдипдирлер дийди. Онсоң, ана, шол буйрук гелип етишәйсе, олары станциядан ызларына гайтараймакларам ахмалмыш. Онуң муны Алимана, бизе небси агырып эденине инди дүшүнйәнем-ле. Станция барҗак болсаң, гүн узын диен ялы ёл йөремели, вах, нишем шу ызыңа гайтмакда-да, себәби о ёл түкенмезе дөнер, аглап-аглап, гөзяшларың кепәр гидер. О вагт болса мен онуң айданларына гүп ынаныпдырын; адамда умыт дийлен зат тә өлинчә бормуш диййәрлер. Онсоң биз оны шонда уґратмак үчин алаңың янына бардык, инди велин мен икирҗиңлемәнем дурамокдым. Ёлда оракдакыларың әхлиси Касым билен хошлашдылар. Оракчылар, фургончылар, хармандакы молотилкачылар ылгашып гелдилер, комбайн хем голайҗагымыза гелди. Касымың көмекчилери хем комбайны саклап, онуң билен хошлашмак үчин ылгашып гелдилер.

Демирчи усса урша угражак боланда, сандалыдыр чекиҗи билен хошлашармыш диййәрлер. Мениң Касымым болса өз кәриниң уссадыды. Комбайн дуранда Касым обадашлары билен гүррүңлешип дуран еринден ёла бака сер салды. Шол вагт гошунчылыга алнанларың узалып гидйән колонналары өзлериниң йүкли улаглары, ябылары билен хол өңден гызыл байдак гөтерип, ёлуң чатрыгында яңы гөрнүпди.

— Ме, кака, сакла! — дийип, Касым ёргасының җылавыны Суванкулың элине берип, өзем комбайна тарап йөнелди. Ол онуң аңырсына гечип, оны чар тарапдан сынлап гөрди. Онсоң бирден басганчага мүнди-де: — Ханы бол, Эшенкул, сүр бакалы! Шо-ол озалкыларың ялы сүр! —дийип, тракторча бака гыгырды.

Моторлар ювашҗадан пат-патлап, татырдап уграды, комбайның моторы хем ишләп башлады, зынҗырлар хем молотилкадан саман түвелейини турзуп шатырдаярды, мотовилалар бугдайы демине дартып уграды. Касым болса йүзүни гызгын шемала өврүп, эгнини силкип гүлйәрди, ол гөйә әхли зады унулан ялыды. Олар тракторчы билен бир зат-бир затлар дийип гыгырышып геплешдилер, баш атышдылар, бугдайчылыгың гутарян еринден өврүлип, ене бәрлигине бака гайтдылар. Комбайн эдил сәхра гу-

шы ялы болуп, бугдайчылыгың ичи билен учуп гелйәрди. Онсоң бизиң барымыз азаҗык салымлыгам болса, уруш дийлен заты унутдык. Дуранларың гөречлери багтыяр гүлүп бакярды, йөне хеммелерденем бетер Алиманың башы дикди. Ол пессай басып, комбайның өңүнден чыкмага барярды, өземювашҗа гүлйәрдем. Комбайн сакланды. Биз ене гам-гусса батдык. Гоңшымыз Айшаның огулҗыгы Бекдаш болса — шо вагтлар ол он үч яшларындакы чагады, шо йыл томус ол комбайнда саманчы болуп ишләпди — ылгап барып, Касымың бойнундан асылышып, йөне огшап, айрылман аглап ятандыр. Мен додакларымы дишләп, гара ган этдим, аглап-аглап ичими бошадасым гелйәрди, йөне Суванкулуң табшырыгы ядыма дүшүп, ене зордан сакланайярдым. Касым Бекдашы гуҗагына алып, оны огшады, огланҗыгы штурвалың гапдалында гойды-да, басганчак билен ховлукман ашак дүшди. Биз онуң дашына эгрилишдик. Ол шу тайда өз көмекчилери билен, штурвалчы хем тракторчы билен хошлашды. Эгленип дурара салым ёкды. Алаңың үстүндәки колонна эййәм бизиң деңимизе гелипди.

Касымы, ине, биз шейдип уґратдык. Ата атланмалы пурсат геленде болса Алиман, вах бичәре гелинҗигим Алиман, ула-кичә серетмән, вай дийип гыгырды-да, онуң бойнундан асылышып ятыберди. Йүз-гөзүнде ган-пет бир болайсын-ла, диңе гөзлери от болуп яняр. Зордан айырдык. О болса ене дызап сыпып, адамсына бака топулды. Ине шейде-шейде, нерессе чага кимин, Касымың элинден чекйәрди, оңа аягыны үзеңңә етирмәге май бермейәрди.

— Дур! Азаҗык дурайсана! Ене бир минутҗык дурай-да! — дийип ялбарярды.

Касым оны огшаярды, ялбарярды:

— Аглама ахырын бейдип, Алиман! Ынха гөр-де дурубер, мен эртириң өзүнде станциядан доланып гелерин. Ынанай маңа!

Шонда онсоң ахыры Суванкул гелнине шей дийди:

— Бар Алиман, сен гит-де, оны ёла ченли уграт-да геләй. Биз болса шу ерде хошлашып галҗак. Ёлдан сакламалың. — Суванкул оглуның элинден тутуп, ювашҗа: — Ханы, мениң гөзлериме әңет дийди.

Олар бири-бириниң гөречлерине середишдилер.

Касасы:

— Сен мениң айтҗак болан затларыма дүшүндиңми? — дийди.

Оглам:

— Хава, кака, дүшүндим — дийди.

— Бар онда, алла ярың! — Суванкул шей дийип, атына атланып, ызына-да гаранҗакламан, ат салды-да.өтәгитди.

Касым мениң билен хошлашып дурка шей дийди.

— Маселбекден хат болайса, онуң адресини ибәрсиңиз.

Касымдыр Алиман ёрга алашаны идип, ёла бака йөрәп уградылар. Мен болсам олардан гөзүми айрып билмейәрдим. Алаңың үстүдәки хәлки колонна болса эййәм араны ачып барярды. Алиман илки-илки үзеңңиден асылышып ылгады, соңра Касым эерден эгилип, оны иң соңкы ёла огшады-да, меле ёрганың җылавыны гойберди. Алиман болса ат тойнагының астындан гөтерилен тозаның ызындан хенизем шол ылгап гидип отырды, ылгап гидип отырды. Менем онуң ызындан гитдим, өе алып гелдим.

Эртеси агшамаралар Җайнагым станциядан өврүлип гелди, эери айрылан ёрга арабаның ызына тиркеләйипдир.

5

Узакларда сөвеш гидип, ган дөкүлйәрди, бизиң сөвешимиз болса ишди. Касым хак айдан экени: нәче җан чексегем, галланың соңа галаныны орулмака-у я харманда гар басды. Көвленмәге етишилмән, онда-мунда гар астында галан картошка-да болды. Эркек адамлар бири-бириниң ызындан хер гүн шу фронт дийип гитди отурды. Биз болсак эртирден агшама ченли колхозда ишлейәрдик, өзем урушдан башга задың гүррүңи эдилйән дәлдир — хер ким шо ериң ягдайыны билҗекдир, почтальон өйлериң иң арзылы адамсына өврүлди.

Касымы уграданымыздан бир хепде геченсоң, Маселбекден хат гелди. Ол өзүниң илкинҗи хатында биле окаян ёлдашлары билен гошунчылыга чагырыландыгыны, бу гүн хениз шол өңки болян ериндедигини, шәхердедигини язан экени. Ол гөршүп, хошлашып билмәним үчин гайгы-алада эдип йөрмән, бейле-бейле болайҗагыны ким билйәр, эсасы зат еңиш билен гайдып гелмекде дийип языпдыр. Икиленҗи хатыны ол эййәмхачан Новосибир-

скиден иберипдир. О тайда командирчилик училищесинде окаярын дийип языпдыр, өз суратыны хем иберипдир. Онуң шо сураты хәзирем дашы айналы асылгыжа дур, йөне инди саралыпдыр. Сурат дагам дәл: харбы эгин-эшик оңа агынжак шаплашып дур, гүр сачлары ызына гаңрылып даралыпдыр, гөзлери биразажык гуссалырак, пикирлирәк. Хениз-хенизлерем ол мениң дүйшүме шу сыпатда гирйәр... Алиман Маселбеги бир гезеҗик гөрүпди, ол шонда агасының тоюна екеже гүнлүжек гелип гидипди.

Алиман онуң суратына гайта-гайта гарарды-да:

— Муңа бир әңетсеңизләң, эжеси, бизиң Маселбегимиз-ә гаты овадан оглан экени — диййәрди. — О вагт мен оны тутының аңырсындан оңлы сынламан экеним, гелин халыма ялт-юлт эдип, тутының аңырсындан гаранжаклап отурмага утанандырын-да. Вах, бир гайдып гелип, өзи ялы соватлы, өзи ялы бир овадан гызам тапайса, нәхили говы бор-да. Говы боларды герек, эжеси, хә?

Мен оңа хә берйәрдим, онсоң өз яnымдан өзүм шол гүнүң арзувыны этмәге башлаярдым. Гышың ортакы айларына ченли гараз о диен гайгы этмәнрәк мыдар этдим, огулларымдан хат гелип дурды, шоңа-да шүкүр эдйәрдим. Эмма шол ики арада-да Касымың фронта бака баряс диен хаты гелип етди. Йүрегим жиглэп, калбыма горкы аралашып урады. Онуң үстесине шо вагт Суванкулам чакылык хаты билен гүн ырман харбы комиссариата чагырмага башладылар. Хер гүн я комиссиядыр, учёта дурмалыдыр, я учётдан чыкмалыдыр. Харбы комиссариат билен колхоздакы бригадирчилик иши ики арада сер-сепил болуп, онуң халыс лүти чыкды, дегнасына дегди. Билмедим нәме учиндигини велин, гараз, мен өз янымдан өзүм Суванкулы гошунчылыга алмазлармыка өйдйәрдим: себәби хем бригадир болмаса, колхоз элсиз-аяксыз галандан энайы болжак дәлди. Шейле-де болса, Суванкулы хем чагырдылар. Муны мен гар астында галан галланы йыгнап йөркәк харман башында эшидип галдым. Бу хабар гулагыма дегенден, мен ябагымы сыпал дессесине сүнжүп, йүзүми ябагың совук сапына тутуберип, доңуп галыпдым. Тә онсоң пикирлерими бир ере чугдамлаянчам шейдип дурупдырын. Нәме иш этмели, индиден бейләк нәхили яшамалы? Ики оглум эййәм о тайда, индем адамым о яна, фронта ураяр...

Шейдип дуркамам Суванкулың өзи бир ерден атыны чапдырып гелди, сесини-үйнүни чыкарман, атдан дүшди-де, яныма гелип:

— Йөр өе, шайымы тутмалы — дийди.

Мен атың үстүнде, ол болса мениң гапдалымдан йөрәп барярды, йөрәп барякаң гүррүңлешсең говы болар дийди. Шейле-де болса бизиң гүррүңимиз тутушмаярды, ёл бойы дымышып гелйәрдик. Гүррүң эдере зат ёклугындан дәл-де, агыр дүшйәни, әхли задың дыкын алып гелип, дилиңи ярмагың учурсыз кын дүшйәни үчин шейле болярды. Шейдип ол икимиз өңе үмзүк атып барярдык, мен-ә атлы, олам пыяда. Гамашык чал булутлар асманың йүзүни бүрәпди. Сары сәхраның үстүнден пессай шемал өвсүп гар тозгалап униграды, отлар бу гопян харасада чыдам берип билмән, найынҗар сес билен эңрейәрдилер. Мен төверегиме гаранҗакладым — ялазы мейдан йүрекгысгынч гугарып ятырды. Ынс-җынссыз, сессиз-седасыз, гымылдысыз-бейлекисиз, совук, чытык ялазы мейдан.

Суванкул йөрәп баршына ызлы-ызына чилим чекйәрди. Соң ол мениң элимден тутды. Ол:

— Үшедиңми? — дийип сорады.

Мен хич задам диймедим. О болса бир затлар дийҗек ялы этди-де, ене дымды. Белки, пикир алшасы гелендир: «Хава ынха, менем огулларымың ызындан гидйән. О ерде ненең-ничик болҗагыны ким билйәр, өе гайдып гелнерми я гелинмезми... Белкем, шу бизиң өмүрлик хошлашдыгымыз болар. Эгер шейле болайса-да, зелели ёк, икимиз шунча йылларың довамында хич бир сене-менесиз, сүйҗүликде, агзыбирликде өмүр сүрдүк. Эгер арада эйле-бейле болаян хем болса, бирек-биреги багышлашмашак. Себәбем ыкбалың нирә чүвҗеги белли дәл». Ол шу сөзлери диймекчи болдумы я башгасыны айтмакчы болдумы, ончасыны билемок, йөне велин ол шонда мениң йүзүме гарап, додакларыны дишләп, сесини чыкарман дурупды. Онуң гоңрас муртларына ак сепип башланыны мен шонда гөрүп галыпдым. Муны мен бирхили өң гөрмән экеним.

Өзүмиң шу мейданда ынха Суванкул билен саташаныны, йигрими ики йыллап шу тайда билеҗе зәхмет чекенимизи, дер дөкүп, чага өсдүренимизи, галла экип, хасыл етишдиренимизи хакыдамда айладым, онсоң бизиң бүтин дурмушымыз гөз ачып-юмасы салым өрбоюна гал-

ды. Шейле болар, шейдип өмүрлик хошлашаймалы бор өйдүп, ятсам-турсам келләме гелмезди. Томус, орагың илкинжи гүни шу ёл билен гиже атлы гиденмизи ядыма салдым. Обаның илери четиндәки тәзе салынян көчәниң ıди-сувасыз галып, гурлуп гутарылман ташлананыны гөрдүм, Алимандыр Касымың меллегинде ятан даш хем керпич үйшмеклерини гөрдүм, онсоң сакланып билмән, ябың ялының үстүне өзүми гойберип, мөңңүрип агламага тутундым. Кән агладым. Суванкул хич зат диймән, такат берип гарашды, соң хем:

— Толгон, аглажак болсаң, бар агыңы шу ерде аглап дын, бу тайда хич ким ёк, йөне мундан бейләк адамларың янында гөзяшыңы гөркезәймегин. Инди сен дине бир өз өйүң эеси, Алимандыр Жайнак икисиниң баштутаны болуп галаңок, сен инди мениң ериме бригадирем болуп галмалы боларсың. Ери, сенден башга ким бар ахырын — дийди.

Мен болсам өңкүденем бетер гөзяш дөкдүм:

— Сениң бригадирлигини мен башыма япайынмы? Шунуң ялы вагт сен бу затлары ненең дилине алып билйәрсиң? Маңа асла хич зат деркер дәл. Диңләсимем геленок.

Эмма агшамлык колхоз правлениесине чагырдылар. О тайда бизиң колхозымызың тәзе башлыгы, фронтдан яралы болуп гайдып гелен Усенбай, Суванкул, онсоң ене обаның аксакгаллары, дөрт-бәш саны яшулы хем барды. Усенбай маңа шол бада гөңүләп айтды:

— Хер нәме дийсеңизем, Толгонай дайза, билиңизи мәкәм гушап, эркек киши ялы болуп, бригадириң атына өзүңиз атланмалы боларсыңыз. Бизиң обамызың ерини, сувуны, халкыны сизден говы билйән адам ёк. Биз сизе ынанярыс, ынаняныңызың ене бир себәбем, олам болса сизе бизиң иң говы бригадирмиз ынаняр, ынха, оны болса бу гүнки гүн биз дишимизи гысып, фронта угратмалы болуп отырыс. Этжек алажың ёк. Эртириң өзүңден ишиңизе башлаң, Толгонай дайза.

Яшулулар хем шоны маслахат бердилер. Гаразхай, мени боюн этдилер, бригадир болмага разычылык бердим. Онсоң хем нәхили разы болмажак ахырын? Нәме мен нененң-ничикси дөвүрде яшаяндыгымызы билмейәрмидим эйсем? Мен догры эдипдим, йөне иң бәркижеси өз Суванкулымын соңкужа саргыдыны бержай эденим үчинем мениң муным догруды. Шо гижәни ол чирим эт-

мән гечирди, әхли этмели ишлерими екән-екән санаш дырды. Яза тайярлык гөрүп угра, гоша гошулҗак маллара дем-дынч бер, плуглары, бороналары, фургондыр арабалары ремонт эдиңдир... Чагасы көпрәк машгалалара, гарры-гуртулара айратын гөз-гулак бол... Оны эйт, муны бейт... Вах, гөр-ә, жаны дурман, әхли задың аладасыны эдйәр. Вах, мениң өмүрлик ёлдашым, йүрек сырдашым...

Тә дан атянча-да шол агшам дынман сыргын сырады, шу турба сес этди, увлады дурды.

Суванкулы хем, ана шо депәниң үстүнден угратдык. Өзи ялы яшы бир ченрәк баран адамлар билен биле ол хем Җайнагың арабасына мүнди, онсоң олар шол ала харасадын ичине уруп, гар түвелейиниң ичинде гайып болуп гитдилер. Бәй совук-да, алдаҗы ел йүзүңи-гөзүңи ялап алып барярды. Мен хаялҗак йөрәп гайтдым, зол--зол ызыма гаранҗаклап, хоркулдап аглаярдым.

Башлыгымыз Усенбайың шол айдан сөзүнден соң билими берк гушап, ата атландым, өз бригадирлик ишиме башладым. Бу иш хәзирем бир аңсат иш дәл, хер өң етене эйгердәйҗек дәл, о махаллар-а хасам бетерди, дуранҗа бир гөргиң барды-да. Эркек кишилериң сагының бирем галмады, сыркав-сөкеллимидир шуңа меңзеши галды, галан ишгәрлериң хем аял-эбтатдыр, чагалар-у гарры--гуртулардыр. Тапан-тупан задымызы бир зат гойман фронта берердик. Хоҗалыкда велин арабалар тигирсиз, ябылар уянсыз-үзеңңисиз дурандыр, хамытлар чагшап, уссахана көмүрсиз галандыр. Онсоң биз гырманчалыкдан гызган җыграмаларыны чөпләп гетирип якып уградык, шейдибем көрүги сөндүрмән сакладык. Гүн-гүзеранымызың велин өңкүлиги ёкды, ачлык сөбүгимизи сыдырдып гелйәрди. Йөне хер йүзүне биз колхоз хоҗалыгыны тогтатмазлык үчин элимизден гелени эдйәрдик, гүйҗүмизиң етдигинден онуң овсарындан чекйәрдик. Шо гүнлери хәзирем ядыма салян. Ишиң бәхбиди үчин бирине говы сөз билен чемелешерсиң, икинҗисине кәйинерсиң, кәте асыл сачындан тутуп сүйрәбермәге ченли дагам барып етеңкирләрсиң, гараз хер хайсы болупды, о махал мен гөр нәмелер гөрүп, нәмелер хем эшитмедим дийсене... Йөне велин, барыбир, хәзирем мен шо гүнлерде өзүни йитирмән, алҗыраман, шол өңки халклыгына галан ил-гүнүмиң аягына йыкылярын. О вагткы аяллар инди гаррап гитдилер, о дөврүң чагалары машгала ата-

сы, машгала энеси болдулар, оларың шо гүнлери ятларындан чыкаран болмаклары хем ахмал, йөне мен велин хер ёла олары гөренимде, оларың шо махалкы болушларыны ятлаярын. Олар гөзүмиң өңүне үйтгешиксиз шол өз болушжыклары ялы ач-яланач болуп гелйәрлер. Олар колхозда ненеңсилер ишләпдилер, еңишли гүне ненеңсилер гарашыпдылар, нәхилилер аглапдылар, нәхилилер гайрат эдипдилер. Оларың өзлериниң өлмез-йитмез ишлер битирендиклеринден хабарлары ёк. Хер ненең кын гүнлери гөрүп, хер ненең агыр йүклери чекенем болсам, өзүмиң бригадир болуп ишләниме асла арман эдемок. Даң атандан эйләк аяк үстүндедим, колхоз ховлусындадым, соңам узынлы гүн эериң үстүнде, кә оңа, кә-де муңа, кә сәхралыга, кә-де дага барярдым, агшам дүшенден тә гижәниң бир махалына ченли колхозың конторында болярдым — шейде-шейде, ынха, вагтың ненеңси геченинем билмән галярдым. Йөне мени халас эденем шомука өйдйән. Кәтелер гахар эдип, гайгы-хасрата чыдап билмән сөгйәрдилерем маңа, гаргаярдыларам, сөгүнселер сөгүниберсинлер, гелип яка-да тутушардылар, эдип дуран ишлеринем ташлап гайдардылар, онда-да мен олардан хич заты гаты гөрмедим. Гайтам шейден вагтлары әхли иши Җайнак билен Алиманың үстүне атыберйәрдим, олара не гиже, не-де гүндиз дынч бардыр, йөне олара шейле дөзүмли дараным үчинем хәзир арман эдемок. Ёгсам бизи хер хили пикирлер, гайгы-алада басмарлажакды, себәби бир машгаладан үч адам урушдады ахырын, хей онсоң пикир эгмән хем бир дуруп болармы ахырын? Касымдан ики ай бәри хабар-хатыр ёкды. Алиман икимиз Касым хакда сөз ачмажак болуп, бири-биримизиң йүзүмизе серетмезлиге чалшардык, вах, онсузам бизиң горкымыз-аладамыз өзүмизе етикди. Барды-гелди гүррүңдеш болайсагам, хәки бир о бу иш хакда, өй-ичериң онсы-мунсы хакда сөзлешен болдук. Чагалара гезек гелибердиги ятламажак болярдык.

Гыш айлары бир гүн ирден мен демир уссаханасына көмек эдейин дийип алнасап гайтдым. Бу тайда иш ябыларымызың тойнакларына нал какярдылар. Бир гөрсем, ынха, башлыгымыз Усенбай алдыгына ат чапып гелйәр, элинде-де бир бөлежик, аям ялыжак бир кагызжык бар. Сизе, ынха, бир гыссаглы телеграмма гелди диййәр. Мен нәме ишләними билемок Йөне диңе сандалың үстүнден инйән чекичлериң дүркүлдиси гулагыма деңйәр, гелип

өз гурсагыма урулямыка өйдйән. Йүз-гөзүмиң реңки үйтгән болара чемели.

— Бу сизиң инди бейдип дурмаңыз нәме, Толгонай эҗе! — дийип, башлык дөзүмли гепледи. — Бу Маселбекден, Новосибирскиден гелен телеграмма ахырын. Ханы голайрак гелиң-де, телеграммаңызы алсаңызлаң, горкмаң, горкмаң. — Онсоң эериң үстүнде отуран еринден ашак эглип, яңкы кагызы маңа узатды. Сиз хәзириң өзүнде станция бака ураң, оглуңыз гечип гитҗек диййәр, гөршүп гечеси гелйәр, өңүмден чыкмагыңызы хайыш эдйән дийипдир. Мен сизиң үчин араба тайярлап гоюң дийип айдып гайтдым, атлар үчин беде, сүле алмагы унутмаң дийибем айдыпдым. Хаял-ягал этмәң-де, басымрак ёл шайыңызы тутуң.

Шонда мен бегенҗимден яңа учайҗак-учайҗак болдум. Йырыш-йырыш эдип, уссаханың ичинде ики-бака йүвүрдим, өзүмем нәме эдип-нәме гойҗагымы билйән дәлдирин. Уссалар ахыры мени бар гит дийип ковуп гойбердилер.

— Өзүмиз хөтде гелерис, бригадир, сен йөне гиҗә галмаз ялы, станция бака чалтрак угра — дийдилер.

Онсоң өе бака елк ясаяндырын. Нәме үчин бейдип йөрениме болса өзүмем дүшүнемок· Йөне диңе бир зады билйән: ол хем болса Маселбек станция чыкың дийипдир, Маселбек гөршүп гечҗек дийипдир. Көчәниң угры билен ылгап барян, шатлама аяздыр өзем, онда-да дерләп җаным чыкып баряр. Шол ылгап баршыма-да еллиргән ялы өз-өзүм билен гүрлешйән:

— Ери, бу хайыш диймәң нәм-ә сениң? Вах, балам, мен сениң яныңа мүң мензил ёл гечип, ылгавымы язман бармаҗакмы, гуш болуп учуп етмеҗекми дийсене!

Вах, эне, эне дийсей... Шо махал баламың нирлигине гечип гитҗегинем ойланмандырынам.

Өе ылгап гелип, хасыр-хусур одук-будук бир зат биширмәге башладым, эт биширдим, себәби Маселбегиң еке өзи дәлдир, онуң ёлдашлары билен биле болмагам ахмал, гой балам ёлдашларына өйүң тагамыны хөдүр-керем этсин. Буларың әхлиҗесини хорҗуна гапгарып, эдил шо гүнүң өзүнде Алиман икимиз станция тарап ёла дүшдүк. Илки бада мениң Җайнак билен гидесим гелди. Эмма онуң өзи гитҗек дәл дийди.

— Ёк, эҗе, Алиман гитсе кем болмаз, мен өйде гала-

йын-да, хожалыгың онсуна-мунсуна гөз-гулак болаййн. Шейтсек, догры болар — дийди.

Көрпәмиң шу айданының догры экенлигине мен соң дүшүнип галдым. Чага-да болса, акылы гаты еринде экен. Ол асыл шол гүнлер Алиманың калбында гопян харасады, онуң гам-гусса батып, әжир яманыны чекип йөренини аңан болса нәтжек. Алиманың ишлейән беде тайярланян ховлусына Җайнагың өзи ылгап гитди, доганҗыгының аялыны өзи чагырып гелди. Гелними шейле шадыян сыпатда гөрмәниме кән вагт болупды. Йүзи-гөзи гүлүп, биргеңси болуп дылмылдап дурды, өзем болса менденем бетер алңасаярды.

— Чалтраҗык болсаңыз-ла, әҗеси, басымраҗык шайыңызы тутуң ахырын. Ынха-ра, сениң поссуның, ынха-да сүтүкли яглыгың, атын бол, гиделиң! — дийип, ол асыл ховлукдырып алып барярды.

Ёлда-да ол өзүне ер тапмады.

— Гатырак, гатырак сүр! — дийип, ол арабачыны пейвагтына гоймаярды, кәте-кәте болса онун элиндәки гамчысыны силкип алярды-да, гыкувлап, ябылары өзи хем сүрүберйәрди.

Араба йөрелип-йөрелип, сүрчеги чыкан ёл билен зырмырлып барярды, ябылар кейпихон чапярдылар, ягланан оклардакы тигирлер ювашҗа җыгылдаярды. Ёл бойы дынман гар ягды — гөвүн гөтериҗи, эндиган гар. Чалаҗа аяз хем барды. Алиман чув ак болуп, гара гөмлүп отырды, йөне мунуң өзүне шейле гелишйәндигинден ол бихабарды. Онун келлесини, башына атынан шалыны, яглыгының астындан чогшуп чыкып дуран сачларыны, якасыны текиз гар басыпды, онуң бугдайреңк йүзүндәки чым гызыл дулуклары, ойнаклап дуран шуглалы гара гөзлери хемем ап-акҗа садап дишлери өңкүсинденем хас овадан ялы болуп гөрүнйәрди. Яшлыкда адама хер зат гелшер, шаплашар дурар экени, иң бәркиси, ине, шу гар нәме, шолам. Алиман ёл бойы эңегине җаң дакылан ялы сакырдап гелйәрди. Бирден ол Маселбек отлудан дүшенде сесини чыкараймагын, оңа мен хакда хич зат айдаймагын дийип хайыш эдйәрди. Ол мени танармыка я танамазмыка дийййәрди. Бирденем Маселбегиң еңсесинден эмай билен дуйдурман барып, онуң гөзүни тутмага тайынланярды: ол шонда нәме диеркә, алланичигси болуп горкуп, ери, бу тайда бу болгусыз оюн эдйән кимкә диер дийййәрди. Онсон өзүниң шу ойлап тапян затларына

онуң өзем хезил эдинип гүлйәрди. Вах, Алиман, Алиман, мәхрибан гелинҗагазым менин! Өз шу болшундан мен хич зат аңан дәлдир өйдүп пикир этдимикә о пахыр. Муны онуң өзем дилинден сыпдырды ахырын. Бирден ол дымды, гүлкүсем зым-зыят болды, онсоң ол:

— Маселбек бир алманы ики бөлен ялы Қасыма меңзәп дур-да. Ол икиси эдилҗек экиз ялы-да, шейле герек, эҗеси? — дийип, ювашҗа, чала эшидилер-эшидилмез эдип айтды.

Мен эшитмедиксирән болдум. О болса өз янындан нәмедир бир затлары өврүп-чөврүп, ене дымды, онсоң арабачы огланҗыгың гамчысыны элинден силкип алды-да, ене шол өңкүси ялы гыкувлап, ябылары гыссамага башлады.

Агшамаралар биз эййәм станция гелип етипдик. Арабаның дурарына-да мәхетдел, Алиман бөкүп дүшди-де, демир ёлуна бака ылгап гитди, хамала, Маселбек эдил шо пилле геләйҗек ялы. О тайда болса хич кимем ёкды. Биз төверегимизе гаранҗаклашып, нәме иш этҗегимизи хем билмән, эсли салым үнҗүли дурдук, хоссарсыз чага дей нирә гидип, нәме иш этҗегимизи билмейәрдик. Рельслериң арасындакы шпалларың үстүне дүшен гарлары ел сыраярды. Паровоз өңе-ыза сүйшенеклейәрди, гыравлап доңуп галан вагонлары җыгылдадып, алашакырды турзуп, ерлеринден гозгаярды. Телеграф симлери болса шемалың угруна иңлейәрди.

Биз өң отлың өңүнден чыкып гөрмәнимизден соң, нәмәң-нәмелигини, отлының нәвагт гелип, нәвагт угражагыны бириңден сораймагам аң этмәндирис. Шол ики аралыкда-да паровозың гугулдысы эшидилди, отлының гарасы гөрүнди.

Алиман:

— Гелйәр, эҗеси! — дийди.

Мениң инҗиклерим саңңылдап, йүрегим ховлап угранды. Отлы барха голайлашярды. Ахыры, ине, шол үстүне гар сыран паровозам душумыздан гечип гитди. Отлы тогтады. Биз вагон кервениниң угруны алып, ылгамага башладык. Вагонларың ичи адамдан хырын-дыкын долуды. Аял — эбтатлардыр чагаларың аңырсы-бәрси ёкды, йөне эсгерлерем кән экени. Оларың ким экенини, нирә барянымы билйән җеменде ёкды. Биз хер вагонын душунда аяк чекип:

— Суванкулов Маселбек шу ердеми? Хей шу тайда

Суванкулов Маселбек диййлйән бармы, айтсаңызлаң? — дийип сораярдык.

Кәбирлери билемзок дийип җогап берсе, башга бирнәчелери сеслеринем чыкаранокды, ене биркимселери болса йөне йылгырайярдылар. Биз шейдип ылгап йөркәк хем отлы ериндеи гозганып, йөрәп гитди. Бизиң станциямызда онуң әхли дуряны үч минут болса нәтҗек асыл. Шейдип биз элимиздәки гушы учурып гойберен ялы болдук-да галыбердик. Шол арада-да эгни гара ичмекли, аягы кече әдикли, яшы бир чене бараңкырлап бир рус демирёлчусы янымыза гелди. Мен онуң отлыны гаршыламага чыканыны гөрүпдим. Ол бизден киме гарашянымызы сорады. Биз оңа болшы-болшы ялы гүррүң бердик, Маселбегиң телеграммасыны окап гөр дийип, элине бердик. Ол әйнегини дакынып, эсли салым додакларыны мүңкүлдедип дурды-да, соңра:

— Сизиң оглуңыз харбы эшелонда гелйәр. Онуң хайсы эшелондыгыны, станциядан хачан гечип гитҗеги болса нәбелли. Гиҗә галмаян болса, шу гүн агшам я эртир гелмели. Йөне эшелон эййәм гечип гиден болса-да ким билйәр. Бу гүнлер әйләк бейләк гечип гидйән эшелонларың саны-саҗагы бармы нәме, шол гелшине дурман гечип гидйәнлери хем ёк дәл — дийди.

Биз онуң бу айдан затларына агзымызы ачып галдык.

— Уруш, вах, бу уршы сен айтма, әхли зады чепбесине чөвүрди бу — дийип, демирёлчы улудан демини алып айтды. — Нәме, инди, сиз шу елиң ичинде шейтҗек-де дурҗакмы инди? Станция барың, о тайда гарашылян отаг бардыр. Шо тайда отурың, отлы геленде өңүнден чыксаңызам болар... Башга чыкалга ёк.

Станцияның гарашылян отагында он төвереги адам барды. Олар агач күрсүлериң үстүнде гышарышып ятырдылар. Дурмуш олары ёлдан-ёла, станциядан-станция ковалан болмага чемели, өвренишип, эндик эдип гидене чалым эдйәрлер, бу ерде өзлерини өйлериндәкиден үйтгешик дуймаярдылар. Кәбирлери парахат уклап ятырды, башга бирнәчелери ондан-мундан гүррүң эдишйәрдилер, чилим чекйәрдилер, ики санысам тамың бурчунда мис күрүшгеден гайнаг сув ичип отырды — додакларыны якансоңлар, олар күрүшгәни үфлемәге башладылар, ене бири болса пессайлык билен гитара чалярды, шоңа гошуп, бир затлар-бир загларды бурнуна салып, адаҗа хиңленйәрди. Дөвүк, хапа чүйшели онлук чыра өлүгсиҗе

йылпылдап, түсселәп янярды. Ала гараңкылыкда гараңжаклашып, Алиман икимизем отургыҗың бир гыраражыгындан ер тапып, дызымызы эпдик. Аз-кем отурдык, эдил шол ики арада-да отлың гүввүлдиси эшидилди, онсоң икимиз ики ерден гапа тарап окдурылдык. Гараңкының ичинде көйнегимизиң этегинден-у еңимизден ел вазлап урярды. Отлы йүк чекилйән вагонлардан дүзүлен экени. Оларда солдат гөзе илмейәрди, онда-да биз отлының гапдалы билен ылгавымызы яздырман баршымыза:

— Суванкулов Маселбек шу ердеми?

— Бу ерде Суванкулов Маселбек бармы? — дийип, шол ызыны үзмән гыгырып барярдык.

Хич ким җогап бермейәрди, хич ким ёкды. Станция өврүлип гелсек, хемме киши эййәм ука гиден экени.

— Эҗеси, аз-овлак гышар-да, демиңи-дынҗыңы ал, отла мениң өзүм гөз-гулак боларын — дийип, Алиман айтды.

Мен келләми гелнимиң эгнине гоюп, азаҗык иркилермикәм өйдүпдим, йөне иркилме нире, бейлеки нире. Хей-де гөзүңе укы гелерми дийсене? Йөне бир гулагың билен эшитмег-ә дәл, йүрежигиң, акыл-пайхасың билен отлының голайлашяндыгыны аңарсыңам-да укы ядыңа дүшерми, энтек еди мензил ерден аягың ашагының илкинҗи билиниксиз сарсгыныны сызярсың ахырын, ана онсоң сычрап ериңден турарсың. Хайсы тарапдан отлы гелсе-де, биз сычрап еримизден турярдык, хасыр-хусур хорҗунымыза япышып, демир ёлуңа ылгап чыкярдык.

Эшелонлар ызлы-ызына гелип-гечип дурды, йөне оларың хич биринде-де Маселбек ёкды. Ярыгиҗелер ене ер сарсып униграды, хасыр-хусур еримизден туруп, ылгашып даш чыкдык. Җүлгәниң ики ян тарапындан хем бир вагтың өзүиде паровозларың гүңлеч гугулдысы эшидилди, ики тарапдан хем отлы гелйәрди. Биз алҗырап, нәме эдип, нәме гоянымызам билмәндирис, шейдибем ахыры гоша ёлуң ортасында галыпдырыс. Отлулар гулагыңы дешип барян сеслери билен гитдикче батлы гыгырышып, бири-бири билен габатма-габат гелдилер-де, гитдикче бат алып, шувлап гечип гитдилер. Онсоң тигирлери бирсыдыргын сес эдип, ел шувлады, бизи элтип вагонларың астына дыкмага күйленйән ялы, гар түвелейиниң ичинде огар-огар ойнатды.

— Эҗеси! — дийип, Алиман гара чыны билен гыгы-

рып, мени гужаклап, фонарың сүтүнине бака гысды, пугта гужагына гысып, онсоң гойбермеди.

Мен шейдип дуршума-да йылдырым сүйнен ялы болуп зырмырлып гечйән эпишгелере эңедйәрдим: бирден Маселбеги гөрәйсем нәтжек, бирден мениң балам шо тайда болуп, гөрмән галайсам нәтжек? Рельслер хем, ылла диерсиң, балам дийип ода-көзе дүшен мениң йүрегим дей алдыгына йүвүрйән тигирлериң астында нала чекйәрди.

Отлулар ызларында гар тозгаларыны дик асмана гөтерип, гапдалымыздан шувлап гечип гитдилер, биз болсак бири-биримизе гысылышып, фонарың янында ене кән вагтлап дурдук.

Тә даң агарянча Алиман икимиз дызымызам эпмедик, эшелонларың гапдалы билен хәли-шинди өңе-ыза ылгадык. Эдил даң атаймазының өң янында, апы-тупан хем бирден совулды, онсон станция гүнбатар тарапдан энтек бизиң өң гөрмедик бирхили эшелонымыз гелди: вагонларың әхлиси гаракөйүкди, үстлери гопарылгы, гапылары--айналары дөвүк-енҗикди. Тутуш эшелонда екеҗе бир җанлы-җеменде болайсын-ла. Хоңкарышып ятан вагонларың ичи мазарыстанлыкдакы ялы гум-гукды. Түссәниң, көен демириң, дашы янып, көмре дөнен агачларың ве реңкиң ысы кукәп алып барярды.

Бизиң дүйнки гара ичмекчели гөрен демирёлчымыз бизиң янымыза гелди. Онуң элинде панус барды.

Алиман ондан:

— Бу нәхили эшелон? — дийип, пышырдап сорады.

— Бомбаладылар муны — дийип, ол хем пышырдап җогап берди.

— Бу вагонлары инди нирә алып барярлар?

— Ремонта — дийип, демирёлчы шол өңкүси ялы пессай җогап берди.

Мен буларың гүррүңини диңләп дуршума, шу вагонлара мүнүп гайдан адамлар хакда ойланярдым. Оларын кимси түссәниң, гык-багың хем от-ялның ичинде бу дүнъе билен хошлашса, кимси элсиз-аяксыз галыпды, кимсиниң гулагы гапылып, кимсем өз ягты гөреҗинден бакы җыда дүшүпди... Бу бомбаларам хениз уршуң бир четҗагазы ахырын. Бейле болса онда уршуң өзи нәхили затка?

Бу бомбаланып сандан чыкарылан эшелон станцияда кән дурды, соң ювашлык билен ериңден гозганып, гөз-

гыны жыгылдап, нирәдир бир ерлере сүйренип гитди. Мен онуң ызындан гайгылы середип галдым: бирден Маселбек хем шу бомбаланан эшелонын гелен тарапына гечип гитсе нәдип бор. Касым нәме ишлейәркә? Суванкул нәхилликә? Ол Рязаның бир ерлериндедирис дийиб-ә языпды. Йөне шо диййән ерем урушдан кән узак дәл болса герек...

Даң атды. Гайтмалыдык — ябыларың бедеси гутарыпды. Йөне бирден Маселбек энтек гечип гитмедик болса нәтмели? Шунча гарашып-гарашыбам гөрмән гитсек, арманлы болмарысмы? Алиман икимиз хер хили донлар бичип, хер хилилер ойланыплар чыкдык. Ахырам гитмезлиги йүрегимизе дүвдүк.

Хова эдил дүйнкүси ялы елликди, совукды. Станциянын ерлешйән ерине еллериң кервенсарайы дийип йөне ере айтмаян экенлер. Бирден булутлар сырылып, гүн йылпылдап гөрүнди. «Вах, мениң балам шу булудың аңырсындан чыкан гүн ялы болуп ялпылдап чыкайса болмаярмы, иң болман-да екеже гезек бир гөзүме гөрнәйсе болмаярмы...» дийип пикир этдик.

Эдил шол салымам алысдан отлының гүввүлдиси эшидилди. Ол отлы гүндогардан гелйәрди. Паровоз ики гезек гүйчли гугурды велин, жүлгәниң ичи яңланып гитди.

Аягымызың астындакы ер сарсып, рельслер инледи. Вацылдап, түсселәп, буг гойберип, гызгын отлы, гызыл тигирли ики саны паровоз гүбүрдәп гечип гитди,оларың ызындакы платформаларда үсти брезент билен басырылгы танклар, топлар барды, оларың гапдалында-да эгинлери поссунлы, эллери түпеңли часовойлар дурды, вагонларың ачык гапыларында солдатлар гөзүме каклышып-каклышып гитди, онсоң вагон вагоның ызындан гечмәге башлады, оларын йүзлери, шинеллери, үзлем-саплам айдым бентлери, гармондыр балалайкаларың сеслери, вах бир гөз юмуп ачасы салымам эгленмән, шол зырмырлып гечип гидип дурдулар. Аңк болуп сердишип дурдук бизем. Шол вагтам эли гызыл хем сары байдажыклы бир адам бизиң янымыза ылгап гелди-де, мениң гулагыма:

— Дуржак дәл! Дуржак дәл! Совулың ёлдан! — дийип гыгырды. Онуң ол шей дийип, бизи бир ян гапдала итибермәге башлады.

Шол вагтам.

— Э-же-ее! Алима-а-ан! — диен батлы сес яңланып гитди.

Шол-да! Маселбек-дә! Вай, таңрым, хий гөр-ә сен муны! Ол эдил бизиң гапдалжыгымыздан шувлап гечди өтәгитди-дә. Бир эли билен гапыдан япышып, бүтин гөвресини вагондан чыкарып ашак эгилди, бейлеки эли биленем папагыны тутуп, бизе тарап галгадярды хемем гыгырярды, хошлашярды. Мен диңе өзүмиң «Маселбек!» дийип гыгыранымы билйән. Ана шол гөз ачып юмасы гысгаҗык вагтда-да мен оны хакыт яныңдакы ялы ачык гөрдүм: шемал онуң сачларыны булашдырыпды, шинелиниң сынлары галгаярды, йүз-гөзүнде болса шатлык хем хесрет, арман хем хошлашык шуглалары барды. Онсоң баламдан гөзүми айырман, ызындан ылгадым. Иң соңкы вагон гапдалымдан ок ялы шувлап гечип гитди, мен болса хенизем шпалларың үсти билен ылгап барярдым, соң болса йыкылдым. Вах, ненеңсилер ах чекип, ненеңсилер багрымы паралаңдырып-а! Мениң балам-а уруш мейданына гидйәр, мен болсам онуң билен совук демир рельси гуҗаклап хошлашярын. Тигирлериң сеси барха дашлашып--дашлашып, ахырам сумат болды.

Шинди-шиндилерем шол эшелон келләмиң үстүнден шувлап гечип барян ялы болуберйәр, онсоң онуң тигирлериниң сеси кән вагтлап гулагымда шаңлап дуряр.

Алиман боран-боран гөзяш дөкип, ылгап гелди, гелип янымда отурды, турузҗак болды, башармады, галпылдап, эллерн диенини эденок. Онсоң стрелкачы бир рус аялы гелип етишди. Олам: «Эне! Ай, эне!» дийип, мени гуҗаклаяр, аглаяр өзем. Олар ики болуп, мени бир гыраға алып чыкдылар, онсоң станция бака барярка Алиман мениң элеме солдат телпегини берди.

— Ал, эҗеси. Маселбек гоюп гитди — дийди.

Ол асыл вагонларың ызындан ылгап баряркам, маңа асыл өз телпегини зыңан болса нәтҗек.

Шо телпеги элимде гөтерибем өе гайтдым; арабада отыркамам оны мәкәм багрыма басып гелйәрдим.

О телпек хәзирем тамымызың дулунда асылгы дур. Маңлайы бәш йылдызлы йөнекейҗе чал солдат гулакҗыны. Махал-махал элиме алып, йүзүме тутуп, баламың ысыны алян.

6

— Эй мәхрибан топрак, айт сен, диңе ялңыз гезеҗик, өз баласының диңе гөз-ачып юмасы салымҗык дидарыны

гөрүп галмак үчин энәнин шейле жигер паралап, шейле хорлуклар чекен вагты өң нә заман, хачан болупды?

— Билемок, Толгонай. Бу сениң гөрен уршуң ялы уршы жахан хениз билйән дәлдир.

— Өз баласына шейле гөз дикип гарашан энелерин иң соңкусы гой мен болайын. Ылахым, демир рельслери багрына басып, отлы ёл тагталарының үстүнде йыкылып галмаклык хич кесе дучар болмасын.

— Өйүңе гайдып гелйәркәң оглуң билен душушып билмәниңи хол дашданам аңмак болярды. Йүз-гөзүң жылк сарыды, гөзлериң болса агыр кеселе ятып тураныңкы ялы ичине гидип, габакларың елленип дурды.

— Вах, бир айлап үшедип-гыздырып ятан болсамам, ондан говы борды-ла.

— Хай пахыр, Толгонай-а. Шол йыл хем сениң сачларын агарды-да. Өңлер сең биргеңси гүр гара сачларың борды... Шондан соң сен геплемезеклиги чыкардың, гахаржаң болдуң. Бу тайык геленде-де додагыңы дишләп, геплемән гелип, геплемәнем гидердиң. Йөне мен шонда-да билйәрдим, хер гезек гелип-гиденде барха кын дүшйәниңи мен сениң гөзлериңден окаярдым.

— Хак айдяң, эй мәхрибан топрак, о сениң элиндәки зат дәл ахырын. Онда-да диңе мениң еке өзүм болсамам не ягшы — уршуң якасындан эбшитләп тутмадык бир машгаласам, екеже адамсам галмады ахырын. Гара матам хатлары гелен учурларында обада бир гүнүң ичинде бада-бат ики-үч өйде ахы-нала башланарды, душмана гаргыш окаларды, ана шонда ганлар гызып, гөзлерин өңүни ар хыжувы тутуп, жигерлериңи якар барарды. Мен өзүмиң, ана, хут шо гүнлер бригадир боланыма, өзүминем, илиңем гайгы-хесретини биле чеканиме, әхли хорлуклары, кынчылыклары, ачлыгынам, совугыны-бейлекисинем ил билен деңже пайлашаныма гуванярын. Шонуң үчинем мен берк дурдум, ил үчин берк дурдум, ёгсам болманлыгында йыкылыбам галардым, уруш болса мени гума гарып, аяк астында депгиләп гидерди. Ана, шонда мен уруш дийлен затда ялңыз бир йөрелгәниң бардыгына — чытрашмалыдыгына, гөрешмелидигине, еңмелидигине дүшүнип галдым. Ёгсам өлмели! Шонуң үчинем, ынха, мәхрибан топрагым мениң, шу ерлерде мыдама атлы пейда болярдым. Ынжалыкдан дүшүрмәйин дийибем сениң билен өз янымдан саламлашып, сесими чыкарманам ызыма доланардым.

7

Ахыры бир гүн Касымдан хат гелди. Хаты элиме алып, сен-мен ёк ата атландым-да, ёла-ёда серетмән, яп-ларың, гар сыргынларының ичи билен гып басаяндырын. Алиман билен Җайнак икиси бу тайда дерс дөкйәрдилер, шол ат чапдырып гелшиме олара:

— Бушлук, бушлук, гөзүңиз айдың! — дийип гыгыр-ярдым.

Олары нененси бегендирмежек ахырын! Себәби ики ай бәри Касымдан екеҗе сетирем хат-хабар ёкды, оңа нәме боланындан хабарымыз ёкды. О болса өз хатында Москваның этегинде ики ёла горанышда болуп, икисин-де-де аман-саг галаныны язярды. Немецлер тогтадылар, оларың дишлерини овратдык, индем, ынха, бизиң полку-мызы аз-кем дынч алмак үчин ыза чекдилер дийип язярды.

Алиманың бегенәйшини дийсене! Арабадан бөкүп дүшди-де, хасанаклап ылгап, Җайнагың хем өңүне гечди.

— Эҗеси, хош хабар айдан диллериңден айлана-йын! — дийип, ол сандыр-сандыр эдйән эллери билен ха-ты алып, багтыярлыкдан толгунып, хаты хем окап билмән дур. Шол бир айданыны гайталап: «Саг! Саг-гургун!» диймекден өзге зада дили өврүленок.

Шейдип дуркак хем аял-гызлар ылгашып гелип, онуң дашына эгрилишдилер.

— Ханы, ока гөрели, Алиман, адамың нәме дийип язяр? Бизиңкилерденем гөрдүм-билдими бардыр, белкә?

Ол болса:

— Хәзир, ынха, җан җоралар, ынха хәзирҗик! — диййәрди-де, екеҗе сетирем окап билмән дурды.

Җайнак чыдап дуруп билмеди.

— Ханы бәри ал бакалы, адамлара окап бермели. — Шей дийип, ол хаты алып, сесли окамага башлады.

Алиман болса чоммалып отурды-да, яновучлап гар алып, маңлайына гойяр. Җайнак хаты окап болансоң, ол ериңден турды, ол бу вагт йүзүни сүпүрмеги хем уну-дыпды. Йүз-гөзүнден сырыгып акян сув дамҗаларына-да әхмиет бермән, бирхили балк-балк эдип дурды.

— Йөрүң, инди ишли-ишимиз билен болалың! — ди-йип, Алиман ювашҗа айтды-да, гарың үсти билен ховлук-мач йөрәп гитди.

Гидип барярды, гидип барярка-да төверек-дашына гаранҗаклаярды. Шо вагт онуң нәме хакда пикир эдйә-

нини ким билсин, йөне, белки-де, томусда өзүниң бугдайчылыгын ичи билен адамсының янына эли күйзели ылгап баряныны ядына салияндыр. Белки, Касымың шу тайда өз комбайны билен хошлашып дуран пурсадыны гөз өңүне гетирйәндир. Гөвнүме болмаса, Алиман өзүне эзиз затларын, унудылмаз затларың әхлижесини тәзеден башдан гечирйән ялыды. Онуң гөзлери кә гүлйәрди, кә-де гуссаланярды. Ол алаңа бака кән-кән гарап дурды, ёрга алашаның чапышыны, онуң тойнакларының тапырдысыны хем өзүниң Касымың ызындан ылгайшыны гөз өңүне гетирйән болмага чемелии.

Жайнак хем онуң билен биле барярды, ол оңа дегмәге башлады, бизар-петенини чыкарды:

— Инди бери бир гөзүңи ачып, өзүңе геләй ахырын. Күрен обаның өз үстүнден гүлжеклигине дүшүнйәсиң герек. Пахай муна серед-ә, хатам окап билмән дурса нәме дийип, нәме айдып бор?! Ынха өзүмжик, Касым, сениң гелнини мекдебе окува бердим, ене-де биринжи класа, элипбийи өвретмек үчин диердежик, оңа хатжагаз язар гөндерәерин.

Алиман оны юмрукламага башлады, соңра болса олар арабаның янына ылгап бардылар-да, бири-бириниң ызындан ковдулар.

Мен болсам ёл бойы пикире чүмүп гелйәрдим. Догры-да, мениң огулларым ялы йигитлер халкы горамаса, онда ким горамалымышын! Диңе еңиш билен, аман-эсен өврүлип гелселер боляр. Галан затларың әхлисине дөзем гелерис, чыдарысам, хорлансагам, сүңк болуп галсагам, еңше ченли өлмән гезсек етер. Чалтрак, хернә чалтрак бир еңәйбилсек-дә! Онсоң хем бу диңе бир мениң ислегим дәлди, эйсем әхли ил-халкын арзувыды, максадыды, шунуң хатырасына-да хич затдан боюн гачырмадым, херки зада кайыл болдум.

Иң көрпеже оглум, сонкужа балам Жайнагым урша гиденде-де, о болса хениз он секизем яшаманды ахыры, шонда-да мен дишими гысып, сесими чыкармадым, чыдадым, дөз гелдим.

Гышын аягында оны харбы комиссариата йыгы-йыгыдан чагырмага башладылар. Еке оны дәл, көп огланлары чагырдылар, олара шо тайда гошун гуллугыны өвретдилер. Йөне мунуң билен өвренишипдигем-ле, шоңа гөрә кән бир алада-да эдип дурмаздым. Он-он бәш гүнләп эйләк-бейләк ковалан болуп, өйли-өйлерине бошадар

гойберердилер. Бир гезек нәме үчиндир ол өе хемишекилеринден ир, гиденден соң икиленжи гүн өврүлди-де геләйди.

— Нәме үчин сени бейле басым гойберәйипдирлер-ле? — дийип, мен гең гөрүп сорадым. — Я болмаса бүтинлейин бошадайдыલармы?

— Ёк-ла эже, эртир ене гитмели. Өйде болмага бир гүнжүк ругсат бердилер. Бу сапар бизи көпрәжик эгләрлер, шонуң үчинем алада эдип йөрмегин — дийип, Жайнак жогап берди.

Мен болсам, хич зады гөвнүме гетирмән, онуң айданларына гүп ынансам нәтжек. Вах, ол боласы узак ёла шайыны тутян ялы, өзүни бирхили үйтгешик хем алып барды диййән-ле. Элине чекичдир чүй алып, оны-муны чүйлән болуп, тарк-турк эден болуп, шу ирден гезди йөрдем диййән-ле. Соң гөрсем асыл дүнйәң одуныны жайрып гоюп, мал-укажың дерсинем ховлудан чыкарыпдыр, сарайың үстүнде гойлан беделери айыл-сайыл эдишдирипдир, гүне гурадыпдыр. Агшамаралар гелип гөрсем, әхли ховлың ичини ол гүл пүркүлен ялы эдип гоюпдыр-да, йыкылан ат ятакларыны тертип-дүзгине салышдырып йөрен экен. Какалары өйдекә бу ат ятакларам герек болярды, ол өйүң янында ат сакламагы говы гөрерди.

— Нәме олары иш эдинип йөрсүң, оглум, томус хем бежермәге етишерсиң-ә — дийдим.

Ол болса вагт барка, эдибермели, соң элем дегмез дийип жогап берди. Шей дийип айданда-да мениң келләме хич зат гелмәндир, хич задың пикирини этмәндирин. Себәби ол фронта мейлетин, комсомол чагырышы билен гидипди ахырын. Муны болса биз Жайнак бирчак ёла дүшенден соң билип галдык. Ол ёлдашларының биринден станция хат иберипдир. Гөр-ә сен бу гараголуң, бичәре баламың эдйән ишини гөр-ә, хат языпсың, таң эдипсиң, хей шейдибем бир хошлашман-бейлеки этмән гидибермек болармы ахырын? Эгер дәлирәййәнем болсам, барыбир айдаймалы экени. Ол шо хатында Алиман икимизден хич зат айтман чыкып гайданы үчин, гүнәсини өтмегимизи ялбарып-ялбарып сораярды. Шейтсем, болжак иш боландан соң эшидип галсалар еңил дүшермикә өйтдүм диййәр. Мен сизиң азрак гайгы эдип, мениң йүрегиме дүвен ишими бада-бат билениңизи говы гөрдүм, билениңизден соң хем кайыл болуп, мениң билен ылалашарсыңыз дийдим дийип язяр. Белки, онуңкы хак-

дыр, ким билйәр оны? Догрудан хем, мениң эдил йүзүме диканлап айдаймак оңа кын боландыр, ялбарар, жөврүнер өйдүп этияч эден болмагы-да ахмал...

Ынха шинди-шиндилерем, баламдан жыда дүшелим бәрем, шунча йыл геченем болса, онун билен гөйә мәхрибан топрак билен геплешйән дек гүррүндеш болярын.

Жайнак, гулак ас маңа, балам! Гой сени выжданың хорлап йөрмесин, сенден хич бир мениң өйке-кинәм ёк, оглум. Мен асыл сени шо махал багышлапдым, Жайнагым, көрпе балам, гөрер гөзим, нуры дидәм! Я инди сениң хошлашман гидениңе, мени ялңыз галдырып, яшлык, жуванлык йылларыңы, өзүңиң инди гөрмели дурмушыңы терк эдип гидениңе нәме эжең дүшүнен дәлдир өйтдүңми? Сен алчак, шахандаз йигитдиң, шоңа гөрә сениң адамлары нәхили эй гөрйәниңи хеммелер билибем дурмазды. Сен бизиң гөрйән хорлукларымыза первайсыз гарап дуруп билмәниңден соң гитдиң. Сен адамларың ынсан болуп галмакларыны, уршуң адамларың калбындакы ынсанъетчилик дуйгуларыны сандан чыкармазлыгыны, онун адамлардакы илиң гынанжына гынанмак дуйгулары ялы ягшы затларыны заяламазлыгыны пәк йүрежигинден арзув эдердиң. Шонуң үчинем сен элиңден геленини этдиң. Дүнйәде диңе говы затлар бакы галяр, галан затларың әхлижеси ере егсан болуп гидйәр. Сениңем эдерменлигиң бакы галды. Бир чак сен вепат болдуң, атсыз-сорсуз йитип гитдиң. Сен парашютчыдырын дийип хат языпдың. Үч сапар дагы душманың тылында болдум дийип языпдың. Ана онсоң кырк дөрдүнжи йылың бир түм ялы гараңкы гижесинде партизанлара көмек этмек үчин өз ёлдашларың билен сен самолётдан бөкдиң, шодур-шодур гөрдүм-билдим ёкдур сенден. Сөвешде гурбан болдуңмы, чавуп гелен ажал окуна дучар болдуңмы, я гапыллыкда есир дүшдүңми сен, я-да бир батгалыгың ичинде чүмүп гарк болуп гитдиңми — билйән жеменде ёк. Эмма саг гезип йөрен болсаң, хей шунча йылларың ичинде гараз бир хат-хабар говушмазмыды нәме. Хава, Жайнак, шейдип, ине, сенем элимден гидердим. Яшдың, гаты яшдың, сең гиденде, он секиз яшың ичиндедиң, шо себәпли адамларың хем сен о диен бир ядыңда галмадың. Йөне мен велин ятлаярын, хер сапар хем маңа хич зат айтман фронта гидишиңи ятлаярын, себәби сен мени говы гөрердиң, дөзмездиң маңа. Станцияда өз ичмекчәңи бир огланжы-

га березиңем ядымдан чыканок. Станцияда уршуң гидйән ериңден ыза чекилен дөрт саны чагасыны ызына тиркәп йөрен энәни гөрен дессиңе сен онуң бүс-бүтин яланачгалан улуҗа оглуна эгниндәки ичмекчәни бериндиң, өзүң болса яланңат пенжеклиҗе өе гайдып гелипдиң, үшәп, эңегиң эңегиңе дегмейәрди. Белки, шоҗагаз огланҗыгам улы адам чыкып, сени, сениң шол огланлык чагыңы кәярым ядына саляндыр, себәби инди сен ондан эп-эсли яш, о болса сенден эп-эсли улы ахырын. Йөне онда-да болса сен онуң мугаллымыдың. Себәби дийсең ёлда ятан говулык ёк, оны төтәнден элиңе алып гидиберҗек гүманың ёк. Говулыгы адам адамдан өвренйәр.

Вах, индикиң нәме дийсене, хей сөзем бир көмек эдерми. Уруш гөр нәче адамларың башына етди. Эгер уруш болмадык болса, мениң Җайнагым бу дүнйәде гөр ничиксн гөрмегей, ничикси йүрекдеш адам болуп яшарды дийсене!

Сениң дурмушың он ики гүлүнден бирҗигинем ёлуп билмәниңе арман эдйән, балам. Сен дурмушың гырасындан яңыҗа гирипдиң, сениң хайсы гыза көңүл берип йөрениңем билмесем нәтҗек мен...

Калбымда умыт шугласының иң соңкы учгунҗыгы йылпылдаяр, басым олам өчүп галар. Йөне шол бир гарры адамың сүрүм сүрүп йөркәм ызымдан гелип алып гиден айылганч гүни велин, өмүр-өмүр ядымдан чыкмаз.

Алабахарды. Гаргагүллер хем хениз гүлүни дөкмәнди, бороналамак яңы башланылыпды. Сары җүлгеден гайралыгына йылыҗак шемал өвүсйәрди, сүрлен ерлер чалыгыпды, гүн чогуна гөм-гөк өвсүп башлапды.

Шол гүн биз сүрүме яңы башлапдык. Мен ябының үстүнде кесе отурып, тракторың ызы билен барярдым, кешлерден ызгар ысы лаплап бурнуңа урярды, онсоң ичимден Суванкулдыр Касымдан көп вагт бәри хат-хабар ёк-ла дийип пикир этмәге башладым.

Эдил шол вагтам бу тайык бизиң бир гаррымыз гелди, гөрәймәге онуң бир гыссаглы ишем ёк ялыды. Мен оңа:

— Говы гелдиңиз, яшулы, ягшы ниет билен сүрүме башланымыза бир пата бериң — дийдим.

Ол атың үстүнде отуран ериңден эллерини язып, сакгалыны сыпалашдырды-да:

— Галлачының хоссары гой ол Бабадайхан бу тая гелсин, гөрүлмедик хасыл битсин — дийип, бир затлар

пышырдады. — Соңра болса маңа шей дийди: — Толгонай, сени райондан гелен бир нечелник чагыряр. Контора гелсин дийип айтды. Менинем, ынха, шу сениң ызындан гелшим.

— Боляр, яшулы, хәзир өтәйдерис, ынха.

Мен ер сүрйәнлериң янына гелип, ишиңизи агшамаралар барламага гелерин дийип дуйдурдым-да, яшулы билен оба бака ёла дүшдүм. Райондан гелен векил чагырян болса барыймалы болар-да, бу тайда белли гең-таң гөрерлик зат ёк. Айратынам, экиш дөврүнде оба оларың хер хилилери гелгич боляр. Ондан-мундан, гүн-гүзеранымыздан сөз ачып, пейвагтына гүр-ямыр эдишип, ховлукман-алңасаман гидип барярдык, онсоң гожа гүррүңиң арасында әгәлик билен шейле дийди:

— Берекелла, Толгонай, ынха, шүтүки хеңңамы агыр йылларда-да сен ата чыкып, ил-халкыңа хызмат эдип йөрсүң. Аял адамам болсаң, бизиң әхлимизе баш боляң. Шейт-де, Толгонай, пугта дур, эер үстүнде мәкәм отур. Эгер бир нәрсе болайса, биз сениң даянжың, сенем бизиң. Элбетде, саңа-да еңил дүшмейәндигини билйәс. Адамың ыкбалам шу даг ёдасы дек бор огушяп: бир ёкарык гидйәр, бир инйәр, бирденем ослагсыз ерден маңлайында учурым дурандыр. Еке өзүңе еңип гечәйме эйгертмейә, улы ил билен велин еңип гечсе боля... Бер-башагай болан болуп йөрен, ынха, шу дурмушымызда-да шу тәсин-дә...

Биз эййәм оба ичиндәки ёл билен гелйәрдик, гөрсем бизиң ховлымызың төверегине адам бары үйшүпдир. Хаятдан аңырдан оларың келлелерини гөрйәрдим. Йөне нәме үчиндир муңа о диен әхмиетем бермейәрдим. Гожа бирден атымың жылавындан тутды-да, мениң гөзлеримден йүзүни совуп, маңа:

— Дүш, Толгонай, дүшмели сен — дийди.

Нәме-нәмең боланына мен хениз хем акыл етирмәндим, йөне велин бир айылганч зады сүңңүм сызып, эййәм йүзүме өлиниң реңки урупды. Лагшап, гүйжимиң-гурбумың чатдыгындан алңасаярдым, шо ики арада-да үч саны аялың арасы билен гелйән Алимана гөзүм дүшди. Олар бу гүн газы-хашардадылар. Алиманың эгнинде кәтмени барды. Аялларың бири онуң кәтменини эгнинден алды. Шундан соң, ана, мен әхли болан ише шол угра дүшүнип галдым.

Мен сес эдип;

— Нәме болды сизе? Нирден тослап тапдыңыз бейле зады? — дийип, багрымы паралап гыгырдым.

Мениң сесиме гоңшымыз Айшаның ховлусына йыгнанышан аялларам ылгашып гелдилер. Сеслерини-үйнлерини чыкарман, ылгашып яныма гелдилер-де, эллеримден эбшитләп тутуп:

— Мерт бол, Толгонай, биз өз алгыр лачынларымыздан жыда дүшдүк, Суванкул билен Касым икиси вепат болупдыр — дийдилер.

Шо пурсатда мен Алиманың йүрек паралайжы чиркин-чиркип сесини эшидип галдым, онсоң әхли мәхелле бирден:

— Жан доганлар-эй! Доганлар-эй! — дийип, сес этмәге дурды.

Хава, шондан соң, ана, хич задам эшитмедим, гулакларым шол бада кер болды мениң. Өз сесиме, агыма кер болан болсам хем ахмал. Онсоң гөвнүме көче ики бака ыраң атып, агач-дарагтларам, өйлерем йыкылып-юмрулып барян ялы болды. Йүрекгысгынч үмсүмлигиң ичинде гөзүмиң өңүнде бирден-ә асмандакы булутлар, бирденем хайсыдыр бир үйтгешик-үйтгешик, сессиз-үйнсиз адам мысалалары, гөрнүп гидйәрди. Мен дызап, кимлериңдир бирлериниң элинде пугта гысылып сакланян эллерими бошатжак болуп, ики-бака урунярдым. Өзүми кимиң саклаяныны, бу дервезәң өңүне йыгнанан мәрекәниң неңси мәрекедигини мен о вагт билемокдым. Мен диңе Алиманы гөрйәрдим. Оны мен эдил ичи-дашы билен гөрйәрдим. Онуң адам рухы ёкды, персала болан йүзи гара ганды, сачлары йүз-гөзүне дөкүлип, көйнеги дийсең жырым-жырымды. Аяллар онуң элини еңсесине товлап зордан саклаярдылар, ол болса бар гүйжүни эдип дызап, мениң яныма гелжек болярды, өзем шейле бир батлы гыгырярды велин, мен хич задам эшитмейәрдим. Менем оңа етжек болуп урунярдым. Мениң диңе бир ислегим барды, ол хем тизрәк оңа көмеге етишмекди. Йөне, гөвнүме болмаса, ол икимиз биригишйәнчәк түкениксиз салым гечен ялыды. Диңе Алиман бойнума товсуп:

— Эжеси, биз дул галдыг-а, дул галдык, эжеси биз! Багтыгара дул аяллар! Чырагымыз өчди-ле! Гара гүне галдык-лей! Эжеси! Гара гүне дучар болдук-ла! — дийип, шол бирсыхлы гайталаян гарылжык сесини эшидип галдым.

Хава, биз дул болуп галыпдык. Ики саны дул галан начар зенан — гайын энеси билен гелини икиси болуп, бири-биримизи багыртлап, бири-биримизиң үстүмизе гөзяш дөкүп, өз кысматымызың агысыны аглаярдык.

Эмма Алиман икимиз аркайын отуруп, өлимизиң агысыны хем аглап билмедик. Едиленжи гүни вепат боланларың ене бир гезек ядыгәрлигини хорматламак үчин колхозчылар гелдилер. Гелибем шей дийдилер:

— Йылбойы яс тутуланда-да азлык этжек ахырын. Биз олары унутмарыс, йөне өлениң ызында өлүп болярмы нәме. Олара гөрме несип этмедик затлары Маселбекдир Жайнак икиси гөрсүн-дә, ылахым. — Жайнакдан шол махаллар биз хер хепде диен ялы хат алып дурярдык. — Гой олар еңиш билен доланып гелсинлер. Сизе болса биз ише чыкмага ругсат берйәрис. Хәзир экиш дөври, ер гарашып дуруп биленок. Өзүңизи эле алың. Биз билен болуң. Гой мунуң өзи бизиң душмандан ар алдыгымыз болсун.

Алиман икимиз өзара маслахатлашып, халкың маслахаты билен разылашдык.

Ирден ише гитжек болуп дуркак башлык Усенбай ики саны кагызжык гетирип берди. Бу хатлар оларың вепат боланлары хакындакы хат, олары аявлыжа саклаң дийди. Касымың өлди хаты гөрүп отурсак асыл ярым ай мундан озал гелен огушян. Ол Москваның этегинде болан хүжүмде, Ореховка обасында вепат болупдыр. Бу хабары айдалы дийип йөркәлерем Суванкулың өлди хаты гелип етйәр. Ол хем Ельцың этегинде болан улы хүжүмде гурбан болупдыр. Обадашларымыза хакыкаты айтмакдан өзге чәре галмандыр. Олар бу хабарларың икисинем бир гүнүң өзүнде айдаймалы болупдырлар. Ине шейле-дә, галаныны гүррүң берип отурып нәме иш эдейин. Ене билими мәкәм гушандым-да, бригадириң атына гайтадан атландым.

Эгер мен аглап-эңрәп, өз кысматыма нәлет окап, өзүми эле алмадык болсам, Алиман нәме ишләрди ахырын? Онуң йүрек паралайжы аглап-эңрейшини гөрүп, депе сачым үйшүберйәрди. Мениңем чекйән хесретим онуңкыдан еңил дәлди, мен бирбада адамым билен оглумы йитирипдим, ики йитгиди, шонда-да барыбир мениң ягдайым башгачады. Суванкул икимиз аз хем болса, көпем болса, гараз эп-эслиже дурмуш гөрдүк. Хер хайсыны гөрүп, хер хайсыны эгнимизде чекдик — кынчылыклы дурмушында-

-да, багтыяр дурмушында-да, өмүр сүрүп гөрдүк. Чага-чугалы болдук, машгалалы болдук, биле зәхмет чекдик. Эгер уруш турмадык болса, өмрүмизиң ахырына ченли биле болардык. Йөне бу Алимандыр Касым икиси нәмәни гөрди дийсене? Оларың гөрҗеклери өңүндеди, олар умыт-арзув билен яшаярдылар. Айны бир гүлүп-ойнап мессана гезмели чагалары уруш олары палталап ташлады. Элбетде, вагты-салымы билен Алиманың калбындакы яралар хем битсе битип гидерди. Адамчылыкдыр бу, өзүне лайык адам тапып, белки, оны сөйәйибем билсе билерди. Шонда оңа дурмушың тәзе-тәзе умытлар билен йылгырып бакаймагы хем ахмалды. Эсгерлериң ызында галан гелинлериң бир топары шейле хем этдилер. Урушам гутарды, оларам әре чыкдылар. Кимсиниңки шовуна болды, кимсиниңки хем о диен бир шовуна-да дүшмеди, йөне олар ялңыз гугарыбама-ха галмадылар-да. Әхлиси шоларың инди эне болдулар, бириниң аялы болдулар. Оларың көпүси өз багтынам тапды. Эмма хемме киши дең дәл ахырын. Гайгы-хесрети басым ядындан чыкарып, хайдан-хай тәзе ёла гадам басянлар хем бар, гечмиши асла унудып билмән, гөрги яманыны гөрүп, шол бир ери дебисгиләп дурянлары хем боляр. Алиманың хем, ине, өз гара маңлайына шу язылан экен. Ол этен гүнлери унудып билмеди, кысмат-ыкбал билен дил тапа билмеди. Бу тайда мениң хем өтүлмесиз гүнәм бар. Гайратым чатмады, дөз геле билмедим...

Бахарда бизиң бригадамыз эне яплары газярды. Менем шо ерде дим. Бир гүн биз ирден, хениз гүнем яшмака ишимизи гутардык, хер ким өйли-өйүне даргашмага башлады. Мениң йүзүмиң угруна ер сүрйәнлериң янына совлуп гечме ишимем барды, шона гөрә Алимана маңа гарашып дурма-да гидибергин дийип айтдым. Ер сүрйәнлериң күмеси узакда дәлди. Олар яңы агшамлык нахарларыны өңүне алып отуран экенлер. Олар билен иш хакында ондан-мундан гүррүң эдип, күмеден чыкып, атланмага хыял эдемде, Алимана гөзүм каклышды. Асыл ол хениз хем гитмән экени. Еке өзи галып, сүрүлмедик ерлериң ичинден чигилдем гүлүни чөпләп йөрсе нәтҗек Себәби ылла бир гызҗагазың барды-да, гүл болса башга зат герек дәлди. Вах, Алиман, Алиман, мениң гарамаңлай гелинҗигим дийсей! Онуң элинде он төвереги уллакан чигилдем гүли барды. Олары ол өе әкитмекчи болара чемели. Онуң элиндәки бу гүллери

гөренимден мениң маңлайыма монжук-монжук гызгын дер инди. Онуң бир махал бугдайчылыгын ичинден хырава өсүп отуран мальва гүлүни чөпләп дураны ядыма дүшди, шонда-да ол эдил шу махалкысы ялы эли гүлли дурды. О махал йөне онуң гызыл өймеси барды, о гүллер болса акды, бу вагт велин онуң келлеси гара яглык билен даңылгыды, эллериндәки гүллерем гызылды. Ине, баржа тапавуды шуды. Йөне шуны гөрүп велин, мениң йүрегим жиглəп-жиглəп гитди! Алиман болса башыны галдырып, төверегине гаранжаклады, соңра болса йүзүни ашак эгип, гөйә диерсиң: киме элтип берейин инди мен булары диййән ялы, найынжар сыпатда гүллере гарап дурды... Онсоң ол бирденкә алланичигси болуп, йүзини йыкылды-да, элиндәки гүллерини оврадышдырып, мынчгалашдырып зыңышдырмага башлады, ере овкалады, онсоң аз-кем көшешип, эллерини йүзүне тутуп, эсли салым эгинлерини силкеләп ятды. Мен күмәниң еңсесинде гизленип дурдум. Азар бермейән диййдим. Гой агласын, агласын бирнеме дийдим, дерди еңләр өйтдүм.

О болса тарса бөкүп турды-да, сүрүлмедик мейдан билен шол алаңа бака өкже гөтерди. Зәхрәм ярылан ялы болуп, ата мүндүм-де онуң ызындан гып басдым. Өз гелниң гачып баршыны гөрмек, гара яглыклы, гызыл гүләлекли мейданың ичи ылгап барян гелнимини гөрүп дурмак маңа айылганч бир зат болуп гөрүнйәрди.

Мен онуң ызындан:

— Алиман! Дур! Нәме болды саңа? Аяк чек, Алиман! — дийиплер гыгырдым, онуң болса шол ылгап гидип отурышыды.

Бир вагтлар ёрга алашаның гечип гиден ёлуна деңич йүврүп барды, шу ере етенде, мен онуң ызындан етдим.

— Эжеси! Маңа хич зат айтма! Эжеси, хич зат айтма маңа. Герек дәл!

Мен жылавы чекдим, о болса ылгап гелип, атың ялындан япышды, мениң аягыма йүзүни берип, зарынзарын мөңңүрди. Мен сесими чыкарман дурдум. Вах, ери, мен оңа нәме диейин-ә? Соңра ол башыны галдырды, йүзи-гөзи ярым-яшды, агын тозанды; соң ол хоркулдап:

— Бир әңетсене, эже, гүнүң шөхле сачышыны гөрсе-

не. Гөр бу асманы, гүле басырылып отуран бу сәхраны гөрсене? Қасым болса гелмез, шейлеми-ә? Хич хачанам гелмезми ол? — дийди.

— Ёк, гелмез — дийип, менем жогап бердим.

Алиман сожап, зордан демини алды.

— Гөвнүне зат гелмесин, эжеси, гүнәми өт — дийип,ювашжа гепледи. — Шу ерик ылгап гелип, онуң билен шо тайда билеже өлесим гелди.

Чыдап дуруп билмедим, аглап гойбердим, келам агыз зат айтмадым. Йөне велин эгер мен парасатлы, дана эне болан болсам, мен оңа: «Бу нә болуш, гузым? Бейдип галан еке сен дәл, өзүң ялакыларың гөр ничембири әри өлүп, дул галды, оларың саны бар, сажагы ёк. Сабыр эт, чыда. Бу сөзлери эшитмек саңа нәче ёкуш дегйәнем болса, Қасымы ядыңдан чыкар. Гечени гайтарып гетирип болмаз. Вагт гелер, гөвүн диен адамыңам тапылар. Өзүни эле алмасаң, болар-болар ене өзүңе болар. Бейдип өзүңи гынама. Яш башың бар энтек сениң, гөржегиң өңүңде» дийип, үзүл-кесил эдип айтмалыдым-а. Шу бедәхет, еке-тәк хакыкаты айтмага хет эдип билмәним үчин, хәзирем арман эдип йөрүн. Соң-соңларам эдил айдаймага аматлы пурсатлар телим сапар габат гелди, бу сөзлер дилимиң ужуна геле-геле гитди, йөне, барыбир, мен муны йүрегими бире баглап айдып билмедим. Хайсыдыр бир янбермез гүйч маңа ёл бермейәрди. Онсоңам, Алиманың өзүнинем мениң айданларымы диңләси гелмейәрди. Гөрйән велин хер сөзүң, көрүкден чыкан демир ялы, өзүниң айдылмалы вагты болян экени, шол вагты душуңдан гечирсең — ол совап-совап, даша өврүлип гидйәр-де, калбыңда агыр йүк болуп галыберйәр экен. Ондан халас болмак болса аңсат-аңсат башартмаян экен. Муны мен шунча йыл геченсоң, инди ынха айдян, о вагтлар болса хер гүнки хысырды, хер гүнки гайгы-алада, колхозың етде-гүтдечилиги билен ойланмага-да, нәмән-нәмелигине акыл етирмәге-де эл дегмәндир. Әхли гарашылян зат, хер кимиң әхли күйи-пикири диңе бир затдады-хер ким чалтрак ениш газанылып, уршуң тизрәк гутараныны дилейәрди, галан бейлеки затлар болса соң гөрлүберйә-дә дийлерди. Уруш ахыр болар, онсоң әхли затлар өз-өзүнден ерли-еринде дурар өйдүлйәрди. Асыл бу-ха гаты бейле-де дәл огушя...

— Эй мәхрибан топрак, Суванкулдыр Қасым ялы адамлар вепат боланда нәме үчин даглар вейран болуп, көллер долуп-дашмаяр? Қакасыдыр оглам — оларың икисем — орта бармак ялы дайханды. Бу адамлар дүнйәниң бакы диреги, олар оны эклэп-саклаяр, урушда болса олар оны горап саклаярлар, олар илкинҗи болуп эсгер болярлар. Эгер уруш болмадык болса, Суванкул билен Қасым гөр ене нәче ишлер битирердилер, олар гөр нәче мейдана тохум сепип, гөр нәче галланың дөвегини дөвердилер. Онсоң оларың өзлерем башгаларың чекен зәхметлерине он эссе бетер хормат-сылаг гоюп, дурмушың гөр нәче шатлыгыны гөрҗекдилер! Айт маңа, эй мәхрибан ер, догрыңы айт: адамлар уруш-сөгүшсиз яшап билерлерми хей?

— Қын совал бердиң сен, Толгонай. Уруш-сөгүшиң ичинде атсыз-сорсуз йитен халкларам болупды, отланып, гум басып галан шәхерлерем болупды, ынсаның басан ызына тешне болан асырларымам болупды. Хер сапар хем адамлар уруш одуны туташдыранларында, мен олара: «Дуруң, бейтмәң, ган дөкмәң!» диййәрдим. Ынха, хәзирем мен: «Эй дагларың, дениз-деряларың аңырсындакы адамлар! Эй бу ягты җаханда яшаян ынсанлар, ери, сизе нәме герек, ер герекми? «Ынха мен — ер!» диййән. Мен сизиң әхлиңиз үчин дең, мениң үчин сизиң барыңыз бир. Маңа сизиң болар-болгусыз геп-гүррүңиңиз деркар дәл, маңа сизиң достлугыңыз, сизиң зәхметиңиз герек! Ер сүрүп, шол сүрлен ере-де екеҗе галла дәнесини сепиң — сизе мен шонда йүз дәне эчилейин. Бир чыбыҗак ере дүртүң — мен сизе чынар өсдүрип етишдирип берейин. Баг экиң — мен сизиң үстүңизи ир-иймиш билен гөмейин. Мал өсдүрип етишдириң — мен сизиң отчөпүңиз болайын. Җайлар бина эдиң — мен сизиң диварыңыз болайын. Чагаңыз көп болуп, неслиңиз артсын — мен сизиң әхлиңиз үчин аҗайып яшайыш җай болайын, мен түкениксиз уммандырын, мениң аңрыма-бәриме гөз етйән дәлдир, мен хем терендирин, хем белентдирин, әхлиңизе-де мен бол-телки етерин диййән. Сен болсаң, Толгонай, адамлар уруш-сөгүш этмән яшап билерлерми дийип сораярсың. Бу маңа баглы дәл, сизе, адамлара баглы зат, бу сизиң эрк-ыгтырыңыза, акыл-пайхасыңыза баглы.

— Эй мәхрибан топрагым, сен муңа нәме диерсиң-ә,

уруш сениң иң найбашы зәхметкеш адамларыңы, иң говы уссатларыны өлүме сезевар эдйәр. Мен муңа разы дәл, бүтин өмрүм бойы хем разы дәл! Адамлар уршуң өңүни алып билерлер, алмалыдырларам.

— Сен нәме, Толгонай, мен уршуң хесерини чекйән дәлдир өйдйәмиң? Ёк, гаты чекйәндирин. Мениң дайхан голларыны күйсәйшими сен айтма, мен өз зүрятларымың, галлачы дайханларың кеч ыкбалларына мыдама гөзяш дөкүп аглаяндырын, маңа элмыдам Суванкул, Касым Җайнак хем бейлеки әхли вепат болуп гиден эсгерлер кемлик эдйәр. Сүрүлмән галамда, хасылым йыгналман, галлам дөвүлмән галанда мен олары: «Ниреде сиз мениң сүрүмчилерим, нирде сиз мениң тохум сепиҗилерим? Туруң, балаларым, дайхан огулларым, гелиңде, көмек эдиң-ә маңа, демим демиме етмән, хашлап өлүп барян-а мен!» дийип чагырян. Шонда Суванкул элине кәтменини алып, Касымам өз комбайныны сүрүп гелсе, Җайнак хем өз арабасыны элеследип сүрүп геләйсе, гөр нененси говы болҗак ахырын! Эмма олардан җогап ёк...

— Муныңа-да таңры ялкасын, ер. Онда сенем эдил мениң ялы олары гөресин гелйән экен-ов, онда сенем мениң ялы олара гөзяш дөкйән экениң-ов. Таңрылар ялкасын, эй мәхрибан ер.

9

Уршуң үчүленҗи хем дөрдүленҗи йыллары хем бегендирйәрди, хем гынандырярды: душманы дабанма-дабан ковушларына гуш болуп учян болсак-да, гүн гөрмек, мыдар этмек гүн гелдигиче аграм салып, барха бетер кынлашып гидип отырды. Гүйз ене хич ненең дәлди, хоша чөпленди, меллек ерлериндәки картошкалар көвленип алынды, гышын өркүҗинде болса ачлык дүшди. Айратын хем бахар айларыны айтсана сен, томсуң илкинҗи гүнлерем ондан говы болмады-ла, о-бу агаҗың көкүни көвләп ийип, от-чөпдүр ене сүйт гарылан сув-сөл билен мыдар эдип, өлдүм-өлдүмде сүйренип чыканларам аз болмады. Биз, Алиман икимизем ишлейәрдик, бизиң сынымыздан асылышып ятан чага-чугамызам ёкды. Йөне, вах, олар аслышып ятса говы ахырын. Иллерде, көп чагалы адамларда гарынҗыкларыны пөкгердишип, йүзүне-гөзүне чиш йөрән чагалар эллерини серип, сессиз-үйнсүзҗе чөрек диләнлерини гөренде, небсиң-җаның

агырярды, йүрек-багрың гыйым-гыйым болярды. Маңа эгер-де: «Сен урша гит-де өл шо тайда, ана шонда уруш гутарып, чагалар хем докчулыга чыкҗаклар» дийип айдаян болсалар, шо тайык йүзүмиң угруна бирем эгленмән гидердим. Шоларың ач гөречлерине гөзүм дүшмесе боляр. Бир ёла өзүмиң шу хили эдйән ойларымы Алимана айтдым, ол мениң йүзүме-гөзүме энстди-де сонам шейле дийди:

— Менем эдил шейле эдердим. Иң эрбет ерем пересе чагаларың, өзлериниң нәме үчин ачлык чекмелидиклерине дүшүнмейәндиклеринде. Улулар-а хер ничик болса-да өз-өзлерине гөвүнлик берйәрлер, себәбини билйәрлер, хачанам болса бир вагт бу гүнденем дынылҗагына акыллары етйәр. Чагалар болса бу затлара дүшүнмейәрдилер. Оларың какалары өврүлип геләййәнчә, биз олара чөрек бермели. Биз икимизе, эҗеси, диңе инди шу галды. Ёгсам инди яшап отурасам иш ёк...

Әхли зат дуршы билен урша табынды: дурмуш хем, зәхмет хем, эрк-ыгтыяр хем, иң бәркиси шу чагаларың хөреги сүйтли аш нәме, ана шол хем — әхли зат, иң соңкужа овунтыгына ченли уршуң доймаз-долмаз холтумына гидип ятырды. Йөне велин бу уруш билен өзүниң хич ниңе ялы задыны бөлүшеси гелмейәнлерем барды; нәтҗек гизләп отурып, болупды ахырын шейле тетелли адамлар. Бизиң гөзгыны орсгалымыза, ана, шолар эл хем гарярдылар.

Бир санар мен азашдым. Бу кырк үчүнҗи йылың гышының, мегерем, орталарында я-да, ёк, гышың аякларында болайыпды өйдйән. Сәхрада ятан гарлар эййәмхачан ашагына сув йыгнап гөгүмтил реңке гирип угран хем болса, хениз энтек гиҗелерине эпишгелериң өңи доңярды.

Гиҗәниң нә вагтыдыгыны нирден билейин — улы ил бир чак ятыпды — бири тарк-тарк эдип, эпишгәни какяр, айналар җаңнырдап дөвүлйәрмикә өйдүпдирин.

Кимдир бири дашардан:

— Толгонай! Бригадир! Турсана! Укыңдан ачыл! — дийип гыгыряр.

Бизиң йүрегимиз ярылды, онсоң икимизем, менем, Алиман хем дүшегимизден лаңңа галдык.

Алиман гараңкының ичинде бирхили ховсалалы, хамала үйтгешик бир зада гарашян ялы болуп:

— Эҗеси! — дийип пышырдады.

Вах, нәлетсинмиш бу умыдыгәрлиги айтма сен! Горкымдан хем дүшнүксиз бирхили бегенч-шатлыкдан яңа мениң эдил йүрегим агзыма гелеңкирләпди: «Бизиңкилерден бири гайдып гелен болаймасын бирден-де?» Ичимден, ине, шей дийип, онсоң йүзүми айна тутуп:

— Кимсиң? Ким боларсың? — дийип гыгырдым.

— Толгонай, чык! Чалтрак бол! Ябылары огурлап алып гидипдирлер! — дийип, әпишгәниң аңырсындан сес җогап берди.

Алиман чыраны якынча, мен хасыр-хусур әдигими аягыма сокуп, чапанымы эгниме атдым-да, ылгап көчә чыкдым. Атхананың янына ылгап гелсек, бу тайык эййәм мәреке үйшен экен, башлыгың өзем бар экен. Огрулар үч саны ябыны алып гидипдирлер, шоларың ичинде бизиң ёрга алашамыз хем барды — мен оны колхоза гечирипдим. Бу ябылар бизиң бригадамызың иң говы тохум гылялларыды, биз олары сүрүме тайярлаярдык. Атбакар ябылара ярым гижелик отуны берейин дийип, беде алмага өврүлип гелсе, атхананың ичи түм гараңкы экен. Панус хем сөнүпдир дийип айдяр. Шемал-семал өчүрендир-дә дийип гаты бир алңасабам дурман, чырасыны якып әңетсе, чет гырадакы газыкларың үчүси бош дурмушын.

О вагтлар колхоз үчин үч саны иш ябысыны йитирмегиң өзи хәзирки дөврүде он трактор йитирен билен барабарды. Хас чуңңуррак ойлансаң болса мунуң өзи фронтдакы солдатларың хер бириниң бир дөвүм чөрегини элинден алан ялыды. Биз хайдан-хай ябыларымызы эерләп, огруларың ызына дүшдүк, ичимизде түпең алмагы ядындан чыкармадыклар-да барды. Догры-да, эгер огруларың ызындан ковуп етәен болсам, бир дагам дөзмезчилик этҗек дәлдим. Шуны гаты чыным билен айдян, небсимиз агырҗак дәлди!

Обадан чыкып, үч-дөрт адамдан, үч-дөрт адамдан топарлара бөлүнип, херимиз бир тарапа бака гитдик. Мениң аягымың астында дызмач, җылавына бөкүп дуран тохум байталча барды. Мен онуң җылавыны гойбердим. Депәниң душундан шовлап гечип, дага бака бир йүзүми тутанымы билйән. Бизиңкилерден ене ики атлы мениң ызым билен гелйәрди. Онсоң бирден ызыма гаңрылып әңетсем, яңкылар ёк. Я-ха олар башга яңа совлупдырлар, я-да мен ёлумы үйтгедипдирин-дә. Билмедим гараз нәме боланыны, ялңышсаң ялңышарча-да барды өзи: ай гараз бир өлүгсиже ягтылданам болса, онуң ягтысына бил баг-

лап болжак дэлди — он-йигрими эдимден анрык бар зат гарым-гатым болуп, хич бир зат селҗерер ялы боланокды. Эмма о вагт мен мунуң пикирини этмейәрдим, бар аладам мениң ат огруларының ызындан ковуп етмекди; өз мүнүп барян ябымың ханжак алып баряныны билемде болса ичим япды, гахарым гелди. Онсоң ол бирден күртдүрип дурды, серетсем — өңүмиз бир чуң керт көтел. Эдил дагың этегине гелэен болсам нәтҗек. Ай болса гапгара даг гершиниң үстүнден эмай билен сүйшүп барярды, йылдызларың өңүни думан тутупды. Төверек-дашда екеҗе йылпылды бир болайсын-ла. Даг этегинде ичинден гечип барян шемал йүзүңи ялап гечйәрди, гуракчылыга дөз гелгич ёвшанлар болса ики бака ыранып, чалаҗа шувлаярды. Пагсадан салнан гадым хүҗрәниң харабачылыгында болса байгушлар гугурышярдылар.

Мен атымы кәлиң ичине сүрдүм. Гум-гуклукды. Бир тилкиҗик үркүп гачып гитди. Ол гамышлыгың ичинден бөкүп чыкып, ызыны гараман гачды, айың ягтысына онуң реңки гоңрас-гөгүмтил ялы болуп гөрүнди. Төверекдашда өзге хич ынс-җынс ёкды.

Атың җылавыны онсоң оба тарап совдум. Керт гаяның үсти билен сүрүп гелйәрдим, өзүмем ичимден пикир эдип гелйәрдим: обамызда Женшенкул диен бири барды, ана шол гошунчылыкдан гачып, Сары җүлге этрабынданам өзи ялыларың ики санысыны хемдем эдип, дагларда гизленип, гачып-тезип йөрмүшин дийип гүррүң эдйәрдилер. Йөне бу мыш-мышлара мен кән бир питива эдип дурмаярдым. Әхли зат ховп астында боланда, нәхили эдип өз келләңи гизләп болҗагына мен дүшүнемокдым. Онда бирлери-хә гидип сөвешмели, өлмели-гурбан болмалы, ене бирнәчелерем болса оларың аркасында дувланып отурмалы боляр-да, шейлеми? Ёк, бейле бихаячылыга ким йүз урабиләеркә дийип пикир эдердим. Бирденем өз эдйән пикириме өзүмем ынанман башлардым. Обада әхлимиз бирек-биреги эдил бәш бармагымыз ялы танаярыс. Гөрәймәге ат огручылыгыны этҗек адам ёк ялыды. Онсоң хем ат-ябы диенин бир көйнегиң якасына гизләер ялы иңне-де-хә дәл. Онда-да гөр-ә үч ябын бирденҗик ёгуна яндылар. Онда, диймели огрулар бир ерден гелен болмалы. Хәзир олар ач гелегуртлар ялы болуп, дагларда я сәхрада бир ерлерде каңкап йөрендирлер. Эгер догрудан хем, Женшенкулың гачып йөрени чын болса, мегерем, бу шонуң иши болаймасын дийип ойландым.

Йөне муңа кән бир ынамым ёкды, гараз хер нәме дийсеңем, элинден тутмасаң, оңа огры дийип болярмы нәме, огрулыкда болса оны энтек гөрен киши ёкды.

Ики азаллы бир плугы чекип йөрмели үч саны ябы увлапжык гитди. Онсоң яңкыларың ерини долмак үчин гөрмедик гөргимиз галан дәлдир, яш малларың арасындан гөзләп-гөзләп, ахырам дөрт ябыны плуга гошуп сүйредип уградык. Небсиң-жаның агыряр, йөне онда-да нәме этҗек алаҗың бар. Онсоң хай диймәнем экише башламалы болды, шейле бир бер-башагайлык башланандыр велин, асыл ограм ядымыздан чыкыпдыр, җүмрем. Шол яз мениң бүтин өмрүмде иң агыр яз болан болса герек. Халк нәме, онда гүнә ёк. Адамларың ишләслери гелйәрди, ишлеҗек болуп чалышярдыларам, йөне ач гарна нәме узак ишләп мазаң болярмы ичигаргалан. Өңлер бир гүнде эдилйән ишлер инди хепдә етйәрди. Ишлер гиҗә галып, экиш узага чекдирилйәрди. Онуңам үстесине ене бир бетбагтчылык — колхозың тохумлык дәнеси болмаса нәдерсиң сен. Екеже дәне гойман хасап-хесип этдик, урулары екән-екән газап чыкдык, эйдип-бейдип бир затлар эдишдирдик, йөне хер затлар этсегем, бригаданың велин планы долман галды.

Шол гүнлер мен өз гүн-мыдарымыз хакда чынлакай ойланып гөрдүм. Зәхмет гүнүмизе биз көр көпүгем аламзокдык, өңкүҗе барҗамызам бир чак ийип гутарыпдык. Инди нәме иш этмели? Җан-җана-да, баш-баша болуп, думлы-душа даргашып өтәгитмелими? Ёк, бу өзүңи йитирмек боляр. Ери, онда инди нәтмели ахырын? Хамала диелиң, гүйзе ченли хем чытрашҗак экеник-дә, гышдан хем эйдип-бейдип чыкарыс, йөне соңра ене яз чыкяр-а, онсоң ене-де ысгын-ровгаты галмадык ярым ач адамлары ишлемәге меҗбур этҗекми? Ишлемәнем-ә болмаз.

Хер хилилер пикирленипплер чыкярдым, гиҗелер ятмаярдым, бирден онсоң шол арада шо боз ере — четрәкде бир боз ятан еримиз барды-да — сүрүп, хер машгаланың зәхмет гүнүне пайлар ялы галла экиләйсе ничик боларка диен пикир келләме гелди. Башлык билен маслахатлашып, района ченли етдим, эйтдим-бейтдим, дүшүндирдим, өз планымызы долдурдык, ынха, бу-да пландан дашары, өз гүйҗүмиз билен, халка көмек болсун үчин йөрите өз зәхмет гүнүмизе пайлар ялы дийип айтдым. Кимдир онсоң бир-ә аңырсында отуран ериндең.

— Би, сен шейдип колхозың сталинчилик уставыны бозжак болямың? — дийип, мениң йүзүми алжак болды.

Менем белли мундан аңрык чыдап сакланып билмедим:

— Шол уставы ылахым ерлер чексин! Эгер биз ач болсак, ерн, сизи ким ийдирип-ичирер-ә? — дийдим.

— Сен гөзүңи нирден ачжагыңы билйәрмиң? — диййәр.

— Билйән.Шонда хезил эдйән болсаңыз уградайың. Йөне өңинчәси бир ойланып гөрүң, урушдакы солдатлар үчин ким галла экеркә?

Гыгырышдылар, багырышдылар, онсоң райкомда гойдулар. Ай гараз, нәтжек, ахыры өз шахсы жогапкәрчилигиндедир дийип, ругсат бердилер. Вах, геп жогапкәрчиликде дәлди-де, тохумдады-ла. Колхозда болса эдил юмуртга тогалабермелиди, әхлижеси ере сепилипди. Келле дөвдүм, онсоң өз бригадамы чагырдым, улуданкичә әхлисини. Йыгнак дийип йыгнагам дәл-де, машгала арасындакы бир гүррүңчилик диен ялы бир зат-да.

— Гелиң индиден бейләк нәме иш этмелидигимизиң пикирини эделиң — дийдим. — Мейдана экилен галла гөзүнизем дикип отурмаң. Өзүңиз говы билйәңиз, о ерлериң әхлиси фронт үчин, барды-гелди бир зат галайса-да, тохумлык үчин герек. Эмма эгер-де тохум тапып биләйсек, көпчагалылара, гарры-гуртулара хем етим-есирлере көмек үчин галла экмәге мүмкинчилигимиз бар. Эгер маңа ынансаңыз, бу жогапкәрчилиги мен өз үстүме алярын. Хәзир шу отуранларымызың хер биримиз тохумлык үчин соңкы гошавуч дәнәмизе ченлем бермелидирис, чувалторбаларымызда шу чака ченли аяп саклап гелйәнже дәнелеримизи орта гоймалыдырыс. Иши хәзир шундан башламагымыз герек. Маңа гахар этмәң, гой биз өз агзымыздакы бир кесим чөреги бир яна айрып гоялың, гой биз ачлык хем чекәйжек экеник-дә — сүйт-гатык билен мыдар эдибем орага ашарыс, оңа дерек болса бизиң ере ташлан хер дәнәмиз йүз болар. Гайрат эдиң, мәхрибанлар, бирнеме дишиңизи гысайың, өз бәхбидиниз, өз бала-чагаларыңызың бәхбиди үчин шу хили эдерменчиликден гайра тесмәң. Арманлы-ха болмарсыңыз. Мениң шу энелик сөзлериме ынаның. Голлаң, көмек эдиң маңа, энтек экмәге вагтымыз бар...

Шол үйшмеленчиликде әхли киши мени голдан хем ялыды. Эмма ише гезек геленде велин гаты кын болды,

асыл айдар-диер ялы болмады. Айратынам көп чагалы энелер өз түнеклеринден ылгашып чыкып, дүнйәдәки әхли затлара: урша-да, шу тетелли дурмуша-да, чагаларына-да, колхоза-да, маңа-да агызларындан геленлерини гаргаярдылар. Мениң үчин, ине, шундан бетер айылганч зат ёкды. Йөне нәтҗек, галың бенде хер хилем болса йүрежигинден үзүп, гурбуның етдигинден кимсе ярым пут, кимсе хем бир гошавуҗам болса барыны аямаярды. Мен адамларың өз иң соңкусыны берйәнине дүшүнйәрдим, шейле-де болса алярдым. Әхли кишиден йыгнаярдым, гошавучлап йыгнап, халта гапгарярдым. Ине, шейдип өйме-өй арабалы айланып, кимсине хөре-көше этдим, кимсине ялбардым, кимси билен яңкалашдым, эллеринден гарбап алдым. Диңе бир затда җаным теселли тапярды, гүйзе саг-аман чыкайсак, адамлар маңа алкыш окаҗакды, гүйзде бир гысым дәнәмиз пута өврүлип гелҗекди.

Өз дулдегшир гоңшым Айшаның үстүне баршымы өмүр-өмрем унудып билмен. О гөргүлиң саг гүнүнден сыркав гүни кәнди ахырын. Яш башына әрден галыпды, адамсы Җаманбай пахыр урушдан хем өң ёгалыпды. Онсоң ол кеселбент халына ялңыз огулҗыгы Бекдаш билен икичәк галыберди. Бәри бакып, чала аяк үстүне галандессине, колхозың ишине чыкарды, я өз меллегинде гүйменерди, сыгырҗагазы барды, буларың рысгы, ана, шоңа баглыды, оглунам, ине, шейдип улалтды. Бекдаш о вагтлар эййәм ише ярапды, асыл эрс-мерс бой алыпды бу огланҗык. Шол гүнем биз онуң арабасы билен өймеөй айланып чыкыпдык. Оларың өйлериниң деңине гелемизде мен ондан:

— Бекдаш, өйүңизде хей бир зат бармыдыр? — дийип сорадым.

Ол нерессеҗик бада-бат җогап бермән:

— Аз-овлаг-а бардыр. Печиң аңырсындакы торбаҗыкда болмалы — дийди.

— Бейле болса бар гит-де алып гел-дә — дийдим.

— Ёк, Толгонай дайза, өзүңиз барайсаңызлаң — дийип, ол ене мениң өзүме ялбарды.

Шо гүнлер Айша нәхошды. Ол билини йылыҗак гушак билен гушап, кечәниң үстүнде отуран экен.

Мен оңа:

— Айша, мен-ә илиң берйәнини алмага гелендирин — дийдим.

— Әхли баржа задымыз, онха, шол ерде́дир — дийип, ол пежиң аңырсында дуран торбаны гөркезди.

— Бары болар. Сен муны хезил эдип бермейәниңи билйән. Тохумлык үчин герек, экилмели ер тайяр, экилерине гарашяр, эглеме мени, Айша — дийип, мен оны ховлукдырдым.

О болса додакларыны дишләп, хич задам диймән, ере серетди. Вах, бу гаргыш сиңмиш мәтәчлиги сен айтма, адамлары гөр нәме-нәмелериң үстүнден элтйәр.

— Айша, өзүң пикир эдип гөр, бар он-он бәш гүн еңилрәгем болан экени-дә. Йөне өңүмиздәки гышыңам, өңүмиздәки бахарыңам пикирини эт ахырын. Өз оглуң бәхбиди дийип сораярын, Айша. Ол көчеде маңа арабалы гарашып дурандыр.

Ол габакларыны галдырып, маңа ялбарып гарады.

— Вах, бар болса нәме гысганяндыр өйдйәмиң? Өзүң белет ахырын сең, Толгонай, гоңшың ахырын мен сениң...

Мен онуң бу ялбармасына бирхили әрәп униградым, шейле-де болса, шо салмың өзүнде дөзмезчилиги бир ян гапдала зыңып гойбердим.

— Хәзир мен сениң гоңшың дәл-де, әйсем бригадириң! — дийип, онуң өңүни алдым. — Шу бугдайы сенден халкың адындан алярын. — Турдум-да онсоң торбаны элиме алдым.

Айша йүзүни өврүп дурды.

Торбаның ичинде еди килограм чемеси бугдай барды. Әхлисинем экидәейин дийдим-де, ене йүрегим этмеди. Онсоң бугдайың ярысыны бош дуран бедрә гуйдум. Оңада шейле дийдим:

— Гөр ынха, Айша, мен диңе ярысыны алян. Өйкекине этме.

Ол маңа тарап өврүлди. Шонда онуң йүзүнден алкымына бака акян гөзяшлара назарым каклышды. Өңкүлигими йитирдим. Хайдан-хай өйден чыкма билен болдум. Вах, бу торбаны нәме үчин өңкүже еринде гоймадың дийсене? Йөне йыгнан тохумлык дәнелериме нәме дөв чалжагыны мен нирден билейин?

Ики саны уллакан халта дәне үйшди. Биз оны галбырдан әләп гечирип, еле совурдык, екеже-екежеден санап хапа-супадан арассаладык. Экилжек ере-де өзүм экитдим. Вах, шо гүн гыссанман, гижрәге гоян болсам-а болайжак экен. Оны дийсең энтек бир гыраракда сүрүлмән ятанам ер барды-да. Мениң болса шу мейданы чалт-

рак эк-эк дийип, түйс йүрегим ярылып гидип баряды. Даң атандан өзүм элим билен сепиберерин диййәрдим. Әхлиси тайярды — тохумам, ерем тайярды, әхли зат эдил өңүнден пикир эдилиши ялы болупды.

Агшамлык өе ишден гайдып гелдим, йөне бирхили ичим гысып, өзүме асыл белли ер тапамокдым. Гүндиз Бекдашдыр ене бир оглана бороналары араба йүкләп, мейдана элтиң дийип табшырыпдым. Хер нәме дийсеңем, чага чага боляр-да.

Оларың мениң буйран бу юмшумы битирәйжеклерине-де кән бир ынанып бармаярдым. Онсоң Алимана:

— Ханы мен шу огланларың янына барып гайдайын. Нәме иш эдйәрлер, гөрейин, середейин — дийдим.

Атландым-да гидибердим.

Обадан чыкып, атың жылавыны гойбердим: гараңкы гатлышып, гиже дүшүп уграпды. Гелмели ериме гелип әңетсем, өкүзлер сүрлүп йөрлен ериң ичинде боюнтуруклы дурлар. Төверекде болса хич кимем ёк. Плугчы огланжыга гахарым гелди: шу чака чепли о жанаварлары боюнтурукданам айырман, шол сүйрегиң астында жызарлап атайма' бормы хей-де. Ханы дур бакалы, сен огланжык дийсе, мен сениң гөзүңе гөркезәймезмикәм. Оны гөзләйин-идәйин дийип еримден гозганапым хем шолды велин, гөрсем, ынха, бороналы араба-да хол бейледе диң аркан ятыр. Бу тайда-да хич ким ёк.

Онсоң мен:

— Аю, огланлар-а! Ниреде сиз? Сеслениң ахырын! — дийип гыгырмага башладым.

Хич ким жогап бермейәрди, төверек-дашда ынс-жынс ёкды. Олара нәме болдука? Нирә гүрүм-жүрүм болдуларка? Ховсала дүшүп башладым. Күмәң янына атымы чапдырып бардым-да, бөкүп ере дүшдүм. Отлучөп чакып гөрдүм. Огланлар күмәң ичинде эллери-аяклары гүйлүңги ятан экен, урлуп-енжилип, йүз-гөзлери гара ганды, эгин-эшиклери хем жырым-жырым болупдыр, агызларына-да билмен хайсыдыр бир эсги дыкылыпдыр. Мен Бекдашың агзындакы дүйрленги эсгини чекип алып, зыңып гойбердим.

— Тохумлык дәнелер ханы? Тохум ниреде диййән? — дийип, жынссыз сесими эдип гыгырдым.

— Әкитдилер! Енчдилер! — дийип, ол гырылжык сес билен жогап берди-де, огруларың сумат болан тарапына бака баш атды.

Соң болса нәме боланыны билемок. Хениз шол гижеки ялы ат чапан дәлдирин. Гиже-де шейле бир гараңкыдыр велин, хей гояй. Эгер өйүми отлап талан болсаларам, мен бейле-бейле гынанмаздым. Эгер гүйз чыканда хармандан он чувал галла огурлап экиденем болсалар чыдардым, сычанларам чекйәр-э диердим. Йөне шу тохумлык дәне үчин, өзүмизиң шу эртирки ийжек чөрегимиз үчин велин, огрулары хакыт өз элим билен богуп өлдүресим гелйәрди.

Гөрүп отурсам, мен асыл огруларың ызыны алып ковуп барян болсам нәтжек, басым олара гөзүм дүшди. Ат тойнагының астындан от чыкярды. Огрулар халталары эриң өңүне басып барярдылар. Оларың йүзлери дага бакады.

Олары гөренимден гыгырмага, ялбармага башладым:

— Халталары гоюп гидиң, о тохумлык дәне! Гоюп гидиң, о тохумлык! Тохумлык ахырын ол!

Олар ызларына-да әңетмедилер. Арамыз велин барха йыгрылярды, онсоң мен оларың бир четрәкден барян бириниң ёрга алашаны мүнүп барянына гөзүм дүшди. Мен ёргамызы бада-бат таңадым. Хей өз ёрга алашамызам бир танаманмы мен ахырын? Аяк уршундан, чув акжа арт аякларындан танадым. Ана, шондан соң болса мен:

— Дур, мен сени танаян! Сен Женшенкул болмалы! Сен Женшенкул! Инди сен менден гутуласың ёк! Дур диййән! — дийип гыгырдым.

Ол хакыкатданам Женшенкул экен. Яңкы онсоң өзгелерден араны ачып, маңа тарап йөнелди. Гараңкының ичинде ялын чабырап гитди, бир затлар гүмпүлдәп гитди. Атдан ашак йыкылып гелйәркәм, мунуң түпең сесдигине дүшүнип галдым. Мүнүп гелйән ябым бүдредимикән өйдүпдирин.

Өзүме геленимден соң, кебзәми дүшүрип барян күтек, бирхили якымсыз агырыны сыздым. Келләмден ган чүвдүрилип акярды, ол буз ялы болуп, еңсе чукурыма гелип долярды. Мениң бейле гапдалымда болса ябы җанавар хор-хорлап, бурнуны парладып ятырды, ол хенизем аяк үстүне галмага чыталашып, аякларыны келеменледйәрди. Онуң гурсагындан өлүмиң өңинчәсиндәки хоррулды чыкды, келлеси хүтләп ере дегди, гайдып онсоң ол җанавардан сес-седа чыкмады. Онсоң әхли төверек-дашам дымды — бүтин дурмуш сем болды. Мен иң бәркиси еримден турмага-да сынанышман, гымылдаман ятырдым.

Инди менин үчин әхли зат гыраденди. Дурмушың хем манысы ёкды. Мен өз-өзүми нәдип бир өлдүрип билжегимиң пикирини эдйәрдим. Учут гаяның якынрагында болайсам, сүйшенеклэп барып, өзүми башашак гойберҗекдим. Адамларың йүзүне нәдип, нәхили гөз билен середип билҗегими хич гөз өңүне гетирип билмейәрдим. Шу пикирлере гүмра болуп ятыркамам, асмандакы Акмаяның ёлуна гөзүм дүшди. Акмаяның ёлуның өчүгси хем губарлы дерясы Айшаның йүз-гөзүнден сырыгып акян буланчак гөзяшлары ядыма салды. Онсон мен дызыма галып отурдым, соңра аяк үстүне турдум, ыраң атдым, ене йыкылдым, шейдип гайгы-хасратдан хем кинеден яңа аглай-аглай гаргыш-нәлет окамага башладым:

— Ылайым, сени уршуң ганы тутсун, Җеншенкул! Ылайым, сени өлен-йитенлериң налышы тутсун, Җеншенкул! Ылайым, сени нерессе чагаларың гөзяшы тутсун, Җеншенкул!

Тә ысгындан дүшйәнчәм хем агладым, хем гыгырдым.

Шейдип кән ятдым. Онсоң кимдир бириниң аяк сеси эшидилди, кимдир бирем мениң адымы тутуп:

— Толгонай дайза! Сиз ниреде? Толгонай дайза! — дийип гыгырды.

Бекдашдыгыны сесинден тананымдан соң, өзүмиң нинеделигими дуйдурдым. Бекдаш деми-демине етмән хашылап гелди, чөк дүшүп отурды, келләми ерден галдырды:

— Толгонай дайза, сизе нәме болды? Яраландыңызмы?

— Ёк, аз-овлак сыпҗырылан ерим бар — дийип, мен оны рахатландырым. — Яба болса ок дегип өлди.

— Ай, мунуң ялы-мунуң ялы болса ягшы-ла, биз сизе хәзириң өзүнде көмек эдерис! — Бекдаш бегенйәрди. Соңра ол: — Этини хем зая этмерис онуң өйме-өй пайларыс — дийип, сөзүниң үстүни етирди.

Огланлар мени араба салып, өйүмизе гетирдилер. Үч гүн төвереги ёрганлы-дүшекли ятдым, кебзәм азар берди. Хәзир-хәзирем хова булашыберсе, кәпилле кебзәм ичине чөкүберйәр. Шол гүнлер көп адамлар гелип, халымдан хабар алып гитдилер. Шолары үчинем саг болсунлар, йөне әхли затдан бетерем гөйә хич зат болмадык ялы, маңа хич кимиң игенмәни, хич кимиң хич зады ятламаны үчин саг болсунлар. Белки, адамлар онсузам мениң халымың агырдыгына дүшүнендирлер. Өз зәхметимизиң

еле соврулып, сүрүлги ятан ерлериң экилмән галаны, өзүмиң чагаларың гөзяшжагазларыны дөкдүрип алан дәнәмиң нәкес гаракчылара несип эдени ядыма дүшенде, ичим түтәп, гөзлеримиң өңүни губар өртйәр.

10

— Хә, хак айдяң, Толгонай, еке сен дәл, эйсем мен — ерем, бу хасраты дуйдум. Шо экилмән галан бош ер, гөйә диерсиң, ганлары сечеленип ятан ялы болуп, арлы томус гаралды-да ятды. Онуң агырысы кән-кән вагтлап айрылмады. Иң агыр яралар маңа экин мейданлары экилмән галанда салыняр, Толгонай. Уруш себәпли болса гөр ничембир мейданлар экилмән галды! Мениң иң ганхор ягым уршы башлаян адам.

— Хак айдясың, мәхрибан ер. Мениң Маселбегимем шу хакда язманмыды эйсем? Ядыңдамы сениң Маселбегиң хаты, эй мәхрибан топрак?

— Ядымда, Толгонай.

— Хава, икимизиңем ядымызда. Шу гүн өлиң-дириң ятланылмалы гүни, эй мәхрибан ер. Бу гүн биз әхли заджы яңадандан ядымыза дүшүрйәс.

— Ятлалы, Толгонай. Себәби Маселбек диңе бир сениң балаң болман, мениңем оглумды — ол ериңем зүрядыды. Онуң хатыны маңа гайталап айдып берсене, Толгонай.

11

Адамлар саглыгымы сорамага геленлеринде, оларың маңа небси агырып, гечен затлары ятламазлыга чалышярлармыка өйдердим, шонуң үчинем олар тәзеликлер хакында, иш хакында, хова хакында гүррүң эдйәрдилер; эмма асыл мунуң ене бир себәби болса нәтжек. Муны мен соң билип галдым. Олар болса маңа нәмәниң гарашяныны билйән экенлер.

Бир ёла бизе Айша гелди, маңа бир кәсе чиг гаймак гетирди. Ол босагадан этләнде, утанжымдан яңа тас ере гирипдим. Нәме дийжегими билмедим, дүшекде отурышыма ягшыдан-ямандан екеже сөзем айдып билмедим. О болса маңа шей дийди:

— Гечени гечди бил, Толгонай, онуң асыл пикиринем этме. Начарлык эдип, сакланып билмәним себәпли гүнә-

ми өт. Мен өйке-кине саклап йөрмеги халамок. Герек болса, сениң үчин жанымы-да гайгыран адам дәл. Бекдашым инди, ики өйүңем көмекчиси. Ол, Толгонай, сени менденем говы гөрйәр. Мен болсам муңа бегенйән. Диймек, ол акыллы-башлы адам болуп етишҗек...

Мениң бар айдан задым:

— Айдан сөзүң үчин, таңры ялкасын — диен сөз болды.

Эртеси ирден эййәм бирнеме ганыматлашдым, өйүң онсуна-мунсуна әңедишдирейин диййип даш чыкдым. Эмма басым ядадым-да, әпишгәниң гапдалында гүнешдеҗик отурдым. Алиман хем өйдеди. Ол ховлуда кир ювярды. Мен оңа ише чык диййип айтсамам эденокды, гайтам бирки гүн өйде бол, гайныңы екесиретме диййип, башлыгың өзи айтды дийййәрди.

Шо бахар улы алма агаҗымыз — оны барып-ха Суванкулың өзи экипди — шейле бир гүлледи велин, хакыт оңа тәзеден гүйч гелип, эдил йигделен дек болайды. Баглар гүл ачанда болса, хова тәмиз боляр, әхли алыслыклар гүлгүн реңк алып, дүнйә гиңән ялы боляр. Шейдип, ынха, төверек-дашымдакы затлара әңедип, хезил эдип отырдым, шо вагтам почтальонымыз Темирчал гожа бир ерден пейда болды. Гелип, салавмалейким, Толгонай, ери саг-гургунҗа отуранмысың дийййәр. Өзи болса, өңки эдәхединиң терсине, бирхили алнасак гөрүнйәрди, онуң гараз өңки болш-а дәлди, алдыгына гарк урярды, шу үсгүлевикден халыс бизар боланыны айдярды, өңки хепдәң ичинде совуга урдурдым, шондан бәрем, ине, шейдип йөршүм диййәрди, соң болса диле гелди-биле гелди диен ялы эдип;

— Егса-да саңа хатам-а бар—дийди. Онсоң шол диййән хатыны сумкасындан чыкарды.

Мен онуң өзүни бейле бипервай алып баршыны гөвнүме-де гетирдим.

— Оны нәме үчин бада-бат айтмадың? Кимден гелипдир?

— Өз-ә Маселбекден геләен ялы — диййип, ол бир затлар мадыр-мудур этди.

Бегенҗимден яна бу хатың хемишекилер ялы үчбурчлык хат болман, йүзи басма харплы гаты ак конвертлелигине-де мен илки үнс берм͏әндирин. Шо вагтам гоңшымыз, фронтдан гайдып гелен Бектурсун голтугы пишекли гелди. Ярал͏ы аягы бетерләйдимикә өйдүп пикир этдим —

зордан сүйренип гелйәрди о гөргүли. Ол кәярым бизе отурмага, гүмүр-ямыр эдишмәге гелерди. Бектурсун саламлашандан соң хатлы букжаны элине алды. Маселбекден дийди.

— Би нәме дийип эллериң сандыраяр-ла сең? Бейдип пишегиңе сөенип дурма-да, отур ахыры, окап бер маңа — дийип, ондан сорадым.

Ол кынлык билен кечәниң үстүне гелип отурды, аяклары эпленмейәрди. Сандыраян бармаклары билен букжаны ачып, онсоң окамага башлады. Вах, балам дийсей, мен сениң сөз уруп ограйшындан әхлисине дүшүндим-ә.

Ол ынха, шейле дийип языпдыр:

«Вагт гечер, эже, дүшүнйәрмин, ана онсон мениңкә дүшүнерсиң, мениң догры эдениме гөз етирерсиң. Хава, сен хөкманам мениң оглум пәк йүрекли херекет эдипдир диерсиң. Йөне хер хилем болса, дүшүнәйсеңем, сениң йүрегиң хол аңырларында бир ерлерде маңа айдып билмедик сөзлериң галар: «Хей-де бир, балам, бу ягты җахан билен шейдип йөнеҗе хошлашып өтэгитмели бормы? Сени нәме үчин дүнйә гетирдим, нәме үчин кемала гетирдим?» диерсиң. Хава, эже, сен энесиң, сениң менден талап этмәге хакың бар, йөне велин сениң бу соваллaрыңа тарых соңра җогап берер. Хәзир болса мен саңа диңе өзүмизиң уршы дилэп алманымызы, оны бизиң башламанымызы, мунуң бизиң әхлимиз үчин, әхли адамлар үчин әгирт улы бетбагтчылыкдыгыны айдып билерин. Бу нәгеханы дерби-дагын этмек үчин, онуң ёгуна янмак үчин болса биз өз ганымызы дөкмели, өз җанымызы пида этмели. Эгер биз шуны этмесек, Адам диен ада мынасып болмадыгымыз болар. Мен хич хачан урушда эдерменчилик гөркезмеги йүрегимде беслемәндим. Мен иң бир йөнекей кәр эдинмекчидим — мугаллым болмак арзувым барды. Түйс йүрегимден мугаллым боласым гелйәрди. Йөне хекдир гөркезиш таяҗыгының дерегине маңа элиме яраг алып, солдат болмак миессер болды. Бу йөне мениң гүнәм дәл. Дөвүр шейле гелди. Чагалара мен екеҗе сапагам берип билмедим.

Ене бир сагатдан Ватан юмшуны берҗай этмәге гидйәрин. Дири гайдып гелҗегим гүмана. Мен хүҗүм эдилен вагтында көп-көп өз ёлдашларымың җанының горалҗак ерине бака гидйәрин. Мен халкың бәхбиди, еңишиң хатырасы, ынсанда болан аҗайып затларың әхлисиниң хатырасы үчин гидйәрин.

Бу мениң соңкы хатым, булар мениң иң соңкы айдян сөзлерим. Эҗе! Мен сениң энелик адыңы мүң-мүң гезеклер дилиме сена эдерин, йөне шонда-да мен сениң өңүнде өз бергими берип билмән, бергидар болуп галарын. Гүнәми өт, эҗе, шейле хасрата дучар эденим үчин өт гүнәми, эҗе. Эмма билип гой, эҗе, җан йөне ере пида эдилйән дәлдир, ёк. Муны маңа дурмушың өзи өвретди. Шу-да мениң окатмалы болан окувчыларыма илкинҗи хем иң соңкы сапагым болар. Мен өз ыслегим, өз ынанҗыма гөрә гидйәрин. Өзүмиң адамларың өңүндәки иң белент борҗумы берҗай эдйәниме гуванярын.

Аглама, эҗе, аглама, хош гал онда.

Хош галың мениң дагларым — Ала-Тоо! Мен сизи ненчсилер эй гөрердим! Оглуң — мугаллым, лейтенант Маселбек Суванкулов.

Фронт, 1943-нҗи йылың 9-нҗы марты, гиҗе сагат 12».

Дүйшүмдәки ялы гум дыкылан келләми ёкары галдырдым. Ховлың ичинде адам бары сессиз-седасыз дымып дурды. Хич кес агламаярды. Хич ким агламасын дийип Маселбек хайыш эдипдир. Аяллар мениң голтугыма гирип, еримден туруздылар. Турамда алма агаҗыны шемал ыралаярды, онуң ак гүлҗагазлары болса булут дей сечеленип ятырды. Алма гүлҗагазлары эмай билен бизиң ап-ак алма агаҗымызың аңырсында, алысдакы дагларың ак геришлериниң аңырсында түкениксиз арасса хем дүйпсүз асман гөм-гөк өвүсйәрди. Мениң ичимде, мениң калбымда болса харасат гопярды. Мениң әлем-җаханы эндиредип гыгырасларым гелйәрди. Эмма дымярдым. Мен өз баламың иң соңкы табшырыгыны берҗай эдйәрдим, ол аглама дийип менден хайыш эдипди. Алиманың нәме ишләнини билемок. Онуң ювашлык билен маңа тарап эллерини язып гелйәнини гөрдүм. Ол голайҗагыма гелип, мениң гөзлериме серетди-де, аялары билен йүзүни тутуп, пырра ызына өврүлип гитди.

Шейдип, ынха, мен өзүмиң ортанҗы оглумданам җыда дүшдүм. Маңа онуң гулакҗыны галды.

12

— Маңа болса онуң ады галды, Толгонай. Мен онуң ватаны. Халка онуң сөзлери галды, Толгонай. Олар онуң юртдашы.

— Хава, эй мәхрибан ер, буларың әхлиси шейле. Бизин колхозымызың ады хем шол. Маселбегиң хатыны оба Советине онуң полкдаш ёлдашлары өз язан хатлары билен биле иберипдирлер. Олар өз ёлдашымызы хич вагт унутмарыс, онуң гөркезен эдерменчилигине гуванарыс, Ватан хем онуң ядыгәрлигине хемише хормат гояр дийип языпдырлар. Олар бизиң гошунларымызың бир улы хүжүминиң өңүнден Маселбек душманың ок-дәри складыны партлатды, шол партладыш бүтин төверек-дашдакы җанлы-җандарлары якып-яндырып ташлады дийип языпдырлар. Мен гахрыманларың өңүнде ве өз оглум Маселбегиң өңүнде баш эгйәрин, онуң шан-шөхратына гуванярын. Эмма хич бир зат, хич хили шан-шөхрат онуң дирилигиндәки өвезини тутуп билмез. Хайсы бир энеден сорасалар, хич бир эне шу хили шөхраты арзув эдйән дәлдир. Энелер өз зүрятларыны дурмуш үчин, йөнекей, шу дурмуш багты үчин дүнйә индерйәрлер...

— Хак айдярсың сен, Толгонай. Мениң шол еңиш газаныланбахар мыдама ядымда, сизиң, адамларың фронтдан гелйән солдатлары гаршылайшыңыз мениң мыдама ядымда, эмма хенизе-бу гүне ченли, Толгонай, хайсының — аҗысыныңмы я сүйҗүсиниң көп боланыны айдып билмән йөршүм мениң.

13

Шол гүн бизин колхоз плугы билен меллегимизи сүрмек нобатымыз гелипди. Сүрүп болуп барярдык, бирден ёлуң угрунда адамлар икибака ылгашып, гыкылык-галмагал эшидилип уграды Нәме нәмәң болянына билмек үчин Алиман ылгап гитди-де, эдил гидиши ялам дессине өврүлип гелди.

— Бол, эҗеси, чалтрак бол. Иллер солдатлары гаршыламага гидип баряр — дийип, мени ховлукдырмага башлады.

Плугам, боюнтуруклы дуран өкүзлерем сүрүп йөрен еримизиң ичинде галыберди Догрудан хем тутуш оба асыл — атлымысың, пай-пыядамысың, биллери бүкүлен гарры-гуртулармысың, чага-чугалармысың, голтуклары пишекли яралылармысың — гараз ерден йөрәниң әхлиси нирәдир бир яңа энип барярды. Шол ылгап, хайдап барышларына-да бир гечип барянын бири (дерянын аңры йүзүндәки обаларың бириденмишин) солдатлар өйлери-

не гайдып гелйәрлер, станция ики саны эшелон гелди, шонда-да шу төверегиң әхли обасының огланлары бар, олар эййәм ёлда, ынха өзүнем хай диймән етип гелерлер дийип кимдир бирине айдыпдыр дийшип, өз араларында бушлаярдылар. Мунуң чынлыгыны-яланлыгыны сораян адам ёкды. Ил-халка мунуң чын боланы герекди, адамлар бу гарашылып-гарашылып, гарашылмаз болнан гүне етмегиң арзувыны эдйәрдилер, шонуң үчинем хич кимде шүбхе ёкды.

Биз обаның аягужуна, урушдан өң тәзе көчәниң дүйби тутулып угралан ере ылгашып гелдик. Атлы геленлер атларындан дүшмедилер, пыядалар эне ябың райышына чыкдылар, огланжыклар салнып гутарылман ташланан тамларың хараба өврүлип гиден диварларына мүндүлер, оларың арасында агачларың үстүне дырмашып чыканлары хем ёк дәл. Оларың әхлисем гарашярды, әхлисинием гөзи ёлуң угрундады. Бирнәчелери шунуң өңинчәси гөрен говы дүйшлериниң бири-бириниден өңүрдип гүррүңини этсе, башга бирлери гошавучларыны дашдан долдурып, шолар билен пал атярды. Шу затларың әхлисини хем — шол гөрлен дүйшлери-де, шол атылян паллары-да, бейлеки әхли өңүнден дуймалары ве аламатлары-да — гараз буларың әхлисинем адамлар говы зада, өз йүреклериниң күйсейән задына ёрярдылар. Хәзир шолары ядыма салып, эгер дүнйәдәки әхли адамлар еке-тәк дуйга гуршалып, мыдама шейле гарашан болсалар, өз огулларына, доганларына, аталарына хем әрлерине бизиң гарашышымыз ялы гарашып, олары эдил бизиң сөйүшимиз ялы сөен болсалар, онда ериң йүзүнде уруш болмаса-да болмазды дийип пикир эдйәрин.

Мәрекәниң гүррүңи бирнеме кипарлансоң, хер ким башыны ашак салып, өз дердиниң, өз аладасының пикирини этмәге башлады. Адамлар ыкбалың чөзгүдине зардылар. Хер ким өз яныдан өзүне шу совалы берйәрди: ким гайдып гелер, кимем гелмез. Ким өлмән галар, кимем-де аманадыны табшырар: дурмушдыр индики ыкбал, ине, шуңа баглыды.

Эдил шол вагтам агажың үстүнде отуран бир огланжык: «Гелйәрлер!» дийип гыгырды. Онсоң хемме киши доңңарадаш болды, комузың тарлары ялы чекилди, соңра болса тутуш мәреке бирден: «Гелйәрлер!» дийип, шол сөзи гүнлеч сес билен гайталады, яңадан ене-де бир зада гарашып дымдылар, ене онсоң үмсүмлик аралашды. Га-

ты үмсүмлик болды. Эмма соңра бирден өзлерине гелен ялы, әхли киши ерли-ерден: «Ханы ниреде? Ниреден гелйәрлер? Ханы?» дийшип говур туруздылар, онсоң ене дымдылар. Хол өңден, депәниң үстүнден бир араба гөрүнди. Ол ёл билен батлы хайдап гелйәрди, ол гелип-гелип, биздиң обамыза тарап совуляп ёл айыртда аяк чекди, ана, шол арабаданам бир солдат бөкүп дүшди. Ол өзүниң шинелини, гош халтасыны алып, арабачы билен хошлашды-да, бизе гаршы йөрәп уграды. Мәрекәниң ичинден бир адам хем сесини-үйнүни чыкармаярды, хеммелер дымып, шинелли, эгнининң үсташыры атылан гош халталы солдатың, бары-ёгы шол ялңыз солдатың йөрәп гелйән ёлуна бака хайран галышып середйәрдилер. Ол барха бизе голайлашярды, йөне хич ким еринден гозганмаярды. Адамларың йүзүнде бирхили хайран галмаклыгың үйтгешик аламаты донуп галыпды. Биз хенизем болса бир гөрүлмедик гудрата интизар болуп дурдук. Гөзлеримизе ынам этмейәрдик, себәби биз оларың бириниң дәл-де, көпүсиниң гелерине гарашярдык.

Солдат хасам голайлашып гелйәрди, соңра ол нәтжегини билмән дурды — обаның бир четинде сессиз-үйнсүз дуран мәхелләни гөрүп, олам утанды, чекинди. Ол, белки, бу адамлар нәтенет адамларка, нәме үчин олар бир агзам гепләноклар-ла, нәме үчин олар саңжылан ялы болуп дурлар-ла дийибем пикир этсе эдендир. Кимем болса бирине гарашян болаймасынлар дийип чак эден болмагам әхтимал. Солдат бирки сапар ёлуң угруна бака әнетди, эмма о ёлуң угрунда онуң өзүнден башга хич кимем ёкды. Ол ене бизе тарап гадам урды, онсоң ене аяк чекди, ене-де ызына гаранҗаклады. Бизиң өңүмизде дуран аякяланач гызҗагаз бирденекә:

— О меӊ доганым! Ашыралы! Ашыралы! — дийип гыгырып гойберди. Ол шей дийди-де, келлесиндәки яглыҗагы хем сыпырып, аяк алдыгына шонуң янына ылгады.

Онуң бу солдатың өз агасыдыгыны нәдип тананыны худай билсин, йөне онуң түпеңиң сеси ялы атылып чыкан сеси велин бизи өзүмизе гетирди. Огланлар, гызларам яңкыҗа гызың ызындан эңдилер.

— Асыл бу шол, Ашыралының өзи болса нәтҗек! Бу шол! — дийшип, ерли-ерден гох туруздылар, шондан соң, ана, әхли киши, гаррыларам, яшларам, бизиң әхлиҗәмиз хүмеримиз билен янкы солдата бака алгадык.

Хайсыдыр бир әгирт улы гүйч бизиң әхлимизи гуршап алып, өз ганатларының үстүнде учурып алып барян ялыды. Солдатың янына гуҗак ачып ылгап баранымызда, өз янымыз билен тутуш өз дурмушымызы, әхли чекен хорлукларымызы, гөрен гөргүлеримизи хем, гарашмаклыгың әхли гөргүлеридир укусыз гечирилен гиҗелеримизи хем, ак сепен сачларымызы, өтүшен гызларымызы, әри өлүп, әрсиз галан дул хатынларымызы хем етим-есирлеримизи, гөзяшларымызы хем ахы-перятларымызы, өз гөркезен эдерменчиликлеримизи хем Еңиш билен доланып гелен солдата алып барярдык. Онсоң ол хем бирден бу мәрекәниң өзүни гаршыламак үчин өңүнден чыканлыгына дүшүнди-де, бизе тарап ылгады.

Шол адамларың арасындан ылгап баряркам, гөвнүме болмаса, ала гүпүрди турзуп, гапдалымдан гызыл вагонлы эшелон вазлап гечип дуран ялыды; йүзүме шемал уруп, гулагыма-да: «Эҗе-е! Алима-ан!» диен сеслер гелйәр, гулакларым шаңлап, тигирлериң сеси шу үзнүксиз яңланып дуран ялы.

Атлы геленлер солдатың янына хеммелерден өң барып, йүзлериниң угруна онуң шинелидир гош халтасыны гарбап алдылар, өзүнем ики яндан элеследип, атың өңүне алдылар.

Пах, бу Еңиш сен айтмагын! Гөр биз муңа ненеңсилер кән гарашыпдык! Салам, Еңиш! Салам! Багышла сен, бизиң дөкйән гөзяшларымызы! Ашыралының гурсагына келлесини уруп, онуң эгинлеринден ителәп-ителәп гойберип: «Ханы ол? Нирде мениң Касымым?» дийип сораны үчин, мениң гелним Алиманың гүнәсини хем өт! Бизиң әхлимизи багышла сен, Еңиш. Гөр биз сениң хатыраңа нәчелер пида чекдик. «Галанлары ниреде? Ханы мениңки? Ханы ниреде ахыры бейлекилер? Әхли гиденлер нәвагт доланҗак?» дийип, багры-бирян гыгыранымыз үчинем бизи багышла. Бизиң әхлимизе: «Гайдып гелерлер, мәхрибанларым, әхлиҗеси өврүлип гелер. Басым гелерлер, эртир гелерлер» дийип җогап берени үчин, солдат Ашыралынам багышла. Багышла бизи, Еңиш, багышла. Ашыралыны гуҗаклап огшап дуркам Җайнагың, Маселбегиң, Касымың, Суванкулың пикирини эдйәрдим: олардан хич бири хем өврүлип гелмеди. Багышла мени, эй Еңиш...

Биз ёл бойы дымып гелйәрдик. Алиман хенизем вагтал-вагтал бирден-бирден ичи-ичине сыгман, хоркулдап

гойберйәрди, ики эгнинден хашлап дем алярды. Онуң бу болуп гелши гөйә она хова етмейәне мензейәрди. Онуң йүзи тукатды, диңе аягының астына середип, бойнуны буруп, нәмедир бир затларың чыплакай пикирини эдйәрди. Мениң гөвнүме гелшине гөрә, оны гуссалы пикирлер басмарлаян ялыды. Хава, Алиман хасрат яманыны чекйәрди. Муны мен онуң йүзүнден, өчүгси назарындан, чейнелен додакларындан хем аңлаярдым. Мен онуң нәмәниң пикирини эдйәнинем билйәрдим, оңа өз яңымдан шейле хем дийййәрдим: «Хә, ери, гелинжигим мениң, икижигимизиң айра дүшмели болжагымызың ужы ики дәл. Инди, ынха, сен Касымы гутарныклы җайладың диерин. Ери, онда нәме иш этмели ахырын? Өлениң ызында өлүп өтәгидип болмаз ахырын, онсоңам өмүрбойы дул гечәймелем дәл-ә. Болжак ишлер болуп дынды. Сен гидерсиң. Этжек алажың нәме — элбетде, гидерсиң. Гитсең, аллаярың, өтәгит, мен сенден зады гаты гөремок. Өз эрк-ислегиң билен халап, говы гөрүп гиденог-а сен. Тәлейиң шейле чүвүпдир. Вах, гөр-ә бу кысмат дийлен зады, кысмат... Сениң билен айрылышмагың маңа ненеңсилер агыр дүшйәнини сен бир билсеңдиң, Алиман. Биз икимиз энели гыз ялы болуп яшадык. Гитсең эдил өз гызым ялы, алның-маңлайың ачык болсун дийип пата берерин, багтлы болмагың дилегини эдерин. Сен энтек-энтек дурмуш гөрмели, яшамалы, яш башың, овадан кешбиң бар, тапылар бири. Эсасан бир говы адам саташайбилсейдир хернә. Йөне ол сениң үчин Касымың орнуны тутуп билермикә бери? Ким билйәр Көмек эдейин дийсемем элимден хич бир зат геленок. Ялңыз бир саргыдым бар: оламам гиденинде, кә ярымжык бир мени ятласаң боляр. Инди мениң сенден өзге хич кимим ёк. Себәби өймүзде, бу җаханда еке өзүм гугарып галярын ахырын. Ядыңа-оюңа гетирмәге-де горкар ялы айылганч зат. Яшымың соңунда теселли тапара-да хич задым ёк: вах маңа бир агтыҗак догруп бермәге-де етишмедиң-дә сен. Йөне мунуң сениң үчин-ә говулыга болмагам бичеме дәл. Онсоңам сен маңа әңетме, мениң билен ишиң болмасын. Мениң ялы бир гарры кемпир себәпли гүл өмрүңи күл эдәйип болмаз-а. Мен өз гөржегими гөрүп, эшитжегимем эшитдим. Сен болса өмүр сүрмели. Хачан пикирлениң боланыңдан соңжук айдайгының. Хайсы гүн гидерин дийсең хакың бар. Пәк выждан билен гидерсиң. Мен болсам сени хер хачан ят-

ларын, сөерин хемем саңа шу өмүрбойы алкыш окарын йөрерин...»

Мен шейдип йөрәп гелйәрдим, ойланярдым, шу сөзлери оңа айтмага тайярланярдым. Алиманам, гөрйән велин, мениң ичимден нәмелери пейләп йөренимден хабарлы ялыды. Бирек-биреге түйс йүрекден ынанылышып яшаланда, адам бири-бирине ярым сөзден, чала үмлесе дүшүнер дурар экени асыл. Йөне хер хилем болса ол мениң гарашян задымы дилине алмады.

Биз хараба өврүлен көчәниң угруны алып гидип барярдык. Вах, мен петигара Алимандыр Касымың шол бир махалкы башлап ташлан гурлушыкларына середәйменми: эдил мундан бәш йыл өңкүси ялы, гетирилип ташланан дашлар хенизем шол әгирт улы чал депе болуп ятырды, керпичлер болса бир чак дөвлүп-енҗилип гидипдир. Уршам башландыр, яңы бир онсы-мунсы дикелдилмәге башланан бу көче-де ятып галандыр. Хер йыл томсуна җай тутулмалы ерлери бүрмекдир шора тутярды. Диварлар чөкүп, бир ян уҗундан йыкылып башлапды, тамларың ичинде яндак гөгерип, хазлап ятан әпишгелериң аңырсындан җыклаярды. Тә гүйз дүшйәнчә бу тайларда гөле өркленип, хүпүпиклер гуссалы «саз чалардылар». Бу үпүкли гушлар угруна середилмән ятан мазарыстанлыгы говы гөрйәрлер. Бу вагтам олар мазар түммеклериниң үстүнде отуран ялы, харабалара гонуп отырдылар, бахарың асуда хоштап ховасына меймирәп, өзараларында юваш җа сайрашярдылар.

«Тоба эссапырылла! — дийип, мен бу гум-гуклуга хайран галып айтдым. — Бу тайда там тутунып, өйли-өвзарлы болмагың арзувыны эден адамлар нireде ханы? Мениң балам Касым нерессә-де бу тайдан өзүниң иң илкинҗи өйүни бина этмек несип этмеди-дә!» Йүрегим гыйым--гыйым болуп, дүнйәм даралыберди. Алиман болса элимден тутуп, мениң болшума небси агырып йылгырды.

— Эҗеси, ай эҗеси, нәме бейле пикире чүмүп, гайга батдың-ла? Я-да эййәм инди дурмушдан гөвнүң совайдымы? — дийди. — Бейле болмаң, герек дәл, эҗеси. Агырдыгына дүшүнйән, агыр кеми ёк. Эмма сен мерт ахырын. Сен мениң... — Ол бир затлар айтмага хыялланып, сәгинип дурды, онсоң ол пикиринден эл чекдими-нәтдими, гараз, йөне чекипҗеңлик билен йылгырды-да оңайды. — Гайын энемден айланайын, хей сең ялам бир говы адам

бормы. Гел, шу туммегиң үстүнде отурып, гүррүңлешип отуралы, эжеси, болямы?

«Ине, шу сапар айдар, өзүниң гитжеклигини хәзир айдар» дийип пикир этдим. Өзүме-де, йүрежигимден небсим агырды, онсоң гараз сесимиң эндирәп чыкяндыгыны билдирмезлиге чалшып:

— Бор, отуралы, гүррүң эдишели — дийип жогап бердим.

Ёлуң бир гырасындакы туммежегиң үстүне барып отурдык. Хава, биз өз ыкбалымызы чөзмек үчин, индиден бу яна нәме иш этмелидигимизи чөзмек үчин ики болуп, гайнылдыр гелни болуп шейдип отурдык.

Алиман йүзүни ашак салып, улудан бир демини алдыда, геплемәге башлады:

— Ине, инди ынха, эжеси, бу пәлет сиңен уршам гутарды. Инди сен бизиң мундан бейләк нәхили эдип яшажагымызың пикирини эдйән болсаң герек.

Шейле дийип, ол дымды, менем сесими чыкарамокдым. Алиман габакларыны галдырып, мениң йүзүме чынлакай хем диканлап серетди. — Гам гусса батып отурма, эжеси — дийип, ол гусса билен йылгырды. — Нәме биз багт пайлашыгындан намут галандырыс, инди бизиң азажык хем, дырнак ялжагам багтымыз ёкдур өйдүп гөвнүңе гелйәрми? Дөрт адамдан бириниң доланып гелмезлиги болуп билжек зат дәл ахырын. Ёк, дур сен, эжеси, мениң гүррүңимиң арасына дүшме-де, гулак ас мениң айдянларыма. Догрымы айтсам, мен сени көшешдирмели дәл. Өз-өзүмем алдарын өйдемок. Ынанай, мениң шу айдяныма, эжеси, бир зады мениң йүрегим дуйяр: Жайнак өврүлип гелмели. Атсыз-сорсуз йитипдир — диймек дириде ол онда. Онуң өлдүриленини гөрен ёк ахырын. Ким билйәр, белки, ол есир дүшендир я партизанлар билен токайларда сөвешип гезендир, индем, ынха, бирден бир ерден пейда болар. Я-да болмаса, бир ерлерде агыр яралы ятан болуп, хабар эдип билмән йөрен болса ким билйәр. Хер хайсы болуп билер. Ынха гөр-де дурубер, эдил гөкден дүшен ялы, дуйман дуркаң бир ерден пейда болар-да дуруберер. Гел гарашалы, эжеси, вагтындан өң патасыны алмалы. Муны сениң өзүңем эшитдиң-ә, атсыз-сорсуз йитенлер-ә дәл, эйсем гара кагыз геленлеринем дири чыканлары болды ахырын. Ынха гоңшы обамызда, ене Сары дүзлүкдәки газакларың ичинде-де өлди дийип агысыны аглап, патасыны хем берипдирлер велин,

олар дири чыкып, обаларына өврүлип гелипдир. Бизиң Җайнагымыз хем дири гезип йөрендир, өзүнем басым гелер, мен, ине, шуңа ынанян, шуны анык билйәнем асыл. Дөрт адам болуп гидип, бириниң гайдып гелмезлиги хич акыла сыгҗак зат дәл-ә. Сабыр эдели, эҗеси, өңем гарашма кемини гоймадык, ене аз-овлак гарашаялы. Йөне мениң велин аладамы этме сен, өң гелниң болан болсам, инди оглуң болаярын, әхли огулларыңа дерек...

Алиман онсоң дымды, биз шейдип кән вагтлап дымышып отурдык. Эййәм май айының орталарыды. Хо-ол алысларда леммер-леммер булутлар бир ере җемленип, шар гара түссе билен өртүлйәрди. О тайда гөк гүбүрдәп, йылдырым чакярды. О тайдан ягыш-ягмырың чигреҗик шемалы йүзүңе гелип урярды. Шол алысда дуп-дуры чабга гуйярды. Ол шейле бир сечеләп гуйярды велин, гүнүң шөхлесине биргеңси өвүшгин атярды, гөзе гөрүнмейән әдимлер билен ериң йүзүне этмер-сәтмер гезим эдип барярды: бирден-ә, дага бака сүйшүп гидйәрди, бирденем ашаклыгына инйәрди, ене бирден дага дырмашярды, онсоң ене-де сәхра бака тутдурярды. Мен гөзүми айырман шо яна гарап отырдым. Шол алысдакы ягышлы шемал мениң ловлап янян йүзүми ялаярды. Алимана хич зат диймедим. Мениң оңа айтҗак сөзлерим шо тайдады. Шол сөзлерем, ылла диерсиң, эдил шу узакдакы чабга дей сахыды хем рөвшенди.

Хава, ягыш хем ягар, арпа-бугдай хем экилер, гөгеререм, халк хем яшар, менем шонуң билен яшарын. Мен Алиманың өзүме небси агыраны үчин, йүреги гыйман, сени еке гоюп гитмерин диййип айдан сөзлери үчин шу зейилли пикир этмәндим. Ёк, мен башга зада бегенйәрдим. Ким айдяр уруш адамлары рехим-шепагатсыз, намарт, ачгөз хем дерексиз эдйәр дийип? Ёк, эй нәлет сиңен уруш, адамлары кырк йыллап әдигиң ашагында депелесеңем, өлдүрсеңем, таласаңам, якып-яндырып, ер билен егсан этсеңем — хер йүзүне, сен адамы дызына чөкерип билмерсиң, кемсидип билмерсиң, боюн эгдирип билмерсиң.

Мениң Алиманым болса адамды! Ёгсам түм ялы гараңкы гиҗәниң ичинде душман лешгерлериниң хөвүртгесине парашютлы бөкүп дүшүп, шол гиҗәниң ичинде-де атсыз-сорсуз зым-зыят болан өз Җайнагымызың хөкман дири гезип йөренлигине, хөкманам өе гайдып гелҗегине бейдип дерт-азар ынанҗак болуп йөрмезди ахырын. Дүн-

йә бизиң гөвнүмизе гегиришимиз ялы гаты бир бейле адалатсыз хем дәл дийип, ол онда кимиң хатырасы үчин айдяр-а? Онсоң мениң бу ынанжы ёк этмәге гайратым чатмады, онуң ягшы зада болан умыт-арзувыны күле чалмага гайратым чатмады, асыл онуң диййән затларына ынандымам мен. Асла Җайнак аман-саг гезип йөрен болса ким билйәр? Онда ол бир сәхетлиже гүн өврүлип геленде-де гең-таң гөрүлҗек дәл экен-дә. Мен муңа чага ялы ынандым. Йүрегим шоны күйсейәрди ахырын. Эййәм шол гүниң гелерини арзувам эдип уградым, хенизем йөне Алиман ара сөз гошайды. Ол меллегиң сүрүлип гутарылман галаныны илки болуп ятлады.

— Эҗеси, биз плугы ташлап гайдыпдык ахырын. Йөр, гидели чалтрак! Ер ызгарыны чекер — дийип, ол алңасак гүрледи.

Меллек еримизе хайдашып гелдик. Өкүзлер болса плуглары сүйрәп, меллек ериң аңырсында пейвагтына отлашып йөрен экенлер. Алиман олары ызларына ковды, биз плуглары ене кешде өкүзе гошуп, сүрүми довам этдирдик. Гең гөрмели, адама бир кән задам герек дәл огушя! Кәте оңа бир йылы сөзем етерлик, шол сөз оны өленем болса дирелдйәр. Алиман биленем шу зейилли болды. Я мениң гөвнүме шейле болуп гөрүнйәрдимикә? Хер нәме-де болса, ол дессине шол өңки урушдан озалкы Алимана өврүлди-де дуруберди. Ол бирхили бүтин дуркы билен гүл ачып, агзындан чыкан хер сөзи, хер бир йылгырышы, херекети хем — әхли болшы эдил шол бир вагтлардакысы ялы болды. Ол өзүниң күртекчесини чилиң үстүне зынып гойберип, көйнегини дүзедишдирди, енини чермеди, баш яглыгыны еңсерәк атды-да, өкүзлери догумлы сүрмәге башлады.

— Хе-хей, ак баш, бол, хайда-хайда! Хе-хей, җоннук гуйрук, гош, гош! — дийип, узын гамчысыны шовурт-шовурт шовурдадып, өкүзлери алдыгына гыссаярды.

Алиман бирнемеҗик мениң кейпими гөтерҗек болярды, ол мени ишлетҗек, яшатҗак болярды. Шол ятдан чыкмаҗак гүн ол шунуң үчин ынха өзүни шейле алып барярды. Ол кәте гаңрылып-гаңрылып ызына-да середйәрди, өзүнем гүлки арасында маңа шей диерди:

— Эҗеси, күндә гаты аграм салма, даш йүзе чыкар. Өз гүйҗүнижик аябрак сакла.

Ене ики-ич өврүм эдәйсек, меллегимизи сүрүп болярдык. Эдил шол вагтам ягыш гуймага башлады. Шабыр-

дап гелип, бир генси чабга гуймага башлады. Ягыш илки өкүзлериң геришлерине бирлән-икилән ири-ири дамжык--сумжук этди, соңам аз-кем бөврүни диңлән ялы этди-де, алдыгына жораландырып гуймага башлады, эдил чапак чалян ялы шапырдап ягды, гөз юмуп ачасы салымда тутуш обаның ичини сув-сил эдип ташлады. Товуклар ганатларыны пасырдадып, алазензеле турзушып, жүйжелерини ызларына тиркәп, оймудыклашып гачмак билен болдулар. Аяллар хем ювуп, йүпе серип гоян гейим-гежимлерини ховлукмач йыгнашдырып, өйли-өйлерине күрсешип урярдылар. Чагалардыр итлер дийсең гайтам ылгашып даш чыкярдылар. Олар гопгун турзуп, ягшың ашагында бири-бириниң ызындан ковалаярдылар. Чагажыклар:

Ягыш, ягыш, гараш сен,
Билє ёлдаш болалы... —

дийип айдымжак хем айдярдылар.

Мен Алимана:

— Эзилерис! Ылгап өе барып, гечип гидйәнчә гарашаялы! — дийдим.

Ол келлесини яйкап:

— Зыяны ёк, эжеси, буяасымыз ёк-ла! — дийди-де, ягшың шабырдысына чага ялы жак-жаклап гүлүп, өкүзлери хасам гаты сүрмәге башлады.

Онуң бу шатлыгы маңа-да ёкушды. Онуң болшуна хезил эдип томаша эдйәрдим, өз янымдан өзүмем: «Кәбәм мениң, ягышлы гелним! Вах, сен гөр нәхили багтлы болмалыдың! Эй дурмуш, дурмуш дийсе-хей...» дийип, чалажадан пышырдаярдым. Бу затларың әхлисини мениң үчин эдендигине инди дүшүнйәнем-ле. Ол мениң урушы, гайгы-гуссаны унудып, дурмушда азажык гөвнүмиң ачыланыны говы гөрйәрди. Алиман шабырдап гуйян ягша йүзүни тутуберип, гошавучларыны узадып, маңа шей диййәрди:

— Гөр, эжеси, бу ягшың ягайшыны! Мунуң гөр нәхили дуры ягышдыгына бир серетсене! Бу йыл берекетли йыл болар! Гош, гош, яг ягыш, гуюбер кәнрәк, гуюбер! — Онсоң ол ягыш сыргымларыны ве күндә гошулан өкүзлериң гоша ягырныларыны гамчыламага башлаярды.

Ол дынман гүлйәрди, өзүнем ягшың ашагында, сүл-

луммай болан көйнегиң ичинде өзүниң ненеңси овадан гөрүнйәндигини билмейән болара чемелиди, чапылҗак ат ялы нәзикди, биргеңси гөвүслери өңе омзап чыкып, беденлери тыңзап дурды, шуглалы гөречлери багтыяр гүлүмҗирәп, чым-гызыл яңаклары ал-элван өвүсйәрди. Сени ылахым ерлер ювутсын, нәлетли уруш!

Чабга аз-кем кипарлап, кем-кемден дашлашып гитди. Алиманам онсоң диңди. Барха араны ачян ягшың ызындан арманлы әңедип, онуң деряның аңры йүзүнде адаҗа эшидилйән шабырдысына гулагыны герйәрди, мегерем, ол бу салым ягшың хем бакы дәл экенлигиниң, онуң хем басым совлуп гидйәндигиниң пикирини эдендир, ким билйәр. Ол гусса билен улудан демини алды. Қасымы ядына салдымы я ене башга-башга бир затлар ядына дүшдүми, гараз нәме-де болса ене маңа середиб-ә бир йылгырды.

— Бу-я асыл кемем болмады, мекгеҗөвени ягшың ызына экәерис! — дийди-де, өе бака ылгап гитди.

Алиман бедрәң ичинде эзилип гойлан мекгеҗөвен тохумыны гетирди. Чишип, уллакан болан мекгеҗөвен дәнелеринден гошавуҗыны долдурып алды. Соң ол маңа:

— Эҗеси, шу мекгеҗөвен башлары бишип етишйәнчә Җайнак җанам доланып гелсин-дә хернә! — дийип, илкинҗи гошавуч тохумы меллегиң ичине сечелендирип сепип гойберди.

Ана, шо гүни мен өмрүм өтйәнчә-де унутмарын. Ягыш сувуна ювлан ялы дуп-дуры гүн булутларың аңырсындан биргеңси болуп ялпылдап чыкды. Бизиң сүрен еримиз мыжлап гаралып ятырды, Алиман аягыны ялаңачлап, йырыш-йырыш эдип, әдимсайын тохум сепип барярды. Онуң бу экйәни йөнекей бир дәне болман, эйсем умыт дәнесиди, ягшы ниетиң, интизарлыгың тохумыды.

— Ине, гөр-де дурубер, эҗеси. Мениң айданларым чын болар. Җайнага энтек дурубер бакалы, түммүл болан мекгеҗөвени өзүмҗик ода горсап берерин. Ядындамы, ол хачан гөрсең мекгеҗөвен түммүлиниң үстүнде мениң билен гыр-тутуш боларды. Бир ёла ол гора гөмүлги ятан мекгеҗөвен башының бирини алды-да голтугына салып, яззыны берди. О болса гурсагыны якып-яндырып баряр. Эдил бир зат чакан ялы ики-бака уруняр. Онсоң бир бедре сув алып, өз үстүнден эңтерди. Мен болсам, оңа көмек этмегиң дерегине шол эл чарпып гүлүп ятандырын, дилимиң етишдигинденем: «Саңа герегиди-дә шол»

диййәрдим. Шол ядында герек, эжеси, хә? — Ол шей дийип, шол гызыклы ваканы ятлап гүлйәрди.

Шоңа-да таңры ялкасын...

14

— Хава, Толгонай, Җайнага сиз кән гарашдыңыз.

— Кән гарашдык, эй мәхрибан ер. Бир дәл, ики, үч гезек дагам бишди мекгеҗөвен, Җайнагымызың болса шол гидиши гидиши болды, гайдып өврүлип гелмеди. Ягшыдан-ямандан ондан бир хабар-хатырам болмады. Сениң ядындадыр-а, нәчелер сениң яныңа гөзяш дөкүп гелип, дердими пайлашыпдым...

— Гелипдиң, Толгонай. Хава, көп сапар гелипдиң сен мениң яныма. Гелним билен нәмишләйин, онуң гүл өмрүни көйдүрәйип билмен-ә дийип аглапдың-эңрәпдиң, маслахат сорапдың менден. Йөне мениң саңа эден көмегим болмады, Толгонай. Шондан бәри эййәм, ынха, шунча вагт геченем болса, барыбир мен саңа хәзирем хич зат айдып билҗек дәл-дә.

15

Дурмуш шол өз акабасы билен акып гидип отырды, колхоз кем-кемден өзүни дүрсәп уграды, гүн-гүзеран эл-халлашды, уршам дура-бара унудылып, йүреклере салан одуң ызы ятдан чыкышмага башлады.

Алиман икимиз хенизем шол колхозда ишлешип йөрдүк. Бригадирчилигими велин солдатлар фронтдан гайдып гелен деслерине яшлара табшырдым.

Олара мен шей дийдим:

— Үч йыллап сизсиз ишледим, гөрмедик гөргим галмады, инди болса сиз өврүлип гелдиңиз, өзүңиз ише гиришиң. Мени болса бошадың, шу йылларың ичинде гаррадым, шейле-де сизе көмек эдерин.

Шол вагтың яш-юшлары хәзир хем мениң адымы: «Бригадир апа» дийип тутярлар, сылаян болмага чемелилер...

Дурмуш дүзгүне мүненем болса, Алиман икимиз ынҗалып билмедик. Бу хич кимиң гөзүне-де илмейәрди, эмма йүрекден велин биз мыдама шол бир задың эҗрини чекйәрдик, шол бир задың пикирини эдйәрдик. Гөрәймәге ап-аңсат ялам болуп гөрүнйәрди — йүзбе-йүз отурып,

бирек-биреге ичимизи дөкэймели ялыдык: шейле, шейле, ай, гараз хер ким өз ёлы билен гидиберсин, хер ким өз дурмушыны гуруберсин дийэймели ялыды. Хава, айдылмалы задың дүйп манысы өрэн йөнекейди. Йөне эгер мениң гелним Алиман болман, башга бир аял боланда, эгер ол, Алиман мени шейле говы гөрмейэн болса, узак ойланыбам отурман, мен онуң эдил ики гарагына середип, бейдишип отурмалы-да, хениз гиҗэ галмакаң, кейгим, өзүңе бир эрҗагаз тапын-да, бар өтэгит дийибсм айтсам айдардым. Оңа, Алимана велин бу хили сөзлери айтмага богнум ысмады. Себэбем хер нэче юмшатҗак болсаңам, хер нэче сайлап-сечсеңем, сөзлериң шол бир үйтгевсиз — гөдек хем рехимсиз манысы галярды. Мен оны пейвагтыма ковуп гойберип билҗек дэлдим ахырын. Бир сапар онуң Каиндиден гелйэн гарындашлары гечип барярка-лар бизиңкэ-де совлуп гечдилер. Өз выжданым бир арасса болсун дийип, олара өз халаныны этсин, Алиманың башы бош, нэ вагт гидеси гелсе өтэгитсин, мен оңа ак пата бермэге разы дийдим. Шуны мен өзүмс зор салып айтдым. Йөне шонда ол олара шейле бир перт-перт җогап берди велин, адамларың өңүнде гаты бирхили болдум. Өзүм үчинем, онуң үчинем оңайсыз болды. Ол бу хакда сөз ачмагам олара гадаган этди. Мениңем өз келлэм бар, гитҗегими я гитмеҗегими, хачан гитҗегими өзүм говы билйэн, мениң дурмушыма гатышҗагам болуп отурмаң дийййэр. Өзүмиң алңасаныма соң ахмыр этдим. Алиманың гөзүне гөрүнмэге утандым. О болса, мениң акыллым дийсе, эхлиҗесине дүшүнйэрди, хамала хич зат болмадык ялы, сесини дагысыны бир чыкарайсын-ла. Биз ине шейдип, бири-биримизе рехим-мүреввет эдип, Җайнагың гайдып гелерине умыдыгэр болуп, өз-өзүмизи алдап гезип йөрдүк, соң онсоң ол умытлар баша бармады, вагт болса шол гечип гидип барярды, эййэм инди иш ишден гечип, болҗак иш болуп дыныпды...

Мунуң нэдип бейле боланыны өзүмем билемок. Чарвалар малларыны өрэ бизиң обамызың душундан сүрүп гечйэрдилер. Бизиң бу ерлеримизде ир заманлардан бэри маллары өрүден-өрэ сүрүп гелйэрлер, яз айлары олары дага сүрйэрлер, гүйзүне болса ене дагдан сэхра эңйэрлер. Чарваларың энчеме гүнлэп бизиң обада аяк чекйэн вагтларам болярды. Маллары хем, өзлери хем дем-дынч алярды.

Кырк алтынҗы йылың гүйзи шу этрапдан деряның

сувунын чекилип, таңкырап галан угры билен гоңшы обадан бир жахыл чопан гойнуны сүрүп гечди. Өңки эсгер боларлы, эгнинде хенизем чал шинели барды, атың үстүнде гаты жайдар отырды, түпеңинем эгнинден илдирәйипдир, поссуныны хем эриң сыртына бөкдерипдир. Ол вагт-вагт атыны йүзин салдырып, обаның ичинден гечип гидерди. Ат чапдырса чапдырыбам гечен экен-дә, илде нәме ат чапдырып йөрен гытмы, онуң билен кимиң нәме иши бармышын. Мен болсам онуң кимдигинем билемокдым.

Шол гүйз гүнлери обамыздан гыз чыкарылып, гелин алынярды. Кимдир бири оглунын өйлениш тоюнда овлакгапды ойнуны гурады. Яңкы чопан йигит гаты өкде чапыксувар экен. Биз Алиман икимиз тоя гитжек болуп, шайымызы тутуп отырдык. Ол ювнуп-ардынып, өзүне серенжам беринчә, ёлуң угрундан бири атыны чапдырып гечип, эдил бизиң дервезәмизиң агзына гелип йыкылан ялы болды. Мен ылгап даш чыкдым. Бу шол чопанды. Онуң мүнүп отуран аты жылавыны чейнәп, чарпайына галярды, о болса эрин үстүнде гамчысыны дишләп, ени чермелги гимнастеркалы кееркжекләп отырды. Эдил дервезәниң өңүнде-де бир чебшиң ләши серлип ятырды. Оюнда үстүн чыканың оны хайсы өе элтип зыңайын дийсе хакы барды. Йөне мен велин бирхили өзүми йитирип, бада-бат оңа нәме дийжегими билмедим.

— Нәме муны бейтдиң, оглум! — диеними өзүмем дуйман галыпдырын.

Ол болса:

— Өйде ким бар? — дийип сорады.

— Ким герек саңа? — дийдим.

Онсоң ол бир зат-бир затлар дийип хүмүр-сүмүр этди, соңам ай шу чебши элимден гачырайдым яны дийип, гүмми-сүммә урды, ерде ятан ләши эглип гарбап алды-да, атыны пырра ызына өврүп, ёлуң угруны алды-да, ёкарлыгына гаршы ёк болайды. Эдил шол вагтам онуң ызының ковгусы гелип етди. Чебши алып гиденини гөренлериндеп соң, атларыны гамчылап, олар хем онуң ызына дүшдүлер. Ине, бар болан зат шу. Шондан соң мен оңа душ гелмедим. Йөне шо махал бирхили гаты гөрдүм, гөвнүме алдым. Чебши гетирдиң, таң этдиң — оны бидир ызына алып гидибермек болмаяр ахырын, ол шо гетирилен еринки болмалы — дәп-дессур шейле. Я догрудан хем төтәнликде элинден гачырып-бейлеки эдәйдимикә? Ери,

онда нәме үчин чебиш ёлуң угрунда дәл-де, эдил дервезәң өңүнде ятыр? Бу нәме болдугыка?

Алиман өйден чыкандан соң мен әхли зада дүшүнип галдым. Ол башына гүлли өйме яглыгыны даңынып, эгнине-де йүпек көйнегини гейипдир. Ол маңа алңасак гөз гездирди-де, ашак бакды, утанан, эҗап эден болмага чемели.

Ол:

— Йөр, эҗеси, гидели — дийип, ювашҗа гепледи.

О чопаның бу тайык нәме үчин гелени хич бир сөз айтмаздан әшгәр болупды. Алиман инди эсли гүн бәри агшамларына сува гидип, эдил ховлудан чыкан ериңде сувлы яп акып ятандыр велин, гиҗәниң бир вагтлары доланып гелерди. Ине шу жигге ядыма дүшүп, йүрегим гыйым-гыйым болды. Вах, оны габаняндлыгым үчин дәл-ле, белки, габаныл йөрен болсам ким билйәр, эмма геп башга затдады-ла. Алиманың шейдип дул галып көйүп отурмазлыгыны өзүм худайдан диләп йөрдүм, чалтрак бир өзүне әр тапынайбилсе ягшыдыр диййәрдим, мен, ине, шуны диләрдим, шейтсе багтлы болар өйдйәрдим. Эмма мени горкы-үрки гуршап алды. Йүрегим диен этмеди, гелними дәл-де, өз йүрегимден өнен гызымы әре берйән ялы болдум. Ялңышян болаймасын, барҗак еринде непен-ничик боларка, нәхили адамлара саташып, барян адамсы нәтеңеткә дийип ёк ховсала дүшдүм. Тойда отыркамам, ёлда өе гелйәркәмем, өе гелемсоң хем шу пикир, шу алада келләмден чыкмады.

«Оны говуҗа танадың герек, Алиман? Нәхили адам? Ховлукма, гыссанма, гызым Алиман, бирден ялңышаймагын. Онуң аңырсына мазалыҗа гөз етир» — дийип, өз янымдан өзүм оңа саргыт эдйәрдим. Өзүмем хернә ёлунда пәсгел болаймабилседим дийип пикир эдйәрдим. Нәдип оны өзүмден утанмаз ялы, аркайын өз халаныны этмәге хаклыдыгыны оңа нәдип бир сыздырып билеркәм дийип ойланярдым. Шейдип мен ондан өз аладамы, өз гайгымы яшырҗак болуп азара галярдым, онуң билен хемишекилерим ялы гүррүңлешйәрдим, хич зат гөвнүне алмасын дийип, онуң билен дегшердимем, гүлшердимем, өз херекетини макуллаян дәлдир өйдүп, Алиман пикир этмесе оңярдым. Вах, барыбир ол мениң бу нәмә галагоп болуп йөренимиасыл билйән болса нәтҗек.

Гараңкы гатлышып, Алиман бедресини алып, сува гитдем велин, эдил аркамдан агыр йүк айрылан ялы бо-

луп хезил эдип, бир улудан дем алдым. Ине, говы болайды-да, гой онуң билен душушсын — дийип ойландым. Эмма бу сапар ол басым өврүлип гелди. Деря гитмэндир-де, сувы япдан алып гайдыберипдир.

Ол бедрелери гоюп дуршуна:

— Эҗеси, сув йыладайын велин, башыңы ювсана сен — дийди.

— Ховлукмаҗы ёк, кэбэм, эртир ювсамам болар, эгер ишиң бар болса... — дийдим.

Эмма ол мениң сөзүмиң арасыны бөлди.

— Эрте ише чыкмалыдырыс, элимизем дегеси ёк. Эҗеси, юв сен башыңы, башдарак билен сачыңы дарайын.

Алиман газанда сув гыздырып, хамала диерсиң, мен өз келлэми өзүм ювуп билмейэн ялы, келлэми ювуп башлады. Өңүрти ол келлэми гатык билен ювдурды, соң атыр ыслы сабын билен, соң сув, ене онсоң сабын билен ювдурды, өзүнем бир дабан дагам янымдан айрылян дэлдир, хэли-шинди сувуны чалшырып, гызгын сувы совук сува гарып, сусак билен келлэме акыдярды. Башга бир гезек боланда мен чыдабам сакланып билмездим, азар берме маңа диердим, йөне шол агшам велин бейдип билмедим. Өзүми гүнэли дуйдум, себэби хем мен себэпли онуң янына гитмэн галыпды ахырын. «Вах, мениң башымы ювмак сениң нэмэңе герек дийсене!» — дийип, хем өзүме, хем оңа ичим яныр гахарланярдым. Алиман болса хамала диерсиң эхли затдан гөвнүхош ялыды, йөне мениң сачымы дарап дуршуна ол гусса билен:

— Эҗеси, бир вагтлар сениңем сачың гүр боландыр, белки, сенем о вагтлар яшсың — дийди.

Ол мениң келлэми эмай билен сыпалаярды, эллериниң аясы мениң йүзүме мэхир билен гылтызҗа дегип-дегип гечйэрди. Мен болсам йүзүми галдырман отырдым, себэби гөзлериме яш айланярды. «Мениң билен хошлашып дурдугы болмага чемели» — дийип, гам-гуссалы пикир эдйэрдим. Соңра ол сачымы өрүп болуп, сандыкдан өзүниң бир вагткы атырыны чыкарды. Бу атыры оңа Касым гетирип берипди, муны ол шонуң үчинем мыдама аяп саклаярды.

Мен:

— Гояверин, герек дэл, Алиман, бу нэтүйсли сениң болшуң! Атыр мең нэмэме герек? Гарры халыма айып болар ахырын, иллер үстүмден гүлер! — дийип, боюн гачырмага башладым,

Онуң болса асыл диңләсем геленок, хезил эдип гүлйәр гайтып, ай гараз нәтҗек йүзүме, боюнларыма, келләме атыр сепип чыкды-ов, чүйшәниң ичиндәкини бир зат гойман дөкди. Ондан соң мени гуҗакламага башлады, чар тарапа гечип дуруп, мени сынлады.

— Ине, инди болды, гөр йигделен ялы, оваданланан ялы болайдың — диййип, ол өзүниң бу тапан пишесине кейп эдйәрди.

Менинем онсоң бирнеме кейпим гөтерилди. Чай ичип боланымыздан соң Алиман шей дийди:

— Инди болса, эҗеси, дем-дынч алалы. Хәзир мен саңа дүшек язып берейин.

Шол агшам бизиң икимизем ятмадык. Алиман тамың чүңкүнде ики-бака агдарынып, улудан-улудан демини алып, нәмедир бир затларың пикирини эдйәрди. Мен болса бар аладам шолды. Бирден, ынха, бугдайчылыгың ичи билен эли хырава гөгерен мальваның гүлүнден боглан бир дессе гүлли Алиман комбайна бака аяк алдыгына ылгап барямыка диййән. Ол комбайның басганчагында гүли гойяр-да, дирин-дириң товсуп, ене ызына бака өкҗәни гөтерйәр. Бирденем ол Касымы ата мүнмәге гоймаярмыка өйдйән, чага ялы болуп аглап-эңрәп, онуң элинден асылышып ятырмыка өйдйән. Бирден болса станция гидишимиз ядыма дүшйәр. Арабаны алдыгына сүрүп барярмыка диййән, Алиман болса яңакларыны чым гызыл эдип, мениң янымда отырмыка өйдйән, үсти-башы хем агын гара гөмлүпдир. Гар өрме йүң яглыгының үстүне-де, чогшуп чыкып дуран сачларына-да, якасына-да сырабилениии сырапдыр, шундан соң ол өңкүсинденем хас овадан ялы болуп гөрүнйәрди. Ынха бирден хем онуң эллерини узадып: «Вах, эҗеси, инди биз багтыгара дул болуп галдык-ла» диййип, үстүме ылгап гелйәни гөзүмиң өңүне гелйәр. Бирденем, онуң башы гара яглыклы гызыл гүләлеклигиң ичи билен менден гачып баршы гөз өңүме гелйәр. Бизи баглашдырян затларың әхлиҗесини мен бир ян ужундан хакыдама гетирип ятырдым. Бирденем, шол чопан оглан билен деряның бошап галан ханасының угруны алып, онуң гоюн сүрүсиниң ызына дүшүп баряны гөзүмиң өңүне гелди. Онуң, Алиманың: «Гөвнүңе хич зат гетирме, эҗеси, мен гидйән, ягшы дилегде бол, хош гал, эҗеси!» диен сеси гулагыма гелйән ялы болды. Мен керт--керт учутларың гырасы билен онуң ызындан ылгап, эллерими булайлап: «Аман болгай сен, дидәм! Гүнүм яш-

ды, йылдызым сүйнди мениң! Саг бол, Алиман! Алның, багтың ачык болсун, бар, аман гит!.. Аю, оглан! — дийип, онсоң чопана гыгырямыкам өйдйән. — Гөвнүне дегәймегин, мең гелнимн эй гөрүп саклагын. Шоны этмесең велин, нәлет окарын мен саңа, өмүр-өмүр эйикдирмежек айылганч гаргышлар гаргарын!» Гөзүмден акян боюр-боюр гөзяшлар яссыгы өл-сув эдип башлады. Мен Алимана эшитдирмежек болуп, басырнып, ювашжа аглаярдым.

Эртеси Алиман ишден гелип, бир яңа-да чыкмады. Агшамсы билен өйде болды. Шундан соң чопан оглан сүрүсини бир яңалара сүрен болара чемели, гайдып гара бермеди. Алиман, гөрйән велин, муңа гынаняна чалым эдйәрди, йүзи-гөзи чытык гөрүнйәрди.

Ичимден мен: «Вах, йүрегинден туран йигит болса, мениң йүзүме түйкүр-де, гит-дә шонуң билен — дийип, өз-өзүме кәйийән. Ене онсоң: — Вах, шорманлай мениң гелинжигим-ә, хей шейледе бир багтсыз дүнйә инәймек бормы!» дийибем, ене небсим-жаным агыряр. Эмма вагт диениң болса эглеңмән, шол гечип гидип отырды, онсоң бу затларың барысы дура-бара ятданам чыкышмага башлады.

Шол чопан йигит алабахарда ене бизиң обамызда гөзе илип уграды. Ол мениң гөзүме кәлде гоюн бакып йөркә илди. Онсоң ене Алиман гижелерине гитмеги чыкарды, гидерди-де, ил ятып, ит укланcон гелерди. Мен ягшыдан-ямандан оңа хич зат диймейәрдим. Өз ыкбалыны онуң өзи чөзмелиди.

Бир гиже Алимана мен гаты кән гарашдым. Күрен оба ука гидипди, менем ериме гирип, чыраны кичелтдим, йөне гөзүме велин укы гелмейәрди. Ынжалыкдан гачып, йүрегими ховсала гаплап алыпды Алимана гарашып, әпишгәниң аңырсында шыгырды эшидилсе, диң салып ятырдым. Дашары ай айдыңды, булут бөлеклери ая кәярым бир гылтызжа дегип гечйәрди, үмсүмликди, түйс бахар ховасыды. Гагшап уградым. Совукдан, үшемекден дәл, ялңызлыкдан. Поссуна доландым, отуран еримде аз-кем иркилен экеним. Соң бир затдан горкуп, укымдан ачылдым, бир серетсем гапың өңүнде Алиман дур. Көйнегиниң дийсең бир илигем ёк, яланач гөвүслери гөрүнйәр, сачларам буйр-булашык, гөзлериниң өңи думанлап дур. Серхош халда оны өмрүмде биринжи гезек гөршүмди. Ол босагадан әтледи-де, гөвресини саклап билмән, ики-

-бака ыраң атды, йыкылаймага гезек геленде, пежи гуҗаклап сакланды, келлесини ыралады. Бүтин эндам-җанымда гарынҗа йөрйән ялы болдум.

Ол башыны галдырып:

— Нәмә середйәсиң? — дийип сорады. — Нәме бейле чиңерилип середйәсиң? Хә, мен пьян. Хава, мен арак ичдим. Дагы мен нәме иш эдейин-ә? Мен ичмесем, ери, башга ким ичсин ахырын, хә? Бол, айт-да?

Дилим тутулды мениң, еке сөз айдара межалым ёкды.

Гөрер дагы эдер ялы дәлди, гелним мениң нененңси масгарачылыга етипди ахырын. Алиман хенизем шол пеҗе япышып дурды. Ол келлесини ашак саллап, бирденкә:

— Эҗеси, сениң хич затдан хабарың ёк. Мен болсам... Мен... мен шу гүн... ядыңдамы сең, Касымы оградамызда, ол икимиз деряның боюна гидипдик. Ана шо ерде... — дийди. Онсоң, ызыны айтман, улы илиг билен аглап гойберди, келлесини тутуп, йүзин ере язылды-да, дынман агламага башлады.

Ана мен шундан соң өзүме гелдим. Оны гарса гуҗаклап, багрыма-багрыма басдым.

— Нәме болды, саңа Алиман? Нәме үчин аглаярсың? Айдай! Йүрегиң гысдымы я? Я бири гөвнүңе дегдими? Айт, айт ахырын маңа! Я бир зады гөвнүңе алдыңмы? Эгер гөвнүңе деген болсам, йүрегиңдәкиҗәниң эхлисини айт хәзир...

— Ёк, ёк, эҗеси, хич зат ёк! — дийип, Алиман ярым-яш болуп, соҗап-соҗап айтды. — Бичәре, гарамаңлай, ялңыз галан гайным җан! Сениң хич затдан хабарың ёк... Билйән болаянда-да, сениң элиңден нәме гелҗек?! Вай, эҗеси, эҗем җан-эй, вай, мен нененң эдейин-эй!

Сув-сил болан йүзүни маңа берип, ол соңам кән-кән аглады. Соңабака кем-кемден дүшүшип, ахыры ука гитди. Эмма укуда-да вагт-вагт соҗаярды, найынҗар иңлейәрди. Тә даң атянча башуҗуны алып отурдым, өзүмем дынувсыз пикир эдип: ери, инди нәме иш этсемкәм? Нәме этмели ахырын дийип, хер затларың пикирини эдип чыкдым. Онуң билен ач-ачан гүрлешмеги йүрегиме дүвдүм. Эмма ол эртеси мениң билен гүррүңлешмеди. Онсуз хем онуң йүреги буланып дурды. Ол агшамкы болан ваканы ятлатмазлыгы гөречлери билен сессиз хайыш эдйәрди. Тә даң атянча башужуны алып отурдым, өзүнем ювашҗадан:

— Гүнәми өт, эҗеси — дийди.

Шондан соң менем оны ынжалыкдан гачырып дурмадым.

Үч ай дагы гечипди. Томусда, ана, шол гачгак Женшенкулуң ишине середилмәге башланды. Урушдан соң ол гөрнетин оба гелип билмән йөрди, йөне гижелерине гизленип-бейлеки эдип, өйүне гелип гидйән экени. Ол Газагыстаның бир ерлеринде гизленип, хер хили сөвда-сатык билен иш салшып, огурлан малларыны дүрли ёллар билен ерлешдирип йөр экен. Шейдип йөркә-де ахыры эле дүшүпдир. Онуң әхли өңки этмишлериниң үсти ачылансоң, Женшенкулы оба йүзлешдирмәге алып гелипдилер. Оба Советиниң хат гатнадыжысы бир гүн мениң үстүме-де атыны чапдырып гелип:

— Сени шаятлыга чагырярлар — дийди.

Гитдим. Ёл угрунда Алимана саташдым. Ол ишден гайдып гелйәрди. Ядав гөрүнйәрди, йүзүни ашак салып, хол илиң бир четинден йөрәп гелйәрди. Шо томус онуң йүзи бирхили гара-өрт болайды, Оңа небсим агырды, онсоң өйде еке отурмаз ялы мен оңа:

— Йөр, балам, контора барып гайдалы. Өе билеже гайдыберерис — дийдим.

Ол хем:

— Ёк, эжеси. О тайда мениң нәме ишим бар? Өе гайдайын мен, келләм агыржак боляр шу гүн — дийип жогап берди.

— Бейле болса, гайдыбер, гайдыбер — дийдим. — Бардаҗык демиңи-дыншыңы ал, ят, сыграм өзүм барып сагарын — дийдим.

Оба Советиниң өңүнде милицияның үсти япык машыны дурды. Эйванда шаят хөкмүнде чагырылан адамлардыр ишден гелйәркә ёл угруна совланлар үйшүшип дурдулар. Мен Женшенкулы өңрәкден бәри гөрмәндим, еди йыла дагы голай болса герек. Гөрйән велин бу онуң сайлап тутан яман ёлы оңа ёкан болмага чемели. Ол әпишгәниң өңүндәки отургычда гөхерт ялы болуп отырды, онуң репиде ялы җоззук йүзи эңшәп дурды, ол онсоң габак астындан хырсыз аларылып:

— Огры дийййәңми сен, элиң билен тутдуңмы, гөзүң билен гөрдүңми? Ёк, гөренем дәлсиң, тутанам дәлсиң. Нәхак шылтак атма. Мүң гезек гайталасаңам болмаз, бары бидерек. Делил, делил герек — дийип, кимдир бирине җабҗынды.

Онуң шейле диенини эшидип, ачык дуран әпишгәң өңүне ылгап бардым-да:

— Ялан айдяң, дейюс! Делил герекми саңа, ине, мен — делил! — дийип, дашардан гыгырдым.

Сүлчи еринден туруп:

— Дайза, ичери гириң — дийип, мени чагырды.

Мен ичери гирип, йүзүмиң угруна айдышдырмага башладым.

— Бизиң о вагт саңа элимиз дегенокды, дердимиз өзүмизе етикди. О махал биз дырнагымыз билен ер пешәп, фронт үчин галла етишдирйәрдик. Биз о вагт чагаларымызы эклежек болуп, хоша чәплейәрдик. Сен болсаң бизиң ер сүрүп йөрен ябыларымызы алып гидйәрдиң. Сен о махал екеже-екежеден чөплән тохумымызы элимизден алып гачярдың, биз-ә чагаларың агзындан кесип йыгнаярдык, сенем оны бизиң элимизден огурлап алып гидйәрдиң. Огры-да сен онсоң. Шол вагт мен сениң ызындан етип: «Дур! Мен сени танаян, Женшенкул, дур!» дийибем гыгырыпдым. Шонда сен ызыңа дөнүп, мени атыпдың. Ине, саңа делил герек болса!

Шейле дийип, мен онсон дымдым, сүлчем:

— Саг болуң, дайза. Өтәйдиң өйүңизе, сиз бош — дийди.

Оба Советинден чыкан дессиме өңүмден бирден Женшенкулуң аялы ылгап чыкды. Ол эдил гудузлан ит ялы болуп, гыгырып үстүме топулды.

— Ах, сен гугарып галан байхатын дийсе! Хакыкат герекдир саңа, шол хакыкатам-а сениң гөзүңе-дә гөркезйәр. Саңа асыл гереги-дә шол. Энтек бу-да аз саңа, сениң аглайшыңа инди бак. Гелниң гарны ери кимден гәберйәр-ә? Эдил гөзүң алнында о лолың гарныны гәбердип йөркә, саңа ене-де онсон хакыкат герекми? Ынха, инди тиркешиң-де билеже гөзләбериң, утанжыны-хаясыны ювудан кемчинлер дийсе!

Адамлар оны айрып, бир гыра чекдилер, агзыны тутдулар. Йөне мен олара:

— Дегмәң гойбериң, азар бермәң — дийдим. Онсоң сесими-үйнүми чыкарман, өйүмизе бака гайтдым.

Я ёлуң угрундакы гум гызгын болдумы, я-да утанжыма чыдап билмедимми, гараз бир бада тас ылгапдым өзи. Соңабака дура-бара хаяллап, аякларым зордан бири-бириниң өңүне әдилди, пикирими жемлемәге башладым. Бейле-бейле затлар бор өйдүп хич мениң келләме-

-де гелмезди, аңсаң аңайып хем болҗак экен-ле. Соңкы дөвүрде Алиман бирхили үйтгәпди, геплемезеклиги чыкыпды, гачгыны ил болупды, өз дең-душ җоралары̇ндан-ам чеке дурарды. Муны мен шол чопандан эден тамасы чыкмансоң шейдйәндир өйдер йөрердим. Онуң болса барып шол язда дага гидишиди, шондан бәрем хич бир гөрдүм-билдимем ёкды. Буларыңкы угруна болмады, шонуң үчинем гайгы эдип йәрендир өйдйәрдим. Вах, бу-я асыл дүйбүнден бейле дәл огушя. Гөр-ә бу болян бетбагтчылыгы! Йөне эдил бейле-бейле болайҗагыны ким билсин дийсене. Алҗырап, нәме эдип, нәме гойҗагымы билмедим. Эртеси агшам мени Айша бир йылнып гит дийип чагырды. Чай башында, онун-мунуң гүррүңини эдип отыркак ол:

— Җеншенкулуң хем аялы өтен гиҗе бир ерлере-хә гөчүп гитди — дийип, хәлки бир сөзүң гердишине гөрәрәк айдып гойберди.

Хич задам диймедим. Мениң, ери, нәме ишим? Гөчсе гөчүпдир-дә. Хер кес өз халаныны эдер. Ики йыл гечен-ден соң билип галдым: гиҗәниң ичинде Җеншенкулуң аялының янына бир топар адам гелипдир-де, онуң әхли ярар-ярамаз гошларыны фургона йүкләп: «Бар, халан ериңе гит. Йөне саңа бизиң обамызда орун ёк!» дийип, ковуп гойберипдирлер. Шондан соң Алиман икимизиң учран бетбагтчылыгымыз хакында хич кимден зат эшит-медик. Белки, онуң өзүне бир затлар диенем болсалар диендирлер, адамларың, белки, хер хили затлары пикир эден болмаклары хем ахмал, кимсиниң оңа небси агы-рандыр, кимсем оны айыпландыр, йөне бу хакда маңа-ха хич ким яңзыдыбам зат диймеди, шонуң үчинем адам-лара — ил-халка уллакан таңрыялкасын айдян. Шунча йыл гечди, шейле-де болса, улы ил мени өңкүси ялы сылаяр.

Алиманың гөврелидигини биленимден соңам ол ики-мизиң бир болшумыз болды. Эдил өңки-өңкимиз ялы болуп яшаярдык, ишлейәрдик, хер бир затда бири-биримиз билен маслахатлашярдык, генешйәрдик. Алиман өзүниң гелҗекде чага эҗеси болҗакдыгы хакда бир задам айт-мазды. Муны айтмага я онуң гайраты чатмаярды, я болмаса бу гүн-бу гүн, эрте-эртә салып, яйданып айланып йөрди-дә. Бу хакда менем хич зат диймейәрдим, онуң гөвнүне бир зат геләймесин дийип әтияч эдйәрдим. Иң эсасы задам болса мен оны өз йүрегимден язгарамокдым.

Мениң муна хакым ёкды, себәби онуң бүтин дурмушы мениң гөзүмиң өңүнде гечипди, мен онуң әхлиже эден әдимини гөрүпдим, мен онуң йүрегиндәки затларың әхлисине дүшүнйәрдим, шонуң үчинем мениң өзүмем белли бир дереже языклыдым. Шоңа гөрә-де мен өз-өзүме бада-бат шейле дийдим: эгер Алиман гүнә иш эден болса, онда шол менинем гүнәм болмалы, эгер ол чага дограйса, онда шол мениңем чагам болдугы, әхли утанжыны, әхли кынчылыгыны, әхли гөргүсини мен өз үстүме аляи дийдим. Иру-гич хөкман бир гүн дил ярмалы болжакдыгымызы, шейле узак вагтлап дымшып геленимиз үчин, бири-биримизиң гүнәмизи гечжекдигимизи менем эдил онуң билши ялы билйәрдим. Йөне хер йүзүне, биз бу гүн-ә эртир гүррүңлешерис, эртирем биригүн гүррүңлешерис дийип, шол гайра гоюп гелйәрдик. Бир ёла ахырын мен дил ярдым.

Томсуң ахырларында, Алиманың гөврели болалы эййәм бәш я алтыланжы айың ичи болупды, ир билен сыгрымызы сүрә гошмага гидипдим. Сыгыр чопан огланжык шо гүн ирден эдил билбил ялыжак сайраярды. Сыгыр сүрүси бизиң өйүмизиң деңине гелди. Сыгырларыны хай-күшләп сүрүп гелйән чопан огланжык дылым-дылым эдип йылгырып яныма гелди-де:

— Толгонай дайза! Бушлук — ханы говы хабар айдяным үчин бушлук хакымы бериң-дә, болуң! Жорабек аганың гелниниң чагасы болды! — дийди.

— Ай гоя! Хачан болды?

— Шу даңдан.

— Огланмы я гыз?

— Гыз, Толгонай дайза. Адына-да Торгай дакжакмышлар. Нәме себәбем ожагаз торгай ялы болуп, даң-сәхерде болды-да!

— Асыл болайыпдыр. Өмри узак болсун ылайым. Хош хабар айданыңа таңрыялкасын.

Бу етим огланжыгың гараз бириниң дүнйә инениңе шейле хезил эдиниши мениң дийсең хошума гелди. Мен бегенип, өе гайтдым. Шол салым өзүмиң ятсам-турсам пикир эдип йөрен задымы мениң ненеңси эдип унуданымы худай билсин. Геле-гелмәне мен дервезәниң агзындан гыгырдым:

— Алиман, тәзелиги эшитдиңми сен? Жорабегиң гелниниң чагасы болупдыр. Гызжагаз. Эшитдиңми? Бәй, гөргүли хорланды-ха; херпә худая йүзде мүң шүкүр,

аман-саг... — диендирин-де, ызыны айтман, эдил агырылы дишиме зыңлан кесек ялы болуп сакавлап сакландым.

Алиман йүзүни ашак салып, додагыны пугта дишләп, сесини чыкарман дурды. Ол шу гөз ачып-юмасы салымда нәмәниң пикирини эдйәрдикә? Белки-де, өз чагасы боланда шейле шатлык билен хич ким иле бушламаз диен пикир онуң келлесине гелендир. Өзүмиң бу тагашыксыз херекетиме йүзүм лап-лап гызды. Онуң йүзүне середип билмедим, сесими чыкарман, ожагың башына гечип отурдым-да, герек хем болмаса, ода тезек атан киши болдум. Ызыма өврүлип әңетсем, Алиман хенизем шол ере середип, диварың янында дуран экен. Гынанжыма йүрегим дилим-дилим болды. Зор билен еримден туруп, онуң янына бардым.

— Нәме боляр, кемиң бармы я? — дийип сорадым.

— Ёк, эжеси — дийип, ол жогап берди.

— Иш кын дүшйән болаймасын саңа, бейле болса өйдежик болуберерлер.

— Ёк-ла, эжеси, агыр дәл. Теммәки япрагыны йүпе дүзмәниң нәме ишлиги бар ахырын — дийди-де, ене чыкып ишине гитди.

Шундан соң, ана, мундан аңрык халлын-саллынлыга салып йөрүп болмажакдыгына гөз етирип галдым. Оңа эдил хәзириң өзүнде хич затдан утанып йөрме, дүнйә инйән чагаларың әхлиси хем бир мензеш чагадыр, сениң догран чагаң болса мениң өзүмиңкидир дийип айтмалы. Эдил өз чагаларыма әңедишим ялы әңедерин. Гой, ол шуңа дүшүнсин. Гой, ере середип йөрмесин бейдип. Гой, башыны дик тутуп яшасын-да. Илиң йүзүне, гой, диканлап, гөни серетсин, утанмасын — онуң эне болмага хакы бар.

Шу затларың пикирини эдип:

— Алиман, биразажык аяк чек. Айтжак задым бар, дур! — дийип, онуң ызындан гыгырдым.

Ол хамала эшитмейән киши болуп, ызына-да әңетмән гитди барды.

«Ёк, инди бейдип йөрүп болмаз. Хөкман агшам айдарын. Шуны этсем, онуң үчинем еңилрәк болар» дийип, узынлы гүн пикир эдип гечирдим. Эмма өз гөвнүме дүвен задымы бержай этмек маңа миессер болмады. Агшам мен ишден гайдып гелсем, Алиман өйде ёк экен. Гелер дийип гарашып отурдым, муңа нәме болдука дийип

ынжалыкдан дүшдүм. Нәме үчин бейле кән эгленйәркә?

Ханы нироделигини бир билейин дийип даш чыкан еримде Бекдаш габат гелди. Ол уллакан бир петде оты голтугына алып, сесини чыкарман ховлының гапысындан гирди. Шол гелши ялы сесини-үйнүни чыкарман хем яңкы гетирен отуны сыгрың новасына ташлады, диңе ол шондан соң ювашжа шей дийди:

— Толгонай дайза, Алиман сизе мени гөзләп-идәп йөрмесин дийип айтды. Ол өзүмизиңкилериң янына Каңда гидйән дийди.

Аягыма палта билен уран ялы болуп, хылча босагада отурдым.

— Хачан гитди?

— Гүнортадан соң. Ики сагат дагы мундан озал. Елдан гечип барян бир машына мүнүп гитди.

Мен галмаз ачыпдым. Ичим гысып, дүнъе даралып, эдил демим агзымдан чыкып барярды. Бекдаш мана гөвүнлик бермәге башлады:

Ол:

— Пахай сизем-ә, Толгонай дайза, бейдип гайгы эдип отурмасыңызлаң. Оны шофёр машынының кабинасына мүндүрди. Кабинаң ичи хезил-э — диййәрди.

Мен болсам өз янымдан: «Вах, Бекдаш жан, Бекдаш жан, барысы диңе шоңа дирән болса, онда болаймажакмы ахырын» дийип ойланярдым. Йөне хер ничик хем болса, түйс йүрекден чыкян бу сада сөзлери үчин мен оңа миннетдардым. Ол эййәм дим-дикже оглан болуп етишипди. Колхозың арабасыны сүрйәрди. Бекдаша әңедип, онуң бейле эрс-мерс бой алшына, эгинлек йигдекче чыкайщына гең галдым. Йөреши дагам, сесем асыл улы адамларыңка чалым эдип дур. Онуң улы адамларыңкы ялы йүзем гүлүп дурды. Мен оны огланжыкка-да говы гөрйәрдим, шейдип зар-зелил болуп отыркам, асыл онуң гелени говы болайды. Бекдаш гидип, япдан сув алып гелди. Семавары отлады, ховлының ичини сувлап, сүпүрмәге башлады.

Ол:

— Сиз, Толгонай дайза, демиңизи-дынжыңызы алың. Мен хәзир, ынха, алма агажының ашагына кече язайын. Эжемем гелйәр. Сизиң чайыңызы ичесим гелйәр, кән вагт болды оларың чайларыны ичмәниме дийййәр. Ол хәзиржик гелйәр — дийди.

Алиман гиденден соң, хер гүнүм бир йыла дөнди. Шу чака ченли мен нәме дийип өзүми ялңыз сайып йөрүпдирин дийсене? Чын ялңызлыгың нәмедигини асла мен билмейән экеним. Үч гүнрәк чыдап гездим, соң велин хич чыдар дагы эдер ялы дәл. Өйүң өй дәл, дурмушың хем дурмуш болдугы дәл. Я йүрегим ерине гелйәнчә гүвалла бир яңалара өтәгитсеммикәмем дийдим. Йөне Алиманың о тайдакы ягдайы ядыма дүшенде велин, өңкүденем бетер болярдым. Каиндидәки ковум-гарындашлары говулык билен гаршы алаян болсалар-а бир говы зат велин, йөне бир вагтлар-а бизиң айданымыза гулак асасың гелмейәрди, сизиң ишиңиз дәл, гатышмаң, өзүм говы билйән диен болярдың, индем ил масгарасы болуп, бизден пена гөзләп гелдиңми, ери инди биз саңа герек болайдыкмы-хә дийип, үстүнден гүлйән болсалар нәдип бор. Олар гаты хем шейле дийип билерлер, диерлерем. Шонуң ялы дийип айдан болайсалар, о тайда онуң нәме иши бармыш-а? Шейле гыжытлы сөзлери эшидип, аркайын гезибиләермикән? Өз-өзүне бир затлар эдәймесе-де ягшыдыр. Вах, Алиман, Алиман, мениң янымда гезип йөрениңде, әхли масгарачылыгы өзүм өз үстүме алардым, хич киме хич зат дийдирмездим. Хер затларың пикирини эдип гөрдүм, хер затлар дийип чак эдип гөрдүм. Соң болса өзүм-өзүме шейле дийдим: «Ёк, бейдип йөрүп болмаз. Гидейин-де, гөрүп-эшидип гелейин, өзүм барып гөрейин. Ялбарарып-якарарын, диңләр, гулак асар, белкем, өе гайдар. Ене гайдып гелэйсе, оң етеси нәме бар. Эгер гайдасы гелмейәнем болса, нәме, этҗек алаҗың ёк. Яманлык гарасыны гөрмәсиң дийип дилег эдерин, агларын, гөзяш дөкерин-де, ене бидир ызыма өврүлип гелерин». Ине, шуны йүрегиме дүвүп хем эртеси ирден ёла дүшмәге шайымы тутдум. Өйүмиз билен сыгрымыза эсеван этмеги Айша табшырдым. Бекдаш ёлдан гечип барян бир машыны саклады, новасына дырмашып мүнүп, Каиндә тарап ёла дүшдүм.

Обадан чыкып, гумак ёла дүшүп угранымыздан хошачылыгың ичиндәки ёдаҗыгың боюны сырып гелйән бир аял адама гөзүм дүшди. Шо бада мунуң Алимандыгыны танадым. Мәхрибаным, гөрер гөзүм, гелинҗигим мениң яныма гайдып гелйәрди. Мен онсоң: «Дур! Дур! Сакла!» дийип, кабинаны юмрукламага башладым. Машын бадыны саклап билмән, аз-овлак йөрәнден соң дурды, мен хорҗунымы гарбап алып, машының новасындан

сырылып дүшдүм. Дик асмана гөтерилен чаң-тозан, эдил үмүрлик ховадакы ялы, әхли задың үстүни өртди, хич бир зады сайгарар ялы дәлди. Онсоң Алиманы хернә дүйшүмде гөрәен-ә дәлдирин-дә дийибем пикир этдим. Тозан машының ызына дүшүп гиденден соң, мениң ене оңа гөзүм дүшди.

Гүйҗүмде барыны эдип:

— Алима-ан! — дийип гыгырдым.

Нәдип ылгап барaнымы билемок. Гуҗаклашып, огшашып, аглашып дураныумызы билйән. Бири-биримизи шейле бир гөресимиз гелипдир велин, асыл шу гүнлериң ичинде пикир эден, ойланан затларымызың әхлисини бирек-биреге айдар ялы сөз тапмасак нәдерсиң. Алиманың йүзи-гөзүни сыпаладым, гайта-гайта огшаплар чыкдым, өзүмем шол бир сөзлери ызлы-ызыны гайталап дурандырын:

— Геләйдиңми, хә? Мениң янымаҗык ене гайдып геләйдиң-дә, ынха. Янҗагазыма, өз энең янына геленсиң сен! Гелениң говы болайды-да!

Алиман болса:

— Хава, гайдып гелдим! Сениң яныңа, эҗеси, гайдып гелдим. Геленим говы болды! — дийип җогап берйәрди.

Шейдип биз гуҗаклашып дуркак, онуң гөвресиндәки чагасы бирденкә гымыл-гымыл эдип гитди, аяҗыклары билен бирки гайта депеҗекледи. Муны бизиң икимизем дуйдук. Алиман эллерини гарнының үстүне гоюп, оны эмай билен сыпаламага башлады. Шол минутда онуң гөречлери мениң тутуш дурмушымы агдар-дүңдер эдене меңзеди. Онсоңам, мен ол хакда хей болгусыз пикир эдип билеринми дийсене! Хей-де эне болмак ялам бир кераматлы зат бормы ахырын! Багтың диңе шуҗагаз дамҗаҗыгының өзем сениң әхли чекен хорлукларыңы ювар! Мен онуң яңакларыны барха өзүме чекип, сакланып билмән агладым.

— Эзиз балам, нуры дидәм, мәхрибаным! Шу саңа бир зат болаярмыка ейдүп горкуп йөрдүм-дә!

Ол маңа гөвүнлик берйәрди:

— Аглама, эҗеси, аглама. Гүнәми өт мениң, самсыклык эдипдирин. Өмүр-өмүр сениң яныңдан айрылмалы дәл экеним. Сынап гөрәейин дийдим: хич зат чыкмады, чыдап гезибилмедим, шу сени йүрегим күйседи дурды, күйседи дурды.

Мен бирек-бирек билен йүрекдәки гүррүнимизи ачык гүррүң эдишмәге иң бир аматлы пурсат гелендир хасап эдип, оңа шейле дийдим:

— Сен нәме үчин гитдиң, өйкеледиңми я?

Ол өз дийҗек боляи задыны салдарлап гөрйән ялы, сесини чыкармады, соң болса улудан бир демини алды-да:

— О хакда зат сорама менден, эҗеси! — дийди. — Онуң саңа нәме гереги бар? Сен маңа хич зат дийме, менем саңа зат айтмайын. Гынама мени, эҗеси, онсуз хем мениң халым агыр-а.

Бу сапар хем ол гүррүңлешмекден боюн гачырды. Хер сапар хем шейле. Шейдип өзүне дине яманлык эдйәндигине ол дүшүнмейәрди.

Шо йылың гүйзи гаты узага чекди, өзем ягышдан гөзи ачылмады. Дамжыкламаян гүни ёкды. Ана, шол йүрекгысгынч, сурнукдырыҗы гүнлер биз көпленч өйден чыкман диен ялы отурярдык. Эдил шу гүйзүң болшы ялы Алиманың хем халы теңди. Гүн гелдикче тукатланярды, геплемесинем, гүлмесинем бүс-бүтин гоюпды. Шол пикир эдип йөршүди. Бу гүн-эрте чагасы болайса герек дийип өз янымдан пикир эдйәрдим. Өзүне гетирҗеклер болуп, гүлдүрҗеклер болуп чыкдым, хөре-көшелер эдип чыкдым, болмады. Вах, ол гүлкүли гүррүң тапаңда, гам-гуссасыны дув-дагын эдип пытрадып гойберәер ялы нерессе чага-да дәлди-дә. Еке менем дәл, өзгелерем онуң бу халына делалат этҗек болуп сынанышдылар, йөне хей элинден бир иш гелйәрми нәме? Бир сапар Бекдаш бизе саман алып гелди. Эҗем сне яныны ере берди дийип айтды. Онсоң Айша гөргилини сорап гелейин дийип гитдим. Үшедип-гыззырып, гарк уруп ятан экен. Мен онуң бирнеме четине-де дегдим.

— Өзүңден гөр — дийдим. — Өзүңи аяп сакламалыдыгыны билйән халыңа, ери, нәме дийип мыхманчылыга дийип сөв-сөв сырып айланып йөрсүң, онда-да шу хили ховада.

Ол бирхили мүйнли йылгырды. Мениң айданларыма гайтавул берере чакы ёкды, себәби нәме дийсең, олар дөрт сапы аял болуп, Бекдашың арабасына мүнүп, кимдир бирининкә-хә мыхманчылыга, той гөрмәге гидипмишлер. Чыкып гайтҗак болан учурымда, Айша азаҗык аяк чек дийди.

— Толгонай, азаҗык сәгинсене — дийди. — Эгер гахарланмасаң, саңа бир айтҗак задым бар.

— Бол, айдыбер — дийип, мен гапының янындан ызыма өврүлдим.

— Ашакы оба биз тоя дийип гитмэндик. О тайда мениң ковум-гарындашымың ёкдугыны өзүңем билйәң ахырын. Биз саңа геңешмән, сениң разычылыгыңы-бейлекиңем алман, бир иш эдели дийишдик, Толгонай, говусыны этҗек болдук, шонуң үчинем бизиң гүнәмизи өт, Толгонай. Биз шол чопан огланы гөзләп тапдык, онсоң, бәй, онуң дашына гечдиг-ә. Шейле-шейле, Алиман бу гүн-эрте болуп йөр диййәс, хачан чагасы болса болаймалы диййәс, сениң болса шол гачышың-гачышың, асыл гара бермән оңдуң диййәс. Нәме үчин бейтдиң ахырын? Говы дәл-ә бейтмек дийдик. Йөне битирен гошумыз болмады. Илки-хә онуң аялы бар экени, соңунданам онуң өзүнде выждан-бейлекиден нам-нышанам ёк экен. Боюн аланок: хич зат билемок, писмидан эдемок дийип агзына геленини самрашдырып писини ашырып отыр. Шол ики арада-да онуң аялам бир затларың бардыгыны анды. О гаты бир хайяр хелей экен, агзына геленини гыгырып, бәй, үстүмизе үйрди-хә, барып ятан эшек экен. Масгарамызы чыкарып ковуп гойберди бизи. Ёлда, гайдып гелйәркәгем буз ялы ягшың ашагында галдык, үст-башымыз башыбир эзилип, өл-мыжжык болды, шо себәпли, ине, шу үшүдип-гыззырып ятышым-да. Йөне, ай мунуң бир зады болар-ла, Алиманың ягдайы ничик, ханы, шоны айтсана?— Онсон Айша агзыны эли билен тутуп, аглап гойберди.

Мен оңа:

— Аглама, гой, аглама, Айша — дийдим. — Дирикәм адама гөвнүңе дегдирмен сең! — Шей дийибем даш чыкдым. Ери, мундан артык мен оңа нәме дийип билҗекдим ахбетин?

Агыр гүнлер башланды, чаганың болҗак гүни якынлашярды, инди велин мен Алимандан гөзүми айырмаярдым. Ховла даш чыкса, ызы билен менем ылгап чыкярдым. Бир әдимем ызындан галамокдым. Бирден бургусы тутанда янында болман, ыза галаймайын дийип, гаты ховатыр эдйәрдим. Ёгсам бейдип онуң ызына дүшүп, йүрегине дүшҗек йөрҗекми-хә мен?

Бир гезек гөрсем, йылыҗак эшиҗеклеринем гейнипдир-де, яглыгыны бүренип отыр.

— Ери, гызым, нирә шайланясың? — дийип сорадым.

— Деряң боюна гитҗек — дийип җогап берди.

— Гитмесең-ә говы борды, шу ыгаллы ховада о деряның боюнда, ери, нәме ишлеҗек сен? Говусы өйде отур.

— Ёк, гитҗек.

— Бейле болса, онда менем гитҗек. Бир өзүң-ә гойберҗек дәл сениң — дийдим.

Ол маңа аларылып бир серетди-де оңайды, шу гүнлер өз калбыны хейҗана салян затларың әхлисини, бир ерде гахары болса шонуң әхлисини мең үстүме пүркди:

— Асла нәме үчин сен мениң билен гуйрук тутды ойнап йөрсүң-ә? Ери, менде нәме хакың бар? Бу мениң көлегәм ялы болуп, әтләп ериме әдип йөрмәң нәме сениң? Азар берме маңа. Нәме я мен харам өләер өйдүп пикир эдйәмисиң, өлесим ёк! — Ол онсоң гапыны бат билен шаркылдадып япып чыкып гитди.

Ол гапы билен мениң өз йүрегими хем япып гиден ялы болды. Бәй, гаты гөрдүм-ә. Йөне хер хили хем болса, ынҗалып отурып билмедим, Алиманың нıределигини гөрейин дийип ылгап, ене даш чыкдым. Гөрдүм-билдим ёкды, гүрүм-җирим болупдыр, җарың ичи билен гиден болмага чемели.

Гөрнер-гөрүнмез эдип, ягыш җыбарлап ягярды, эдил үстүңе буз ялы сув пүркүлип дуран ялыды. Леммер-леммер чал булутлар шемалың угруна ювашҗа сүйшйәрди. Багың ичи дурар ялы дәлди. Чугутдырышып отуран яланач агачлар өл-мыжжык болуп, гаралып гиден шахаларыны ашак эгипдир. Төверек-дашда җанлы-җеменде ёкды. Шу гойы үмүр түмлүгиниң аңырсындан гара даг кемерлерини зордан сайгарып болярды.

Аз-овлак гарашып дурдум, ене онсоң ызындан гитдим. Хер нәме дийсе-де, ызындан-а галҗак дәл, чыглы бир ерде ятып, бургусы тутандан-ха говы болар-да дийдим.

Меллек еримизиң еңсесиндәки ёда чыканымдан Алимана гөзүм дүшди. Ол ызына гайдып глейәр экен. Башыны ашак салып, зордан аякларыны бири-бириеден өңүне гечирип, мытдылдап гелйәрди. Онсоң шондан өе ылгап гелип, чай гойдум, ичине гаймакдыр юмуртга гарып, хасыр-хусур бызмыҗак тайынладым. Соңра кечәниң үстүнде арассаҗа сачагымызы язып гойдум-да, гыша гоюлян алмаларымыздан иң гызылларыны сайлап алып гелдим. Алиман ичери гирип, сачага гөзи дүшенден маңа середип, сессиз, гам-гуссалы йылгырды.

— Үшәйдиңми, гызым? Отур, чай ич биразаҗык, бызмыҗак ий — дийдим.

— Ёк, мениң хич зат несим геленок, эҗеси. Йөне бир алма берсең боляр. Ишдәм алмазмыка, ханы гөрейин — дийип, ол хем җогап берди,

— Бир ериң агырып-бейлеки эдйән болаймасын, Алиман, айт маңа — дийип, билҗек болмага сынанышдым. Ол болса ене-де:

— Менден зат сорама, эҗеси. Нәме ишләп йөреними мениң өзүмем билемок. Өз-өзүми йигренйән. Шонуң үчин хич зат ёк ерден саңа-да кәйинипдирин. Иң говусы, маңа хич азар берме. — Ол шей дийип, элини силкип гойберди.

Гиҗе дүшүп, ериме гиренимден соң хем инди Алимана мениң диййән затларымың бирем яранок дийип гөвүн эдип ятдым, шол гөвүп эдип ятышыма-да ука гидипдирин. Хемишелер укламазымдан бурун Алиманың нәме ишлейәндигине сер салып, ондан соң ука батардым, о гиҗе болса хич зада-да элим дегмеди, эдил укы бүрди-де ташлайды. Хей билен болсам, кирпикли гөзүми чалармыдым ахырын — он гиҗеләбем укусыз даңымы атырмазмыдым...

Нәдип, ненеңси болуп оянанымы билемок. Йөне бир туруп әңетсем, Алиман еринде ёк. Аласармык укының арасында нәме-нәмәң боланына бирбада айгыт эдип болярмы нәме. Илки даш чыкан болаймасын дийип пикир этдим. Аз-кем гарашдым. Ёк, аяк сеси-бейлекем эшидиленок. Соң онуң ятан дүшегини эллешдирип гөрдүм. Дүшек буз ялы болуп гидипдир, шундан соң онсоң мениңем йүрегим җигледи гитди: вах, ол береййәм туруп гиден болса нәтҗек! Анры-бәри үстүме гейнип, ылгап даш чыкдым. «Алиман! Алиман!» — дийип, адыны тутуп гыгырмага башладым. Сес бермеди. Диңе итлери өрүздим, шолар үйрүшмәге дурдулар. Нәме эдип, нәме гойҗагымы билмедим. Гидипдир-дә онда! Шейле түм гараңкының ичинде ол нирә гидип билдикә? Инди нәме иш этмели? Белки, ызындан етерин? Ене ылгап ичерик гирдим, панусың пелтесини галдырып, шоны элимде тутуп, гелнимиң гөзлегине чыкдым. Эмма гапыдан чыкып баряркам сарайың ичинде бир иңңилди сес гулагыма эшидилен ялы болды. Ховлының ортасы билен шол сесиң гелен тарапына бака ылгадым, тас панусы хем элимден гачырыпдым, өз гөзүме өзүмем ынанман, дуран еримде бутнаман доңуп галдым: Алиман саманың үстүнде йүзин дүшүп ятырды. Чагасы болҗак болярды. Җан ховлуна ики-бака урунярды.

Мен:

— Хей-де шейтмек бормы ахырын?Нәме дийип айтмадың? — дийип гыгырып, онуң үстүне өзүми окладым.

Көмек этҗек болдум, ериндеи турузмага башладым, ашак этеги гана боялан көйнегине элим дегенден эндам--җаным үйшүп гитди. Алиман от болуп, ловлап янярды. Ол хаш-хашлап, ики эгниндеи демини алярды:

— Вай, өлдүм-ле! Өлдүм-лей!

Хас өңрәкден бәри шейдип урнуп ятан болмага чемели.

— Өзүң деп эдевери, худайым! Хернә өзүң говусыны эдевери-дә, җан алла! — дийип, онуң өзүниң чага догурмага гурбатының ёклугыны, диңе оны докторың халас эдип билҗегине гөз етиренимден соң, худая налыш этмәге башладым.

Оны шол ятан еринде гойдум-да, Айшаның янына ылгадым, бар гүйҗүм билен оларың әпишгелерини уруп:

— Дат, тураверің чалтрак, турсаңызлаи! Бекдаш, ет бар, ябыларыңы арабаңа гош, чалтрак бол! Алиманың ягдайы агыр! Басымрак, басымрак бол, җанам, онуң ягдайы гаты агыр! — дийип ялбардым.

Олары ерлеринден турзанымдан соң, ене ызыма йүврүп гайдып, Алимана гелип сув бердим. Онуң дишлери күрүшгә дегип шакырдаярды, ысытма тутян ялы дуршы билен гагшаярды, ол, гараз, бирки овурт сув овуртлады, онсоң ене дүйрүлип-язылып, ах чекмәге башлады. Шол арада хем далҗыгып, Айша гөргүли гелип етди, кесел ятансоң о пахыр хем аягының үстүнде зордан дуряр. Алиманың ненең-ничик болуп ятанына гөзи дүшенден, йүзүниң реңки үйтгәп гитди.

— Вай, Алиман җан, ери, бу нәме этдигиң болды-ха сениң? Алиман, башыңдан-гөзүңден айланайын! Горкма. Кеселхана әкидерис сени! — дийип, гөзяш этмәге башлады.

Багтымыза шо гүн Бекдаш гичден соң өе гелипди. Шонуң үчин хем ол ябылары атхана әкитмәндир-де, өйде бассырманың ашагында даңып гояйыпдыр. Ол арабаны деррев ховла сүрүп гелди. Онуң үстүне беде оклашдырдык, дүшек дүшедик, яссык гойдук. Үч болуп Алиманы зордан сарайдан чыкарып, араба мүндүрдик. Эдил шо бада хем, хаял-ягалсыз кеселхана тарап уградык.

Вах, чомалагы чыкан гүйз айларының бу ёлуны сен йөне гояй, вах, бу нәлетсиңен гөзедүртме гараңкы гиҗә нәме дийҗек... Шо вагтлар диңе Заречьеде кеселхана

барды, деряның көпрүсине болса ашакдан, алловарралардан өврүлип бармалыды.

Обадан чыкан бадымыза Алиманың ене бургусы тутды. Гыгырып, үстүне япан затларымызы зыңышдырып башлады. Мен онуң келлесини дызымың үстүне гойдум, үстүне ёрган япдым. Йүзүне панус тутуп көшешдирҗек болдум. Бекдаш хем:

— Азаҗык чыда, Алиман. Етип баряс. Хай диймэн барарыс. Ханха, көпрем гөрүнди — диийип көшешдирйәрди.

Бекдаш көпри гөрүнйәр дийсе-де, энтек көпрә ченли ёл узакды. Ябылары гатырак сүрсеңем болҗак велин, Алиманы силкеләр дийип горкярдык. Ягыш барха гүйҗәп башлады. Әхлиси үсти-үстүне болды, түм гараңкылык, совук ягыш деген ерини кесип баряр, палчыгам дыздан. Алиман урунярды, гыгырярды. Ол бирден сем болды.

— Алиман! Алиман! Саңа нәме болды? — диийип алжырадым, оны гуҗакладым, йүзүне панусы тутдум. Онуң гөзлери петрәп чыкып барярды.

— Сакла̄ң! Өлйән! Сакла̄ң диййән! — диийип, ол ган өен додакларыны гымылдатды. Демини болса зордан алярды.

Биз дурдук.

— Азаҗык келләми галдыр. Хова етенок — диийип, Алиман пышырдады. Онсоң аглады. Гөзяшыны ювудып, ховлукмач: — Эҗе җан...ичими от алып баряр, чыдамок... өлйәрин... эҗе җан, сенден разы... Мениң гүнәми геч... Касым дири болан болсады... Касым, өлйәрин... Мени багышла... гүнәми өт...

Мен оңа:

— Ёк, гызым, өлмерсиң. Гайрат эт, чыда. Көпрә етип баряс. Эшидйәңми, ёк, сен өлмерсиң! — диййәрдим.

Бургусы ене гайталады. Ол дишни гысып, урнуп башлады.

— Бекдаш, голтугындан тут-да галдыр! Тиз бол! Башыңа дөнейин, утанма! — диийип гыгырдым.

Бекдаш Алиманы галдырды. Менем чага көмек бердим. Бекдаш дуруп билмән зөрледип аглап башлады. Гулагыма ене-де гызыл вагонларың тигирлериниң сеси гелип башлады. Шувлаян шемал: «Эҗе-е! Алим-ан!» диен сөзлери нирედендир бир ерден алып гелди. Эдил шо-

бада хем чаганың җәгилдиси эшидилди. Эй дурмуш, сен нәме үчин бейле рехимсиз боляң! Чага дүнйә инди, Алиман болса гидип барярды. Мен чаганы этегиме доладым. Алиман болса Бекдашың элинде өли ялы шалкылдап ятырды. Келлеси бир тарапа гышарыпдыр, эллери салланып дур.

— Алиман! — дийип гыгырдым-да,онуң элинден тутдум: йүрек дамары кә йитип, кәте-де чалаҗа урярды.

Дурмуш билен өлүм гөзүмиң өңүне гелди!

Биз ызымыза долананымызда даң атып башлапды. Алагараңкыда ири-ири гар тозгалары учганаклаярды. Ол ювашлык билен гайып гелип, ёл угруна дүшйәрди. Төверек даш дым-дырслык — иңләр сиңек ёк. Яллары, гуйруклары чувак болан ядав ябылар зордан йөрейәрлер, Бекдаш болса ёл бойы сессиз аглап гелйәрди. Ол ябылара хич зат диймейәрди, о җанаварлаң өзлери азарсыз-бизарсыз йөрәп гелйәрди. Мен арабаның гапдалы билен чаганы багрыма басып гелйәрдим. Ере дүшйән ак гар маңа гара болуп гөрүнйәрди.

16

Уруш өзүниң нәме экенлигини иң соңкы гезек, ине, шейдип дуйдурды. Шол гүн ир билен йөрән ёлум мениң өмрүмде иң агыр ёл болды. Шейле яшандан өлениң говы дәлми... Бәбеҗик болса голтугымда йылап дүйрүлипҗик ятырды. Ол ювашҗа гымылдап, агламасыны гоймаярды. Оны гөтерип гелйән, ичимден болса: «Нәме үчин бейле бетбагт болдуң, илкинҗи сесиң чыканда эҗең билен хошлашдың» диййәрин. Ниредендир бир ерден келләме бир пикир гелди: «Дурмуш бүтинлей хеләк боланок ахырын, онуң шинеҗиги галды». «Эне сүйдүни дадып гөрмедик чагаданам бир адам болармы. Ёк, бу узага чекмез» дийип пикирлендим. Эмма чаганың яшамагыны ислейәрдим. «Шуны бир дири галдыр. Муңа бир дегме. Белки, адам болар! Аяк үстүне галып гидибермеги мүмкин» дийип ярадана ялбардым. Ине, шейдип гелйәрдим, өзүме гөвүнлик берен болярдым. Биз оба етемизде җахан хем оңат ягтылыпды.

Сессиз ягян гар дүнйәни чув ак эдипди, төверек-даш гум-гуклукды. Гурлуп гутарылмадык көчәниң ики тарапындакы харабалар хәзир хем элхенч гөрүнйәрди. Еди йыл мундан өң башланан затлардан диңе ыз галыпдыр.

Гар жансыз-жеминдесиз бош көчәниң үстүнде гаймалаярды, чукурлары гөмүпди, гуры яндакларың үстүни басыпды. Алиман билен Касымың көне ховлусында оларың аладасының, арзув-хыялының ядыгәрлиги хөкмүнде дашлар билен керпичлер үйшүп ятырды.

Өмүрлик ынжалан Алиман гөзүни юмуп, дув ак болуп ятырды. Келлеси ики яна ыранярды, онуң йүзүне дүшйән гарлар эремейәрди.

Бекдаш обаның илкинжи өйүниң гапдалына геленде, арабадан бөкүп дүшди-де, өмрүнде биринжи гезек эркек адамың агысы билен адамының өлендигини оба адамларына эшитдирди. Адамлар ылгашып көчә чыкдылар-да, гөзяш дөкуп дашымыза үйшдүлер. Айша ылгап гелди-де, бүтин көчәни яңландырып аглап башлады. Голтугымдакы чаганы алып, өйүне тарап ылгап гитди.

Шол гүнүң эртеси Алиманы жайладык. Дәп боюнча аяллар өвлүйә гитмейәр, йөне мен велин гитдим. Хич ким маңа хич зат диймеди. Дәп-дессуры бержай этмек үчин мениң өйүмде эркек адам ёкды. Алиманы өз элим билен жайладым, өз элим билен оны габрының дүйбүнде ерлешдирдим, илкинжи бир гысым гумы хем өзүм дөкдүм. Шол гүнем юмшак галың гар ягды. Гызылымтыл түммеклер дув ак болды.

Яз чыканда Алиманың мазарының янында гүл экдим. Мен оны хер йыл бахарда экйәрин. Себәби онуң иң говы гөрйән зады гүлди.

Соңра, соңра хем яшап башладык. Илки гүнлер Жанболоты Жорабек агаң гелни эмдирди. Соң мен оңа гечиң сүйдүни берип башладым. Ол икимизиң гөрен гүнүмизи ит гөрсе гөзи агарар. Ай, йөне о затлары ятлап отурмагың нәмә гереги бар. Онуң кысматы шейле экен. Өлмеди, дири галды. Ярадандан мүң-де бир разы. Хәзир ол он ики яшады. Оны бежерен доктор хәзир бу төвереклерде мешхур адам. Шинди-шиндилерем душса:

— Хә, эне, агтыжагың өсйәми? — дийййәр.

Менем:

— Худая шүкүр, йигит чыкып баряр! — дийип жогап берйәрин. Ол йылгыряр-да:

— Өрән говы, оны адам эдип етишдир — дийййәр.

Ол Жанболот икимизи көпден бәри танаяр. Шол вагтлар Жанболот бир ярым яшындады. Онуң кеселден гөзи ачылмаярды. Бир гезек ол эрбет совуклады, хеммәмизи горкузды. Гөрсем, додаклары гөгерипдир, гөзүни

ачасы геленок, деминем зордан аляр. Мен оны алдым-да, кеселхана тарап ылгадым. Гышды, үстесине-де гиже. Деряжыкдан уруп гечдим. Доктор бир яш оглан экен, әхтимал яңырак окувы гутаран болса герек. Үсти-башым өл--сув. Совукдан яңа титир-титир эдйән. Ол мени гөрүп горкды. Эллерини ёкары галдырып:

— Сизиң акылыңыза нәме болды, нәме үчин сува гирдиңиз? Ханы, мунуң ата-энеси? — дийди.

Мен оңа:

— Оглум,онуң атасам, энесем мен. Муны халас эт. Эгер муңа зат болайса, менем яшаман — дийдим.

Ол узын гиже чаганың янындан айрылмады. Хер ики сагандан оңа укол этди. Маңа-да гуры гейим бердилер, дерман ичирдилер. Эмма онда-да ир билен от ялы янып башладым. Үсгүремде, агзымдан ган гелип башлады. Өзүми билмән ятыпдырын. Докторың яныма гелип, элини келләме гоюп:

— Эне, гайрат эт. Агтыжыгың эййәм гүлйәр, ол гутулды — диййән сөзлери ядыма дүшйәр.

— Ол гутулан болса, менем гутуларын — дийип пышырдадым.

Белки, агтыгым гутулансоң менем гутуландырын, ким билйәр.

Шу йылың томусында бир гызыклы вака болды. Каникул гүнлери агтыгым көчеде ылгап йөрди. Бир гөрсем, Касымың велосипедини дашарык чыкарыпдыр. Ол йигрими йыл бәри сарайың ичинде асылгы дурды. Оны чыкарды-да, онсуна-мунсуна середишдирмәге башлады. Мен оңа хич зат диймедим. Ай, огландыр-да, сөкүшдирен бор, сонам ташлар-да дийдим. Ол бежерерден гечен, послап ятан демирди ахырын. Онуң достлары ылгашып гелдилер, хеммеси оңа гүлүшдилер. Бу көне демри нәтжек дийдилер. Ол огланларың диййән задына үнс бермән, өз иши билен болуп дур. Бекдаш болмадык болса, билемок, онуң бу ишинден нәме чыкжагыны. Ол хем көне велосипеде япышды. Чагалы адама меңзеш дәл, эдил чага ялы гүйменип башлады. Бекдаш Жанболоты говы гөрйәр. Бир зат болса, мекдебе онуң мугаллымының янына хем барып гелйәр. Ол Айша дирикә өйленипди. Ол пахыр Алимандан үч йыл соң арадан чыкды. Мен жорамың өлүмине багрымы паралап гынандым. Ол икимизиң гөрмедик гөргимиз галманды. Бекдаш говы адам болуп етишди. Акыллы-башлы, зәхметкеш йигит. Эййәмем үч

саны чагасы бар. Гелни Гүлсүн гадырдан гоңшы. Бекдаш болса инди көпден бәри комбайнчы болуп ишлейәр.

Гүнлериң биринде Җанболот арассаҗа велосипедли гелди. Ялпыллап дур, өзүниң велин үст-башы гараяг.

— Эне, серет, какымың велосипеди нәхили болды? — дийип, яныма гелди.

— Мен инди сүрүбем билйән, серет ынха! — дийип гыгырды.

Эериниң үстүнде отурса аягы педала етенок. Онсоң ол велосипедиң гапдалындан аягыны саляр. Бир эйләк-бир бейләк сүрйәр. Ине йыкылар, ине йыкылар дийип гара җаным галанок.

— Дүш, йыкыларсың? — дийип гыгырян.

Ол болса гайтам бетер сүрйәр. Дервезәң гапысындан чыкандыр-да, көчә тарап ёк болаяндыр. Менем онуң ызына дүшүп, шу ковалап йөрендирин. Шол ёл угры билен алдыгына сүрүп баршына-да бирден велосипеди-бейлекиси билен түвдүрилип гитди. Эндам-җаны сыпҗырык-сыпҗырык болды. Ылгап барып еринден галдырып:

— Өлесиң гелйәрми я сениң? Хей-де шейдәймек бормы ахырын? Шу велосипеде мүнениң иң соңы болсун! — дийип, кәйинип уградым.

Ол болса:

— Инди йыкылман, эне. Бу сапар йөне сынап гөрмек үчин йыкылайдым, хениз мен велосипедден йыкылып гөрмәндим ахырын — диййәр.

Онуң бу сөзлерине мен хезил эдип гүлдүм. Бир гөрсем, ынха, гапының янында Бекдаш дур. Йөне кейпине дурмука өйтдүм, өзем габак астындан бизиң шу болшумыза сын эдйәр. Ол хич зат диймеди, онсоң менем она зат диймедим. Эмма ол икимиз сөзсүз-бейлекисиз бири-биримизе дүшүнишипдик.

Онсоң хай диймәнем орага башладык. Бир гүн агшамлык Бекдаш яныма гелди.

— Ай, шу сизиң Җанболотыңызы комбайна көмекчи эдип яныма алаайын дийдим — диййә.

— Вах, оңаряп болса, алавери — дийип, менем разы болдум.

Разы болмасына-ха болум-да, бир гүн гечирип, җаным дурман ызындан гөрмәге гитдим. Чага ахырын ол хениз, орак оңа энтеҗик кын дүшйән болса билдимми.

Җанболотым мениң комбайнда саман үйшүриҗи бо-

луп ишлейәрди. Ол маңа гөзи дүшенден, хамала диерсиң хол бир дагын үстүнден гыгырян ялы:

— Эне! Мен бәрде! — дийип зовладып гойберди.

Бекдаш болса штурвалын башында дуран ериндеи маңа бака эллерини булайлаярды, элини гурсагына тутуп, эглип салам берйәрди

Онсоң тә гараңкы гатлышянча яп боюндакы агажың көлегесинде отурып, орак орлушына сын этдим. Бугдай жәжини хармана дашаян машынлар ики-бака гатнап, ёл угрунда ала тозан турузярды.

Гараңкы гатлышансоң комбайнчылар дем-дынч алмага чыкдылар. Жанболот хем Бекдашың болшуна өйкүнип, ядав сыпатда, әтмер-сәтмер әден болуп гелйәрди, ол хем эдил Бекдашың эдиши ялы сесини чыкарман, бурунларыны таззылладып, яп боюнда тә гөбегине барянча шапырдадып ювунмага башлады. Мениң элимдәки дүвүнчеге гөзи дүшенденем:

— Эне, ай эне, алма гетирдиңми? — дийип, дириң-дириң товусды.

— Гетирдим, балам, гетирдим — дийдим.

Шей диенимден ылгап гелди-де, гужаклап, шапба--шапба огшап башлады.

Бекдаш болса пыңкырып, гүлмәге башлады. Ол:

— Нәме бейдип хонданбәрсирән киши болядың-ла? Өңрәкжикден шейтмелидиң. Бол, элжирәбер, элжире бакалы, соң онсоң элиңем дегип дурмаз.

Мейдан дүшелгесиндәки вагоның янында агшамлык нахарымызы эдинмәге отурдык. Яп-яныжа тамдырдан чыкан гызгынжа чөрек. Жанболот бир дөвүм дөвүп алып, маңа гаршы узатды-да:

— Ал, эне! — дийди.

Чөреги алып, маңлайыма дегирдим, онсоң шол дөвүм чөрекден дадып гөрүп, комбайнчыларың элиниң таныш ысыны алдым. Бу чөрекде небитиң, демриң, саманың хем бишен дәнәниң ысы барды. Хава, хава, үйтгешиксиз эдил шол бир махалкысы ялы-да! Шол дөвүп алан чөрегими гөзяш билен богазымдан өтүрип: «Бу чөреге, рысгала өлме ёк, балам эшидйәрмиң сен! Дурмуш хем, зәхмет хем бакы затлардыр!» дийип пикир этдим.

Комбайнчылар мени өйүмизе гойбермедилер. Сиз бизиң мыхманымыз, бу гиже шу тайда болаӣ дийдилер. Саманың үстүнден дүшек язып бердилер. Шол гиже мен асмана середип ятдым, гөвнүме болмаса, Акмаяның

ёлуның үсти тәзеже алтынсов саман билен өртүлип, дәнедир жәч сечеленип ятан ялыды. Анха, шол ал-асманда, йылдызларың арасында Акмаяның ёлуның ичи биленем, алыс бир ерден эшидилйән айдым овазы ялы болуп, гызыл вагонлар хатарланышып гечип гидип баряр, оларың тигирлерининң бирсыдыргын сеси болса барха дашлашяр. Ынха, шу кем-кемден кичелип барян гүрс-гүрсе гулак асып хем ымызганжак болупдырын, өз янымдан өзүмем, ине, ене тәзе бир галлачы дүнйә инди дийип ойланярдым. Ылайым, онуң өмри узак болсун, ылайым, онуң гөкдәки йылдызларча дәнеси болсун.

Даң-а атды, менем еримден турдум, онсоң комбайнчылара пәсгел бермәйин дийибем оба гайтдым.

Дагларың үстүнде хениз энтек бейле әгирт улы шапагы гөреним ядыма дүшенок. Торгайың шейле сүйжи сайрайшыны хем эшитмәниме кән вагт болупды. Ол барха ягтылян асмана тарап гитдикче ёкарлыгына учуп гидип барярды, онсоң шол ерде бир токгажа кесек ялы болуп, асыл-асыл болуп дурды-да, гөйә ынсан йүреги кимин ядавсыз урунмага дурды, ганатларыны пелпеллетди, гиң гиден сәхраны яңландырып, дынгысыз сайрады. Бир махаллар Суванкул: «Әнет, анха, бизиң торгайымыз сайрады!» дийипди. Гөр-ә муны, бизиң өз торгайымыз хем болупды ахырын! Сенем бакысың, эй мениң торгайгушум!

17

— Эй мениң арзылы мейданым, оракдан соң сен хәзир рахат дем алярсың. Бу тайда адамларың гүмүр-ямрам эшидиленок, машынлар хем ёл угрунда тозан турзаноклар, комбайнлар хем гөрненок, хошаңа энтек мал хем сүрленок. Сен иле өз мивәңи эчилдиң, индем, ынха, яңы чагасы болан эне кимин ятырсың. Шейдибем шүдүгәр сүрүмине деңич дынч аларсың. Хәзир бу тайда бир икимизден башга хич ким ёк. Сен мениң әхли дурмушыма белет. Шу гүнем өлиң-дириң ят эдилйән гүни, шу гүнем мен Суванкулы, Касымы, Маселбеги, Жайнагы хем Алиманы ятлап, баш эгип сежде эдйәрин. Дири гезип йөркәм олары өмүр-өмүр унутмарын. Бир вагт болар, бу затларың әхлисини Жанболота гүррүң эдип берерин. Эгер башдан акыллы-пайхаслы дүнйә инен болса-ха, ол әхлисине-де дүшүнер. Йөне бейлекилере, бу ягты жаханда яшап йөрен әхли галан адамлара мен нәме диейин-ә?

Мениң олара-да айтжак затларым бар. Хер бир адамың калбына нәдип аралашмалы?

Эй асмана ялкым салян гүн, ериң дашындан сен дынман айланып йөрсүң, айт сен муны адамлара.

Эй ягышлы-ягмырлы булутлар, дүнйәниң үстүне рөвшен чабга болуп гуй-да, өз хер бир дамҗаң биленжик гүррүң берәй!

Эй бизи эклэп-саклаян мәхрибан ер, бизиң әхлимизи сен өз гурсагында саклаярсың, сен дүнйәниң әхли күнжегиндәки ынсан тохумыны ийдирип-ичирйәрсиң. Эй мәхрибан ер, сен айдай, айдай сен адамлара!

— Ёк, Толгонай, өзүң айт. Сен Адам. Сен әхли затдан белент, әхли затдан парасатлы, сен — Адам! Өзүң айт!

— Нәме, гайтжак болярмын, Толгонай?

— Хава, гайдайын. Өлмесем, гелерин ене. Енеки гүнлерде, енеки айларда гөрүшйәнчәк, хош саг бол, эй мәхрибан топрак.

БӘСДЕШЛЕР

1

Канымгүл ики яшлыжа оглы Токоны элинде гөтерип дурды, буларың икиси хем ёлуң о башына середишйәрдилер. Шол тарапдан хер гүн агшам сыгыр сүрүси оба доланып гелйәрди.

Шол ёл болса даг этеклерине, гүнүң гызгын ховруна жылк сары болуп гиден, гоюн келлелерине мензәп дуран байырлыклара бака узалып гидйәрди. Ана, шол байырлыкларың үсташыры хем гүн өзүниң иң соңкы бөлек-бүчек шөхлелерини сечйәрди, яшып барян гүнүң шапагы душен дереклериң чүрбашлары болса гөйә шамчыраг ялы йылпыллаярды. Шол ян тарапдан, байырлыкларың геришлериндеңем бәрлигине бака гөм-гөк гараңкылык сүйшүп гелйәрди, ол агшам чагының көлегелери билен дуйдансыз гатышып гидйәрди.

Сыгырлар ховлукман-алнасаман, пейвагтына йөрешип гелйәрдилер, оларың сыңракларының астындан гөтерилен ёлуң чап-чал тозаны дик асмана гөтерилипди.

Янажыклары пөкгеринжик дуран Токаның дийсең кейпи көкди. Ол элиндәкиже чыбыжагыны икибака булайлап, йырыш-йырыш эдйәрди, эжесиниң элинде илери--илери товсунжык хем онуң агзына өйкүнип: «Хөв-жан, хөв-жан-хө-өв!» дийип, гара сыгырларыны чагыран киши болярды Йөне оларың бу хили мәхирли сөзлерине сыгыр асыл питива-да этмеди. Ол кемтерисинден Токонжыгың йүзүне-де әнетмеди-ле, шол дүндерилип гелшине гоншуларың меллегине бака мышлап топулды, йөне хернә гоншы аялың турзан гыкылыгы сыгры ёлундан саклайды.

— Ханы бол, Токон, сыгры ховла бака сүр ханы, бол, бол ахырың! — дийип, Канымгүл, хамала диерсиң, гужагындакы отуран оглы чынданам сыгры ховла ковян ялы эдип, мылакатлы гепледи.

Эмма онуң үчин оглунын бу ишден монча боланының өзем етерликди, муны онуң даш сыпатынданам аңса болярды. Қанымгул бирнеме келлесини гайшардыбрак хезил эдинип гүлйәрди. Башындакы ак өймеси онуң гүне янан бойнуна, ики ян яңагы шейле говы чуканажыклы бугдайреңк йүзүне бир энайы көлеге салярды. Онуң эгнинде дим-дик болуп дуран узын ала көйнеги барды. Ол азажык ашак эгилибрәк йөрәп барярды.

Канымгүл гүлкүсиниң арасы билен:

— Вах, мениң жанажыгым дийсей! — дийди-де, бирден яңкы гужагындакыжа оглуны шапладып-шапладып огшамага башлады, бу хили эдип диңе энелер өз зүрятларыны өпүп-огшап билйәрлер. Онун гара гөзлери дыңзап гелен мәхир-мухаббетден яңа үйтгешик бирхили ялпылдаярды.

— Ханы, оглум, оны өз таяжыгың билен сүр. Хәй, хажымелик ачмыш дийсе, хөв, гир ятагыңа, бол бахым, ене муңа илиң меллегем герекмиш-ә! Сүйт ичесиң гелйәми, Токон, хә?

Сыгыр сүрүсиниң турзан тот-тозаның ичинде бир атлы пейда болды. Онуң болуп гелшинден халының теңдигини аңмак болярды, ол бу тозаны хем гөрмейәрди, асла ол төверек-дашдакы затларың бирини хем гөрйән дәл болса герек дийип пикир этмек болжакды. Ол эериң үстүнде харабада отуран байгуш ялы болуп хүжжерилип отырды. Ыссам болса, онун эгнинде хайсыдыр бир хапа, чал реңкли, гүнүң, ягыш-ягмырың ашагында бир вагтлар солуп гиден резин гатанчлы япынжасы барды. Гашына барянча чүмре гейлен йыгырт-йыгырт кече шляпасының ашагындан габаклары елленип дуран гөзлери байгушың середиши ялы хырсыз әнедйәрдилер.

Канымгүл адамсыны гөрүп йылгырды-да:

— Серет, ана, Токон жан, какаң гелди! — дийип, оглуна лак атды.

Чигинлек, сүңк башы ири Гаратайың гара якын бугдайреңк йүз кешби барды, ол аялына гөрә бирнемә гартмажрак гөрүнйәрди. Бу гүн болса ол, догрусы, хас-да бетер бисырат гөрүнйәрди. Тот-тозан синип, гамашып дуран дерлән йүзи гараяг чалнан ялы болуп дурды. Ол, мегерем, бу чакларда сакгал-муртуны сырмадык болмага чемели, шол себәплем онун мор реңкли сых-сых болуп дуран сакгалы болдумлы энегиниң үстүни өртүпди, гүне янан сарымтыл мурты болса якып яндырып барян азия

елиниң — керимсалың — говурга эдип ташлан жылк сары сәхра отуна чалым эдйәрди.

Гаратай мүнүп отуран ябысыны саклажак хем болман, аялыдыр оглуна пархсыз гөз айлады, бирденкә дервезә ойканмага башлан сыгрың деңесине етип, үзеңңә галагада эериң үстүнден турды-да, оңургасыны сырдырыбрак, онуң гершине бирки ёла гамчы чалды.

— Ка-ка- ка-ка — дийип, кичижик Токонжык өзүниң яба мүндүрилмегини сорап, дилжагазыны пелтеклетди.

Канымгүлем адамсының ызындан:

— Гаратай, гужагыңа ал оглуңы! — дийип гыгырды.

Гаратай ябысыны саклайжак ялам этди, ызына ганрылып әңетди, йылгырҗак ялы этди, йөне ол йылгырып хем билмеди. Онуң додаклары гөвнүгалыжылык билен мүңкүлдәп-мүңкүлдәп гитди, агзының икиян гырасында чылгым-чылгым йыгыртлар пейда болды, онсоң ол гахар билен элини салгап гойберип, оглундан йүзүни дөндерди. Онуң бу херекети энтек мениң саңа элим дегенок диен маныны берйәрди.

Канымгүл бейле-бейле болар өйдүп пикирем этмейәрди. Хер хилем болса, ол оглуны йүрекден эй гөрйәрди ахырын. Канымгүл чагасыны багрына басып, бу ягдая акыл етирип билмән доңуп галыпды. Хемишелер Гаратай агшамларына ишден өе гайдып геленде, Канымгүл Токонжыгы элине алып, онуң өнүнден чыкарды, ол хем атың үстүнде отуран еринден: «Ери, хелей жан, узат бакалы оглумы!» дийип гыгырарды. Хер гезегем Гаратай оглуны алжак болуп, эериң гашына тарап ашак эгленде, онуң хырсыз ядав гөречлери она гелишмейән бирхили мәхирли хем мылайым шугла сачарды. Онсоң онуң дамарлык уллакан йүзи хем, мыдама гамашып дуран маңлайы хем бирден гарашылман дурка, кейпихон йылгырыш билен гуршалып, мылайым гөрнүше гирерди. Шундан соңам ол бада-бат бүс-бүтин тәзе, хошгылав бир адама өврүлип отурыберен ялы боларды.

Гаратай Токонжыгы өз өнүнде эерде отурдып, хайсыдыр хич киме нәбелли бир өз сөйгүли айдымына ювашжа хиңленжирәп, оны көчәниң угрунда өңе-ыза гездирерди. Гечиси дага яйран Токон болса додажыгыны көвелдерди-де, гысгажык, тогалажык аяжыклары билен ябының бөврүне депйәрмикәм өйдйәрди, өзүниң бу пишесинден хондан бәрси болуп, төверек-дашына буйсанч билен кеерҗеклэп середйәрди.

Гоңшы өйлериң адамлары болса: «Бу бизиң Токонжыгымыз агынҗак йигит чыкайыпдыр-ла!» дийшип, оларың бу болушларына мәхир билен сын эдердилер. Қанымгүл үчин велин, гөрәймәге шу садаҗа сөзлерден гымматлы зат ёкды, онуң гөвнүне, өзүниң энелик буйсанҗының рөвшен манысы хут шол сөзлерде җемленйән ялыды. Онсоң Қанымгүл шү дүнйәде өзүм ялы багтыяр аял ёкдур, өз машгаламыз ялы агзыбир машгала хич ерде-де ёкдур өйдерди.

Тә шу гүне ченли шейле болупды.

Токон аглаярды. Огланжыгың какасындан гөвни галыпды.

— Гой, аглама, Токон, хәзир икиҗигимиз энең янына гидәерис — дийип, Қанымгүл оглуны диңдирҗек болуп җан этди.

Қанымгүл өе гелип гиренде, Гаратай отагың бир бурчундакы ичи гап-гачлы текҗәң гапдалында дуруп, уллакан питини ики эли билен гөтерип чал ичйәрди. Ол эдил аргын ябы ялы кән-кәнден овуртлап, шорпулдадып ичйәрди. Қанымгул оңа сесини-үйнүни чыкарман сын этди. Хер гезек ювданда, онуң түй басан алкымындакы кекирдек юмрусы ашак-ёкарык инип галярды.

Қанымгүл адамсының өзүни бейле гең алып баршына акыл етирип билмейәрди. Догры, ол мыдама-да кән геплейән адам дәлди, йөне Қанымгүл онуң бу гүнки ялы гахарлы, өзүнден гөвни гечгин ягдайыны хениз гөрмәнди.

Гаратай ахыры питини текҗеде гойды, уллакан, иримчик гатаңсы аясы билен додагыны пикирли гөрнүшде сүпүришдирди, гөзүниң гытагы билен аялына әңетди, соңра ондан йүзүни өврүди-де, сесини-үйнүни чыкарман, кроватың янына барды.

— Чаганы гетир диййән мен саңа! — дийип, аялының дуран тарабрагына середип, гарылҗык сеси билен хөкүм этди.

Қанымгүлүң гахары гелди. Өзүниң хем оглуның бейле әсгерилмезлиги онуң җазза йүрегине япышып, якып-говруп алып барярды. Ол онуң эдил йүзүне, бу кесекә өврүлен гахарлы йүзе: «О сениң нәмәңе герекмишин? Ягшам бир кишиниң-ә оглуны гөреси гелипдир-ов. Ясдан гелен ялы-ла сен... Мениңем бош отурян гүнүм ёк... Сенденем бир ата болармы! Саңа йигренҗи мөҗек диерлер..» дийип гыгырмага-да тайярды...

Гаратай кроватың гапдалында язылгы кечәниң үс-

түне өзүни гойберип, йүзүни-гөзүни бүрүшдирди, хамала, агырысына чыдап билмейән ялы иңледем асыл. Муңа Канымгүл бирхили болды, горкды. Онуң йүрегине ала-сармык ховсаланың якымсыз агырысы санжы болды. Бир затлар болан болса ким билйәр? Белки, ол муны ядандан сон эдйәндир? Шу жөвзада узынлы гүн ат үстүнден дүшенок. Ай ёк, бу йөне бир ядавлыгың иши дәл, онуң бу болуп отурышы эжир-хорлук гөрен адама меңзейәр, ол бир гүнүн ичинде гарран ялы хем болайыпдыр. Ене ол, Канымгүл оңа игенжегем, азар бержегем боляр-а.

Онсон Канымгүл:

— Токон энесинин янында — дийип, ювашжадан мылайым жогап берди. — Гаратай, айт, нәме боляр саңа? — Онун бу сөзлери айдышында хем йүрекдешлик, хем ховсала барды.

— Хич зат... Гүмүни дарт шу ерден...

Канымгүл даш чыкды. Гаратай болса өзүниң агыр келлесини аясына гоюп, хенизем шол кечәниң үстүнде гышарып ятырды. Ерле сонуна ченли чекилип гутарылмадык чилим чалымтыл түссесини йүрекгысгынч бирхили буругсадярды.

Канымгүл отага өврүлип геленде, Гаратай хасыр-хусур еринден турды, ол гараз, белли бир карара гелен болара чемели. Онсон ол:

— Ханы, ирзин әдиги ал бәрик!.. — дийип, гахарлы буйрук берди.

Ол әдиги ховлукмачлык билен аягына сокды-да, дивардан асылгы дуран гамчысыны бат билен силкип алды, шундан сон ол, хамала диерсин, эдил өз авыны аңтап йөрен йыртыжы хайван ялы болуп, гапының янында ашак эгилди-де, өйден бөкүп даш чыкды.

Гаратай ябысынын эерини дүзедишдирип болуп, онуң чекисини шейле гүйчли чекди велин, ябы жанавар тас бирян гапдала йыкылыпды.

— Гымылдаман дур, хәй эесиз! — дийип, ол дәли-порхан болуп гыгырды-да, гудузлан ялы болуп, ябы жанаварын келлесине гамчы чалып гойберди.

Гахар-газапдан яна онун йүзи үйтгәпди. Ол шол мәхревсиз йүзүни аялына тарап өврүди, рехим-шепагатсыз, айылганч гөзлеринин кирпигини гымылдатман, Канымгүле серетмәге башлады.

— Ек бол шу өйден! — дийип, ол бокурдагына сыгдыгындан арлап гыгырды, бирденем онун йүзи боз-яз бол-

ды, соң ол бирнеме сесини песелдип: — Я мен, я-да ол... сениң Сабырбегиң... — дийип, өңки айданының үстүни етирди.

Канымгүлүң башына даг сыргыны инен ялы болды. Онуң гөзлери гараңкырып гитди. «Ене шол Сабырбек-ми!» Онда ол бир эрбет задың болҗагыны өңүнденем аңан экен-дә.

Канымгүл адамсының үстүне топулды.

— Дур, Гаратай! — дийип, ол үзеңңиден асылышып, боюр-боюр гөзяш дөкүп ялбарды. — Дур ахырын! Нәме үчин бей дийдиң сен? О нәхили ол мең Сабырбегим болямышын-а?

Гаратай аялыны бат билен аңырлыгына депип гойберди, ябысына бир гамчы чалды-да, дуран еринден бат алып, атыны сәпҗедип гитди. Онуң ызындан енилҗек тозан гуйругы гөтерилди. Канымгүл болса чытык гүйз айлары шувлап гелен түвелейиң ашагында галан гөзгыны ялңыз берёза агаҗы ялы болуп, эллерини серди-де галыберди.

— Гаратай! Гаратай...

Муңа хич ким сес бермеди. Муңа хич ким үнсем бермеди. Диңе дагдан өвүсйән адаҗа шемал сув-сил болан зенан йүзүни сыпалап, онуң эгниндәки көйнегиниң ашак этеклерини ойнамага башлады.

Канымгүл ховлының ичи билен йөрәп барярды, йөне онуң эгинлери велин, ювашҗа титрәп-титрәп гидйәрди.

Даг үстүнден гиҗелик сүйшүп гелйәрди. Ниреледир алыс бир ерлерде агшам гушы гыгырды. Гыгырдам-да, ене сем болды. Асманың йүзүнде патрак ялы йылдызлар пейда болды. Ер ука майыл болды.

2

Шол гүн Гаратай мирапларын ве экеранчы бригадирлериң маслахатына биразрак гиҗә галып гелди. Райисполкомың башлыгының гиң кабинети йыгнага гатнашыҗыларың әхлисини ерлешдирерлен дарлык эдйәрди. Адамларың әпишгелерин текҗелеринде ерлешенлерем, аркаларыны тамың диварына берип, чоммалып отуранлары-да барды, ене бир топары болса кабинетиң гапысындан җыклашып, коридорың угрунда чугдамланышып дурды. Гаратай хем гапының өңүнде җайлашды.

Бу ере йыгнананларың хеммеси бир аякдан районда сув тутулышының ягдайы эрбет, шонуң үчинем көп колхозларың экен экини зая боляр дийип гепледи. МТС-ин баш агрономы Гаратайың мирапчылык эдйән «Бәш-Таш» колхозыны айратын хем берк танкыт этди. Өңде барыжы колхозларда эййәмхачан ёрунжаның икинжи йүзүни оряpлар, тәзе-тәзе күделери дикелдйәрлер, «Бәш-Таш» колхозында болса ёрунжаның биринжи йүзи орландан соң, оңа сув хем гойберилмәндир. Шейле болансоң, онун көки гурап, тәзе йүзи галмаса нәдерсиң. Диймек, бәшташлылар икинжи сапар ёрунжа орагыны орман оңмалы болярлар, шейдибем, ене от-иймсиз галярлар, ене олар гоңшуларындан ялбар-якар карзына беде дилемели боларлар. Мекгежөвен барада-ха оларың ягдайы хасам ярамаз. Дүнйәң ерини хем экипдирлер, томсуң болса түйс жокрама ыссы вагты, онда-да бары-ёгы екеже ёла сuварыпдырлар, асыл кә ерлери-хә өмрүне сув гарасыны-да гөрмәндир. Догрусыны айтсаң, бейлеки экинлериң суварылышы хем шундан говы дәл.

Гаратай агрономың бу чыкышыны бипервай диңләп отырды. Онуң бу хакда өз пикири барды. Шол пикирлер болса онуң келлесинде дүйнде-бу гүнде пейда болман, өңрәжик кемала гелипди. Шонуң үчин хем оны бу пикирден хич кимем дәндерип билмез.

Онуң себәби, биринжиден, ол мирап хөкмүнде өз везипесини жүрбе-жүр бержай эдйәр. Онуң этмели иши, везипеси болса айдың зат, бу ерде келле чиширер ялы зат ёк. Ол өзүне берилмели сувы вагтындажык алып, шол сувы хем яплар билен экин мейданларына нобатма-нобат пайлашдырмалы. Шонуң биленем онуң бар этмели иши тамам боляр. Соң нәме болжагы билен болса онуң иши ёк. Гой, колхоз башлыгыдыр бригадирлер онуң үстүнде келле дөвсүнлер, оларың шондан башга асыл ишлери нәмемишин. Ине, бу-биринжиден.

Икинжиден, колхозда сув тутмак иши, хакыкатданам, ярамазлыгына ярамаз, муңа хич кимем дәл диенок. Эмма гел-гел инди муңа Гаратай гүнәкәрмишми эйсем, онуң өзи сува өврүләйип билмез-ә. Сув болмаса, битиржек гошуң нәме. Онсонам оларың колхозында етмейән зат бир сувмы бери. Зор аякдан ондан-оңа ашырылярлар. Догрусы, сувуң етерлик болян вагтам боляр, кәте оны нормадан артыграгам берәййәрлер, йөне рыясызжа тутар ялы адам ёкдур, хер яна урнарсың — болмаз... Муңа,

ери, ким гүнәкәр? Элбетде, правление! Өңи биленем онуң башлыгы гүнәкәр. Бу тайда мирапда гүнә ёк, онуң нәме иши. Онсоңам, колхозда нирәңе баксаң, адамың герек болуп дурандыгыны айтмак герек, бу-да мөхүм бир зат, муңа-да ёк дийип билмерсиңиз. Әхли ерик етишип боляр-мы эйсем. Ынха, бу агрономың яңкы айдян затлары болса тәзелик дәл, нәме онда ягдай диңе бир колхозда шейлемишинми? «Бәш-Ташча» ёк колхозларам гыт дәлдир. Бу чырчыкдан колхозларың йылың-йылына-да гөзлери ачыланок... Шол ягдай хакда гаты кәнем гепленилйәр, а йөне пейдасы нәме... яңраберсинлер ядаянчалар.. Диңләп ядамасаң боляр. Өзүңем аклаҗак болма, иң говусы — лал-җим бол-да отур. Берилйән сувы аз-овлак артдырып болҗак болса, онда, ана, башга геп... А йөне нәче сакырданың биленем сувуң көпелҗек гүманасы ёк ахырын...

Әхтимал, бу сапарам әхли зат хемишекилер ялы гутарып, Гаратай хем өз пикиринде галып, өйлерине кейпихон өврүлип гелсе-де гелерди. Йөне шол икиарада дуйдансыз бир хадыса гопды. Маслахат гутараңкырлаберен учурларда, гараз, кимдир бири сувуң нормасыны көпелтмели, шонда колхозлардан эдилйән талабам башгача болар, ёгсамам әхли зат шол өңки-өңкүлигине галар — бу ерде онуң үчин гурра атып отурасы иш ёк — дийип гыгырды... Гаратай гозгалаңа дүшди, бу онуң маңзына батды. Себәби ол мыдама-да хер колхоза берилйән сувы отуз, я болмаса хатда элли проценте барянча-да артдырмак герек дийип отуран-туран еринде айдып йөрди. Мирапларың аглаба көпүси макуллайҗылык билен говур туруздылар. «Догры! Дүрс теклип!»..

Гыкылык-галмагал кипарлашандан соң, Жданов адындакы гоңшы колхозың мирабы Сабырбек сөз алды. Газанкелле, сагдын беденли бу адам тәмиз парусин гимнастеркасыны солдатларча сыпашдырып, стола тарап сүңңүеңиллик билен гадам урды. Онуң узын гуҗурлы голлары бада-бат гөзе каклышды. Бу хили эллер меле ери суවармак ялы агыр иш билен яшлыкдан мешгулланян адамларда болгуч боляр. Даш сыпатындан оңа отуз-отуз бәш яшлары бермек болҗакды. Онуң сакгал-муртсуз, сада нурана йүзи, айратынам ынанҗаңлык билен йылгырян сүзгегрәк гөзлери Сабырбеге парахат, хошгылав адам сыпатыны берйәрди. Районда Сабырбегиң асла-да яманлыксыз адамдыгыны әхли киши билйәрди,

йөне ол ише гезек геленде велин, гаты төвекгелди, тутанъерлиди. Муны Гаратай хем илче билйәрди, белки, илден артыграк хем билйәрди.

Көпленч халатларда гаты якын адамларың арасында-да дийсең чылшырымлы гатнашыклар эмеле гелйәр. Ынха хәзир, мысал үчин, Сабырбек нәме дийсе шоны дийсин, менин онуң билен ишим ёк дийип, Гаратаям өз-өзүни ынандырҗак болуп җан этди. Бу икиси хич хачан хем бирек-биреге не ягшыдан, не хордадан хич бир зат айтмаярды. Олар өз араларында сен-ә маңа зат дийме, менем саңа азар бермен, сен-ә мениң ишиме гатышма, менем сениң нәме иш эдйәниң билен ишим болмаз диен ялы, гепсиз-сөзсүз шертнама гол чекишен ялыдылар. Говы гөршүп йөрен достларың ёллары айрылышанда, оларың арасына агзалалык дүшенде шу хили боляр. Унудылан көр ёда дек оларың достлугы ятдан чыкышяр гидиберйәр, онсоң оларың икисем өйкелерини, әхтимал, бүтин өмүрбойы йүрекде сакларлар, шейде-шейде олар бири-биринден барха дашлашып, ара ачар гидиберерлер. Оларың арасында энтек душманчылык хем ёк, йөне бу ягдай оларың бири бейлекисине юмрук галдырянча шейле боляр, эгер бу шейле болайса велин, узага чекен дымышыклыгың бузы бөвсүлип, өңки достлар ач-ачан душманлара өврүлйәрлер...

Шейдип, ине, Гаратай хем Сабырбегиң айдян сөзлерини биле-гөре пархсыз диңлемәге тайяр болды.

— Яны шу ерде сувармагың нормасына яңадан серетмеги теклип этдилер — дийип, Сабырбек ховлукман геплән башлады. — Догруданам, мундан гелҗек зыян боласы ёк, әхли затлары барлап гөрмек герек, шонуң үчинем гидротехниклер бу ише гиришерлермикә диййән. Йөне биз, мираплар башга задың пикирини этсек кем болмазды. Ёгсам бизиң: сув етенок, көпрәк сув бериң, сувы артдырайсаларам, ене үстүне гошуң диймеден башга билйән задымыз ёк. Бизиң еримизде сувсуз болсаң, ач өләймелидиги дүшнүкли зат. Ол нәче көп болса, шонча говы. Шонуң үчинем, бу ерде гизлән отурасы зат ёк, кәбир мирапларың Чу дерясыны совсаңам, дат-бидат, нәме алач эдейин, сув етенок дийип гөзяш эдип аглаҗагы хак! Бу тайда, ёлдашлар, гүлкиң иши ёк, гүлкә дерек агламак герек. Ким-кимлер үчин сув йөне бир сув болса-да, бизиң үчин ол гызыла барабардыр. Ынха, айдалың, бахар айлары барянсың велин, гөзүңи айрасың гелмез, хем-

ме ерде экинлер негөзел ларч болуп ёкары галандыр, гүйзем дүшер велин, серет онсон — хасылың хич задың алнынданам дәлдир. Ине, хәзирем галла экинлери бишмәге етишмән саман болуп гурап баряр. Мунуң себәби нәме эйсем? Сувсузлыкдан көсенйәс, экинлери герк-гәбе сува якып билемзок дийҗекми? Шейлеми шол? Ёк, мениң пикир эдишимче, геп мунда дәл. Сув колхозлара етерлик берилйәр. Онда нәме себәп болярмышын? Гелиң, ине, шу хакда-да гүррүң эделиң!

Сабырбек гөзүни гездирип, Гаратайы тапды, онуң йүзүне әңетди ве сачы сырылгы келлесини элинин аясы билен сыпалашдырып, нәмеден башлаҗагыны билмейән ялы, азаҗык салым пикире чүмүп дурды.

— Гаратайларың обасы билен бизиң обамыз гоңшы отуряр — дийип, Сабырбек ахырсоны дил ярды. Шей диенде, онун сеси тутанъерли хем ынанчлы янланды. — Биз бир гатладан сув ичйәс. Гаратай хакда эрбет бир зат айтма хыялым ёк, йөне мен о хакда шу ерде дымып хем билҗек дәл. Мен оңа хакыкаты айтмагы кән вагтдан бәри йүрегиме дүвүп йөрдүм, йөне хер сапар бу гүн-бү гүн, эрте-эртә гоюп йөрдүм... Хава, ынха, Гаратай, сенем мирап, менем мирап... Душман киши саңа хаҗык-хуҗук хем эдип билер, йөне дост велин, нененси аҗы дегсе-де, догрусыны айдар.

Эмма аҗы билен аҗының тапавуды бар. Гаратай бу сөзлери эшидип отырка, өз гулагына өзи ынанмаярды, Сабырбегиң диййән затларынын әхлиҗесем догруды, йөне Гаратай велин, онуң сөзлерини өзүче кабул эдйәрди. Ёк, Гаратайы бейле ап-аңсатҗа дузага дүшүрәйип билмерсиң. Ол Сабырбегиң башга мираплар билен ишиниң болман, нәме үчин ала-бөле онуң, Гаратайың ишини мысал гетирйәндигине дүшүнип отырды. Сабырбек ондан арыны алмагы йүрегине дүвен болара чемели. Ол Гаратайың абрайыны песе дүшүрип, оны тутуш район боюнча масгараламагы ниет эдинипдир.

— Хава, сен мыдама сув етенок дийип бахана эдйәрсиң, өз-өзүңи аклаярсың — дийип, Сабырбек сөзүни довам этдирди. — Бу эндигиңи ташла сен, Гаратай. Саңа үч йүз литр сув берилйәр... Бу аз сув дәл-ә. Менем үч йүз литр сув аляи, бизиңем еримиз сизиңкиден аз дәл ахырын. Эгер шол сувы эелик гөзи билен тутуп, ерли-еринде догры пейдалансаң, шу мениң айдыныма ынаның, эдил шунуң ялы етер, артыграгам болар. — Шейле дийип, Са-

бырбек бармакларыны кекирдегине етирди. — Эмма сен дөвлетиң өз колхозыңа берйән сувуның әхлисини пейдаланямың, Гаратай? Ине, гепем шунда-да! Мен саңа хәзир, ынха, анык санлар гетирип берейин. — Сабырбек жүбүсинден бир депдер чыкарды. — Эгер-де шу чака ченли сениң сuваран ериң мейданыны хасаплап гөрсек, онда иш йүзүнде сен йүз етмиш литр сувы пейдаланан болуп чыкярсың. Галан йүз отузсы нирә сарп эдилди? Гаратай, саңа атың жылавыны элинден сыпдыран ага диерлер, сув болса баш өвредилмедик ат кысмыдыр, оны элде сакламак герек... Сен: «Ерден чешме акян болса, суварсың ол көклери» диен мираплар пендини ядыңдан чыкарыпсың. Сизде болса сув экин мейданларының гапдалындан гечип гидйәр. Сизде сувуң угруна середйән ёк, гиже-гүндиз ол өз угруна акып ятыр, шол бир пеле гуюп ятыр, кәл-жарлары сув басяр, эдил шонуң алкымында болса, ики-үч әдим бейле гапдалында экилен экинлер гурап, хеләк болуп ятыр. Я инди сизиң колхозыңызда экине диңе сувы акдырып гойберсең боляр, онсоң онуң өзи бар ерини суварар дийип пикир эдйәрлерми?! Бу мирабың иши ахырын. Сувун хожайыны сен, шонуң үчинем ерлериң сува якылышыны сен доландырмалы. Мунуң үчин болса гиже-де, гүндизем сувуң башында, мейданда болмалы. Ынха, айт сен, Гаратай, хей гижелерине сувда болярмың? Болян дәлсиң. Хенизе ченли екеже сапарам мен саңа мейданда гиже саташан гезегим ёк. Ер сувармак үчин гижеден говы вагт ёк. Ятаган мирап эрбет мирапдыр, ятаган мирабың сувам ятяр. Ине, мысал үчин, гиже хер яба бермели сувуны пайлап берен экениң-дә. Йөне оңа ондан соң кимиң гөз-гулак болуп, онуң нирәк акяныңдан хабарың бармы сениң? Шонуң хасабатыны йөредйәмиң, сен? Йөреденок! Сени диңе гүндизлерине тапса боляр, онда-да мейданда дәл-де, гатлаң башында, сув өлченйән таягың янында тапса боляр. Сен шо ерде хачан бир сувуң дережеси ашак дүшәеркә дийип гаравуллап отырсың, чала ашак дүшәйдигем гидротехнигиң янына эңйәсиң, ондан сувы артдырмагыны талап этмәге башлаярсың. Ёлда онуң нәчеси йитди, бармалы еринде онуң нәчеси зая болуп гитди, сең бу затлардан асла хабарыңам ёк. Шонун үчинем сен илиң хасабына яшажак болярсың... Мундан иш болмаз, Гаратай, сениң сув өлченйән таягың янында ишиң ёк, гит сен экин мейданында бол...

Сабырбегиң айдян сөзлери барха дузлы, барха өтгүр

яңланды. Онуң бу айдянлары диңе бир Гаратая дәл, эйсем бу тайда отуранларың әхлисиниң четлерине гаты дегди. Мирапларың ынҗалыкдан дүшендиклери йүзлериңденем билдирип дурды, йөне олар Сабырбегиң гүррүңини сеслерини-үйнлерини чыкарман диңлейәрдилер.

Сабырбек «Бәш-Таш» колхозының экин мейданыны өз колхозларынынңкыдан пес билмейәндигини гөркезди. Ол говы хожалык эелериниң алабахардан эййәм сув тутмага тайярлык гөрйәндиклерини, ябара карталары өңүнден ишләп дүзйәндиклерини, сүрүмиң ызысүре-де, яп чекип, гачы-бентлери тайяр эдип гойяндыкларыны, көне яплары бежеришдирип, тежрибели сувчулары сайлап-сечйәндиклерини, олара белли-белли ерлери беркидйәндиклерини айтды. «Бәш-Таш» колхозында болса бу ишлери этмәге томус гиришилйәр, онда-да нә гиришилдиги, ховул-хара эдилйәр, халыс экинлер сүллерип башлансоң бу затлар яда дүшйәр. Бу хакда хич ким алада этмейәр. Оларда он йыл бәри арассаланман ятан япларам бар. Говы ябы болмаса, мирап диениң голакдыр-да онсоң.

— Ине, бу тайда хеммеден бетер сен гүнәкәр, Гаратай — дийип, Сабырбек айтды. — Дүйби дешик бедреде сув гетирип билмерсиң. Сениң сувуң энтек ёлдака, йыкык-юмрук, ичини гум басан япларда йитип ёк боляр. Экилен экинлер шонуң үчинем сувсуз галяр, колхозам хасылсыз. Энтек бу-да хеммеси дәл. Хер бир литр сув үчин колхозың пул төлейәндигини бизиң хер биримиз билйәрис. «Бәш-Таш» колхозында сувуң көп йитирилип, аз пейдаланыляндыгы себәплем диңе бир өтен йылың өзүнде колхоз алтмыш ики мүң манат зыян чекди. Бүтин район боюнча болса сувуң бисарпа харчланмагы нетижесинде йүзлерче мүң манат зыян чекилди. Шейле ренч сиңдирилип газанылян колхоз пулуның шу хили елиң ыгына соврулмагы билен, ери, ненеңси ылалашып болар! Суварышың ярамаз гечирилмеги зерарлы хасылың йитгисинем мунуң үстүне гошсаң, онда бу йитги онларча эссе, йүзлерче эссе-де артар. Онда, гадырлы ёлдашлар, өзүңиз айдың, бу затлара ким жогап бермели, оны кимден талап этмели? Мениң пикиримче-хә, буларың әхлиси үчинем биз — мираплар — жогап бермелидирис! Өзүңиз пайхас эдип гөрүң, чопан өз йитирен гузусына өзи жогапкәрчилик чекйәр, шол йитгини онуң өзи төлемели. Бизиң мирапларымыз болса, бир томсуң ичинде йүзлерче

ве мүнлерче кубометр сувы йитирйәрлер, мунуң үчин олара хич хил темми берилмейәр, олар бу йитги үчин жогапкәрчилик хем чекеноклар. Сув болса мирап үчин эдил чопанын өңүндәки малы ялы бир затдыр. Гөз-гулак бол, аяп сакла, бир дамҗасынам йитирме онуң! Мирапларың зәхмет гүнлерини эден ишлерине гөрә, сувы пейдалы ере уланандыгыны назара алып хасаба алмаклыгын вагты етди. Сува совук-сала чемелешенлиги үчин, оны заяланлыгы үчин чәре гөрмели, жогапкәрчилиге чекмели.

Гаратай хенизем шол өңкүси ялы нәтҗегини билмән, гахар билен дилини дишләп отырды, йөне Сабырбек гөс-гөни өзүне бармагыны чоммалданда велин, ол хасам эрбет болды.

— Ери МТС сүрүп берди. Сизиң колхозчыларыңыз бугдай экип, оны кемала-да гетирдилер. Оңа сув тутмалы, сувармага гезек геленде болса, бар зат чепбесине өврүлди. Шуны бек ядыңда сакла сен, Гаратай, илиң зәхметини рейган эден сенсиң. Үчбайырдакы экилен мекгежөвене хенизе ченли екеже ёла-да сув берленок. Алланәме болуп гөгерен майсалары нәме себәбе хеләк этдиниз? Сениң хәзир гуруп, шол алаңлара сув чыканок ахырын дийҗегиңем билйән. Онда, бу ере демиргазык гапдалдан яп чекәймек герек экен-дә, сен болсаң мунуң аладасыны этмәнсиң, бу хакда өңүнден пикирленмәнсиң!

Гаратай ере әңетди, йөне ол әхли мәрекәниң өзүне середйәндигини онсуз хем билйәрди. Ол гөрмесе-де, хем теенели, хем гүлкүли, хем дуйгудашлыклы гарайышлары өз янындан өзи сызярды. Вах, шу вагт бир ер ярылып, о-да шоңа гирип етәгитсе болмаярмы дийсене!

Маслахат гутарды велин, Гаратай райисполкомың җайындан илден өңүрти чыкды. Онуң йүзи чым гызылды, боюнларының йүзи менек-менек болуп дурды, ол бир киши биленем геплешип пикир алышмады-да, хасур-хусур атына атланды. Шол угра хем обалыкларың гапдалы билен өз колхозларының экинчилигине бака гып басайды. Эмма оны бу вагт хем Сабырбегиң сөзлери өз эркине гоймаярды Ол сөзлер онуң келлесине чүй билен берчинленен ялыды, олардан гутулжак, гачып сыпҗак ериң ёкды. Гаратай өзүниң маслахатда алжырап, Сабырбеге гайтавул берип билмәни ядына дүшенде, ит болуп увлабереси гелйәрди. Инди ол бурундуклы дүе ялы, Сабырбегиң элинде, ислән вагтың дыза чөкерәймели. Дагы-дувара

гылав алмаз ялы, Сабырбеге гайтавул бермелиди ахырын ол!

Ери, ол нәме айдып билерди дийсеңизләң? Гой, ол илиң колхозының ишине гатышмасын диерди, өз билйәнже ёдажыгың билен йөрәберсең нәдйәр диерди. Ай, ёк, бей дийип билмезди, себәби нәме дийсең, Сабырбек тутуш бир района мешхур адам, ол уссат сувчы, иң говы мирап. «Өйи беркиң сөзи-де берк» дийип, ил ичинде йөне ере айдылмаяр. Онуң колхозында бир томусда ёрунжаның дөрт гезек хасылы алыняр! Хер гектар мекгеҗөвенден олар алтмыш центнер дәне билен бәш йүз центнер силос алярлар! Ждановлылар зәхмет гүне пулам, бугдайы хем, этем әхли кишиден көп алдылар. Сабырбек хакда газете макала язярлар, ондан нусга алың диййәрлер. Онсоң хем ол билим тайданам гүйчли. Мекгежөвени кешләп, җояҗыклар аркалы «медениетли» сувармагы теклип эденем шол ахырын. Ол хем-ә экин үчин пейдалы боляр, хемем сувы өрән көп тыгшытламага көмек эдйәр диййәрлер. Биз велин, шол «ябаны» суварыш билен оңшуп йөрмүшик, бир бөведи йыканымыздан соң, сувуң ниpә бapяны билен ишимиз ёкмушын, инди ондан эл чекмәге вагт етенмишин... Сабырбек шу гүн хәзирки вагтда кенеби говы суварсаң, бир гиже-гүндизде ол он дөрт сантиметре ченли өсүп билйәр дийди. Гөр-ә заңңары, хамала, онуң хер дүйбүни айланып өлчәп чыкаян ялы гүрлейәр!

Гыш сувы меселесини орта атанам шол ахырын. Ер шо вагт ызгары говы сакляр диййәр. Гаратай өз гапдалында отуранларың бирининң: «Бә, бу көпбилмиш гөр нирелерден уряр-ай, бейле зады биз энеден догалымызам гөремзок!» дийип, хайран галып диллененини гулагы билен эшидипди. Хава, ол өрән узаклара середйәр.

Эмма Гаратай шу чака ченли хич бир затда ондан асгын гелмейәрди, ол өз эдйән ишини Сабырбекден кем билмейәрди. Бирвагтлар ол хем кән затлары арзув эдерди, башда ол хем өз ишине өрән ыкҗам япышыпды, йөне нәмедендир, гараз, әхли зат шовсуз болды өтәгитди... Колхоз башлыкларыны телпек чалшан ялы чалышярдылар, бирини айырярдылар, башга бирнәчеси болса өзлери гидйәрди. «Бәш-Таш» гышык битен сүңк ялы эмгекли колхозды — нәчелер җан эдип итеклеҗек болай сен, хер йүзүне оны сана гошҗак гүманың ёкдур... Соң болса кем-кемден өвренишип гитди, шо болшундан үйтгеҗегем

болмады. Йыллар гечйәрди, дурмушам өңе гидйәрди... Ёгсам болманда, Гаратай хем өзүни гөркезсе гөркезерди... Сабырбегиң багты чүвди, өнде барыжы колхозда онуң эден иши шовуна. Багтың гетирсе, гум дийип гарбаның, гызыл боляр... Ат-абраям шонуңкы, хормат-хеззетем...

Ыкбал олары йыгы-йыгыдан бир ёлда саташдырыпды. Чагалык йыллары гоңшы болупдылар, йигит чыканларында агшамларына биле окапдылар, фронта гиденлеринде болса бир полкда гуллук эдипдилер...

Барып Белоруссияда гезип йөркәлер, кичирәк деряжыгың кенарында йөришден соң аз-кем дынч алмага ругсат беренлери онуң ядына дүшйәр. О деряжык кичижикди, дүйбүндәки дашлар гөрнүп ятырды. Ок урсаң гечмежек гырымсыжа хоз агачлары, йылыжак гүнортаның тәмиз ховасы, гөвнүңе болмаса, ими-салалыгы хем бу өз пейвагтына шилдирәп акып ятан деряжыгың рахатлыгыны горап саклаян ялыды. Топ-түпең сеси хем эшидилмейәрди. Сабырбек солдат долагыны доланып отурышына улудан демини алып, деряжыга тарап әңедипди.

— Вах, Гаратай, шу вагт мениң догдук үлкәми ненеңси күйсейәнимми бир билседиң! Кәте окопда отыркамам, бирден гапдалымда биргеңси шилдирәпжик яп акып ятырмыка өйдйән. Өе гайдып баранымыздан соң мирап боларыс. Гиже сув тутмага билеже гидерис. Вах, ол гижелериң оваданлыгыны дийсене. Эдилжек бейле гапдалыңам дагдыр... Сең шонда Канымгүлүңем янымыз билен экидерис. Сувы ачарыс, олам мейданларың ичи билен акмага башлар. Канымгүл икиңиз болса айдым гыгырарсыңыз. Гиже сув тутулярка айдым айдылса- шондан говы гөрйән задым ёк... О дөврем энтек гелер, Гаратай, мен муңа ынанян...

Ондан бәри кән вагт гечипди. Олар биле гайдып гелип, мирапчылык курсунда хем билеже окапдылар. Йөне оларың арасындакы достлук велин узага гитмеди. Гараз, бир ерден, нireден чыканы белли болмаса-да, Сабырбек өз достуның гелинлигини сөййәмишин диен мыш-мыш хабар оба ичине яйрады. Мунуң чынлыгыны я яланлыгыны билйән адам ёкды, йөне Гаратай велин, шондан соң Сабырбеги халаман уграпды. Ол өз янындан: «Шемалсыз ере чөп башы гымылдамаз» диен карара гелди.

Ол Канымгүле өйлененден соң хем Сабырбеге йүз

бермеди. Гайтам онуң гачгыны Сабырбек болды, ол ир-у гич өзүни Сабырбегиң йүзбе-йүз ачык гүррүңе чагыржагыны билйәрди. Гаратайың өзи болса, бу затлардан баш чыкарып билмейәрди, хакыката барян ёлы агтарып тапып билмейәрди. Мунуң үчин онуң эрк-ыгтыяры, тутанъерлилиги, чыдамлылыгы кемтерлик эдйәрди.

Ол ил гөзүнден пынханлыкда Қанымгүли түйс йүрекден сөййәрди, йөне эдил шол бир вагтың өзүнде оны ачыкдан-ачык габанярдам. Гелниң йүзүне бири йылгырып бакдыгы, онуң җаны чыкярды, нәме эдип, нәме гойяныны билмезди. Ол ылайта-да Сабырбеге мүңкүр болярды. Ондан ол яманлыкдан өзге хич бир зада гарашмаярды, шоңа гөрә де йөне бир халамазлык дәл, эйсем оны гөзүнде окы болса урҗакды. Ол әхли адамлара мүңкүр болярды. Сабырбегиң өйленмән йөренини хем ол өз дүшүнҗесине гөрә ёрярды. Диймек, ол Қанымгүли унудып билмез, Гаратайың багтыяр дурмушына болса ичигаралык эдер, оны гөрүп билмез.

Вагт гечйәрди, шонуң билен бирликде-де габанҗанлык хесери оны шейле бир гуршап алды велин, инди оңа Сабырбегиң өйли-ишикли болмагы хем көмек этмеди. Ол ил йүзүне өзүниң көне достуның ыкбалы билен гызыкланмаян киши болуп гөрүнмәге шунчалар җан этсе--де, хакыкат йүзүнде онуң, Сабырбегиң хер бир басян әдимине ченли өрән мукытлык билен сын эдйәрди, онуң хич бир угурдан өзүнден өңе гечмегини ислемейәрди, йөне, билмерсиң нәмедендиги велин, хут шейле боларды дуруберерди. Бу болса Гаратайың хас хем бетер гахарыны гетирйәрди, оны хеләк эдйәрди, оңа азап берйәрди. Шейле-де болса, көне достуна көмек үчин йүз тутмага ойсанч оңа ёл бермейәрди. Ек, бейтмек болмаз, ол шу чака ченли хич бир адамың өңүнде дыза чөкмәнди.

Сабырбегиң ат-абрайы бархa ёкары гөтерилди, өзүнем эдил билгешлейинден эдилйән ялы, онуң ады колхозчыларың дилинден дүшмеди. Муны гөрмезлик мүмкин дәлди, онуң үстесине-де, ичиң янсын диййән ялы, Сабырбегиң сураты билен онуң иши хакда гүррүң берйән макала чыкан газети телим сапар дагы аялы Қанымгүлүң элинде-де гөрди. Адатча, Гаратай хич зады гөрмейән киши болан болярды, йөне ол бир гезек халыс чыдап билмәнсоң, дуйдансызлыкда дилинден сыпдырды.

— О-хов! Ене-де сен Сабырбегиң хакда газетде макала чыкарыпдырлар-ов. Хай берекелла! Ханы ал, гөрүп

берейин!... — дийип, Гаратай дашдан гөрәймәге парахат әхенде гүрледи, гүлен киши хем болды.

Эмма онуң гөзлеринден, гөвни етмезчиликли ит йылгырышындан ичиндәки гахар-газабыны нәхили кынлык билен саклаяндыгыны аңмак болярды.

Голайда Қанымгүл бойдаш җоралары билен Сабырбеклериң колхозына гезмәге гидипди, о ерик кинофильм гетирипдилер. Сабырбек шонда онуң биле янашык отурып, ол икиси кино әнетмән шол өзара гүррүңлешип отуранмышынлар дийип гүррүң эдйәрдилер. Муны эшиден Гаратай узынлы гиҗәни харам эдип, чирим этмән гечирди, йөне ол хенизем дашындан сыр бермейәрди. Ол шундан соң Қанымгүл билен чынлакай, ач-ачан гүрлешмеги йүрегине дүвди. Эмма сонра ене бу пикиринден дәнди. Сабырбек шо гезекки кинода өз гелни билен болан экен, онсоң хем оларың колхозында клуб болуп, буларыңкыда болмандыгына, ери, ким гүнәкәрмишин?! Хер хилем болянда, Сабырбег-ә гүнәкәр дәл-дә шоңа.

Ине, шу затлары келлесинде өврүп-чөврүп, атыны гамчылап хайдап гелмәше, Гаратай Үчбайра ненеңси гелип етенинем аңшырман галды. Ол диңе шу ере гелип, мекгеҗөвенчилигиң ичинде ябысының җылавыны чекенден соң, өзлериниң экини нә гүне саландыкларына алланичигси болуп гөз етирди...

Гаратай гөзлериниң өңүнем сүпүришдирип гөрди, йөне онуң биленем бу айылганч гөрнүш өңкүлигинден үйтгемеди. Күл ялы болуп ятан чап-чал, гуп-гуры шудүгәр. Отлучөпүң одуны голай элтсең, топрага ялын дүшүп, алатүтүн болайҗак ялыды. Мекгеҗөвен бир вагтлар бой алмасыны бес эдипдир. Бир заманлар гарамтыл гөк өвсен япраклар гурап галыпдыр, онсоң, гөйә якып-говрун барян гүнүң гызгын ховрундан гизленйән ялы, шол япраклар бир ере дүйрүм-дүйрүм болуп, мүршеришип галыпдырлар. Эне топрак, өсүмлиге җан берйән, ана, шол. Йөне ол бу махал өвей энә дөнүпдир, өз гөвсүнде гөзгыны болуп сүллеришип отуран бу гөзгыны балдаклары ийдирип-ичирип билҗек дәлди. Гөвнүңе болмаса, олар өзлериниң дилсиз-агызсыз иң соңкы сөзлери билен: «Сув! Сув!» дийип, делалат сорап ялбарып гыгырышян ялыдылар.

Шундан соң Гаратайың йүреги илкинҗи гезек пара-пара болды. Онуң гөвнүне эдил янҗагазындан бир ерден Сабырбегиң: «Сен мирапсың, сувуң эеси хем сенсиң.

Хасыла сен жогапкәрсиң. Бек беллегин шуны сен, Гаратай, илиң зәхметини рейган эден сенсиң!» диен сеси эшидилип дуран ялыды.

Эдил шол вагтам бирденкә, гүнбатардан гызгын, агыр ел шувлап инди. Ол ериң иң соңкужа ызгарыны хем соруп-ялап, песлик билен гелйәрди. Бу ел йүзүни-гөзүни, үсти-башыны якып говруп алып барярды.

— Керимсал! — дийип, Гаратай алланичигсн горкуп гыгырып гойберди. — Керимсал!

Гаратай ябысының ялына өзүни гойберип, оны дишлери билен чекелешдирип башлады, богазы долуп иңләп дем алды.

— Муңа дерек өзүм сувсуз галан болсам говы борды! Сувсузлыкдан өзүм өлүп-йитип гиден болсам, мундан говы боларды!

Онсоң ол башыны галдырды-да, атының башыны пырра ызына өврүп, гөни экин мейданының ичи билен оба тарап гып басды.

Гаратай обаң бир четинден гирип, атының жылавыны чекди. Сыгыр сүрүси ёлуң угруны алып гелйәрди.

3

Шу гүнлерде мыдама болшы ялы, ярыгижә ченли гөзердүртме гараңкы болды. Ай гүнортадан гаралып гөрүнйән даг гершинден гаты гич сүйшүп чыкды. Сабырбек энтек гүн яшманка, өз сувчуларына суврамалы ерлерини пайлашдырып берипди, хәзир болса эйле-бейле сәвлик бар болаймасын дийип, оларың үстүнден айланып йөршүди. Бирденкә өң тарапдан:

— Сабырбек, Сабырбек, сув песелйәр... Сув ёк! — диен гыкылык эшидилди.

Сабырбек сес гелен тарапа бака гитди, эмма эййәм башга ерлерденем онуң адыны тутуп гыгырярдылар.

— Әй, мирап! Мирап, нириде сен, хав?

— Нәме болды, мен бәрде!

— Сув ёк, сув нирә гитди?

Догрудан хем, яплардакы сувуң дережеси гөз-гөртеле песе гачыпды, ол минутсайын песелип барярды.

«Хөкман эне ябың бир ерини сув бөвсен болмалы» дийип, Сабырбек пикирленди, онсоң ол ябысыны кенарың угры билен ябы гапдаллап сүрүп уграды.

Эне яп абат экен. Сабырбек сув яран ерини гөрмеди, йөне шейле-де болса, яп сувы гөзүң алнында бошап бар-

ярды, кән салым гечмәнкә-де ялаңачланып галан ябың дүйбүнде ятан диш-диш өл дашлар йылпылдашмага башлады.

«Я канала бир зат болайдымыка?» диен пикир онуң бейнисине урды.

Бу сапар Сабырбек чындан ховсала батды.

— Бейле бир болмабилсейдир хернә! — дийип, ол өз янындан пышырдап айтды.

Йылың бу паслы каналың бир ерине бир зат болаян болса, гаты эрбет болар. Онуң ремонты үчин өрән көп гүйч хем вагт сарп этмели болар, экин мейданлары болса сувсуз галмалы болар.

Гараңкам болса, Сабырбек атыны гамча басды. Инде-де саңа канал. Бу ерде гоңшы ики колхоза эсасы яплар боюнча сув бөлүп берйән гатлалар хем барды. Сабырбек деррев ябысыны бир агажа данды-да, бендиң үстүне ылгап чыкды.

Бу нә гудрат! Ол гатла көпрүжигиниң үстүнде өз гөзлерине өзи хем ынанман дурды. Сабырбегиң эне ябына сув берйән гатла иң соңкы нурбадына ченли ашак гойберлипдир. Бир дамжа сув сызайса нәдерсиң? Әхли сув Гаратайың ябына шаглап акып ятыр. Онуң гатласының гөзи сувуң хол ёкарсына галдырылыпдыр. «Бу нәме болдугы?» дийип, Сабырбек геңиргенди. Ол хениз бейле заады гөрмәнди. Онуң дашындан пышырдап айдан бу сөзлерини Гаратайың ябының шаггылдысы басды.

— Ёк, бу болмаз! — дийип, Сабырбек өз-өзүне айтды. — Болжак зат дәл! Бу нәхилем болса бир дүшүнмезчилик билен эдилен ишдир!..

Ол ашак, ябысының янына дүшди, эере бөкдерилги гатла ачарыны барлашдырып гөрди, онсоң ызына доланып гелип, өз гатласының гөзүни ёкары галдырмага башлады.

Сабырбек гатланың ачарыны бир гезек товлап-товламанка, гапдалдан бири:

— Эллеме! — дийип, хемлели гыгырды.

Дуйдансыз яңланан бу сесе Сабырбек зиңкилдәп гитди. Гатла көпрүжигиниң үстүнде өз пидасының үстүне гопулмага хәзир болуп дуран вагшы гуша меңзеш бир гышык гөвре пейда болды. Келлесини эгниниң ичине йыгрып, эллерини яйылан ганат ялы ёкары галдырыпдыр. Йөне бу ким болуп билер? Йүзүнден танар ялы дәлди. Гараңкыды.

— Кимсиң?
— Эллеме диййән! Айыр ачарыңы!
— Гаратай?.. Сенми бу?..
Җогап болмады.
— Муны бейден сенми? Сенми асыл бизиң сувумызы алан?
— Маңа әхли сув герек!
— О сениң нәме хакың бар?
Гаратай үчүрдикләп бөкүп, шол демде Сабырбегиң алкымында хәзир болды
— Ёгуны тап, гүм бол шу тайдан!
— Болшуң нәтүйсли, Гаратай, өзүңи дүрсе!
— Җәхеннем бол диййән мен саңа? Өзүме дәл, колхоз үчин алян! Гүм бол! Ер ховур берип ятыр, маңа сувуң әхлиси герек. Бермен, ёк бол, болмаса дири гитмерсиң!..
— Нәме бизиң колхозымыза сув герек дәлми? Саңа огры диерлер!
— Мен огрумы? — дийип, Гаратай чиркин гыгырды. Ол Сабырбегиң үстүне топулды, онуң элиндәки гатла ачарыны силкип алып, бирнеме ыза чекилди-де: — Ме саңа герек болса! — дийип, гүйҗүнде барыны эдип, элини салгады.
Сабырбек Гаратайың элинден япышды. Ол әхли гүйҗүни бир ере җемләпди, онуң бармаклары эдил гапаның агзы ялы болуп, Гаратайың гошарыны кем-кемден говруп алып барярды. Ахыры онсоң ачар пагшылдап сува гачды.
Эмма Гаратай боюн болар ялы дәлди. Ёк, ол иң соңкы демине ченли гидишер. Гаратай Сабырбеги гатланың көпрүҗигиниң бирян гырасына итекләп элтди. Хәзир ол оны суңа зыңар. Сабырбек онуң бу ниетине дүшүнди-де, демир пүрсден пугта япышып, нәче итеклесе-де, гозганман дурды. Сува йыкылмазлык үчин, оларың икиси хем бири-бирине налач гысылышярдылар, йүз йүзе, гөз гөзе гысылыпды.
Төверек-даш болса түм гараңкылыкды, үмсүмликди, сес-седа, ынс-җынс ёкды. Диңе гатладан ашак инйән сувуң шаггылдысы эшидилйәрди, ай болса яңыҗа ёкары галып, даг гершиниң аңры йүзүнден ики саны адамың бири-бирини бимәхрев гуҗаклашып дурушларыны ген галып җыклаярды.
Сабырбек Гаратайың түйси үйтгән йүзүни, гудуз

ачып, ган инен гөзлерини гөрмейәрди, ол диңе онуң гөдеңси, богук сесини эшидйәрди.

— Бермен!. Сув бермен мен саңа!.. Шу агшам ол меңки!.. Экинлер гурап галды!..

Гаратайың барха ысгыны гачярды. Сабырбек чемини тапып, оны өз янындан аңрык итеклэп гойберди.

— Гымылдайма шо ерден, Гаратай! Гелме голайыма!.. Пахай йигид-ә! Нәмелере баш гошдуң. Ине, сениң биринжилик угрунда, хасыл угрунда нәхили гөрешйәниңем гөрдүк... Ким мен сең үчин?..

— Душман сен маңа! — дийип, Гаратай агзыны балык ялы гиңден ачып, ичине хова сорды. — Душман сен маңа! — дийип, ене өңки айданыны гайталады. — Сен маңа гөзүң гидйә, сен мениң аялымы аздыржак боляң... Мең ызыма дүшйәсиң сен, соңам, танкыт эдйән киши болан болуп, ил ичинде мени масгара эдйәсиң, әсгермезчилик эдйәрсиң... Эмма, билип гой, сең маңа эдип билен задың болмаз... Сув тутмакда сең нәхили эдип биринжилиги аляныңы инди мен билйән, сен асыл гижелерине гелип, бизиң сувумызы алып йөрен экениң!..

— Элиндәки нәме? — дийип, Сабырбек Гаратайың плащының якасындан ики эли билен япышды-да, оны өзүне бака чекди, хамала, гараңкың ичинде бир затлар гөрүп биләйжек ялы, онуң гөзлерине чиңерилип-чиңерилип әңетди, ажы йылгырып, башыны яйкады. — Ынха, инди дүшнүкли! — дийип, ол бу сөзлери бөлүп-бөлүп айтды. — Мен гидйән. Йөне ядыңдан чыкармагын, сениң япларың сувун бу хили зоруна чыдап дуруп билмез... Сениң гөвнүң гаты кән зады күйсейән экен... Ери боля-да, ахыры бир вагт дүшүнерсиң-дә... Мен саңа душман дәл. Сениң өзүң өзүңе душман!..

Сабырбек шей дийип гитди, Гаратай болса онуң гижәниң ичинде агарып гөрүнйән парусин гимнастёркасына узак вагтлап середип дурды.

Сабырбек өзүни еңлен хасап этмейәрди. Ол еңипди, шонуң үчин хем ол башыны дим-дик тутуп, эгинлерини гиңден язып йөрәп гидипди.

Гаратай болса йүзүни саллап дурды. Онуң гөвреси от болуп ловлаярды, гөзлериниң өңи үмезләп, башы айланмага башлапды. Ол бирден өзүни хич задың алнына ярамаян ыснат, улы ил тарапындан зыңлан адам дийип билди. Ол барха араны ачып барян Сабырбегиң ызын-

дан: «Аяк чек, сувуңы ал!» дийип гыгырҗак хем болды-да, ене өзүни дүрсэп, агзына аясыны тутды. Бу вагт оңа өзүниңкини хак этмек, шоңа-да өз-өзүни ынандырмак герекди, оңа нәхилидир бир гөрнүп дуран кайыл болмаклык, эден ишинден разы болмаклык герекди. Эмма мунуң үчин оңа нәмедир бир зат кемтерлик эдйәрди, муны онуң өзем сызярды, бу-да оны якып-говруп алып барярды... Ол бендиң райышы билен сува тарап ылгады, чоммалып отурды-да, тешнелик билен гошавучлап сув ичмәге башлады, өзем шол отурышына шей дийип хүмүрдейәрди.

— Ек, субут эдерин мен! Инди сув мениң элимде... Шу гиҗәң ичинде әхли ери герк-гәбе эдерин... Сув көп болса боляр... Маңа огры диймәге милт эден ким ол? Огры дәл мен!. Олар эййәмхачан бәш-алты гезекден суварыпдырлар... бир гиҗәң ичинде олара дөвем чаласы ёк... Бизе болса сув шу гүн герек, гаты кән сув герек... хәзирем, ынха, эпгек өвүсйәр-ә... ялан айдяң сен, Сабырбек, бизиң сувумыз аз, бизе болса көп сув герек, ики, үч эссе көп сув... Ялан айдяң, сувы мен Үчбайра элтерин, өз көне япларымыз билен акдырар әкидәерин... Сова япларың әхлисиниң өңүне бөвет басарын-да, бар сувы, бир дамжа-да гойман, мекгеҗөвене тутарын...

Ол, ине, шейдип, басырганян ялы самырдап, сувуң үстүнде икибака ыранып отырды. Сув болса шейле бир батлы акярды велин, Гаратайың гөзүниң өңи кебелекләберди. Шейле бир сув көпди, шейле бир сув көпди, эдил бахар айларында гелйән сил ялыды. Ол мүңзәп, ябың кенарына хайбат атярды, гөвнүңе болмаса, аяңы галташдырсаң — хол ёкарлыгыңа зыңып гойберҗек ялыды. Сув эрканалыгы халаяр! Гулак ас-да, дың салып гөр, шонда онуң кенарлары ялайшыны, олары юваш-ювашдан гемришини эшидерсиң, онуң гөзе гөрүнмейән сансыз-саҗаксыз овунҗак чәге бөлеҗиклерини элеследип гидишини гөрерсиң.

Йөне Гаратайың пикирлери велин булардан хас алысларда пелесең какярды.

Сувуң Үчбайра етип баряны, хә диймәнем онуң экин мейданларына аралашҗагы, адамларың хем барып дүйнден ерли-еринде гойландыгы ядына дүшенде, ол сычрап еринден галды-да, сессизҗе шыг-шыглап гүлди. Ине, инди ише гиришмели...

Гижәниң ичинде, гүр кенепчилигиң ичи билен гечйән инчежик ёданың угруны алып, бир аял гидип барярды. Башындакы ак яглыгы еңсә гачыпдыр, көйнегиниң якасы хем илдирилмәндир. Бу аял нирәдир бир ерик алңасап барярды. Бу Канымгүлди. Ол басым-басымдан төверекдашына вехим билен гаранҗаклаярды, нәмедир бир затлара диң салярды.

Эдил онуң аягының ашагындан иркилҗирәп ятан торгай гүсүрдәп галды. Канымгүл алланичигси болуп, «вай!» дийип гыгырды, деми-демине етмән, элиндәки даңылгы яглыгыны багрына басды. Ол гаты горкупды, йөне яглыгыны велин гачырманды. Ол яглыкда Гаратайың нахарлыгы барды, себәби ол бу гүн өйден ач гайдыпды.

Өң тарапдан бири:

— Гаратай! Сув бөвүсди. Сув гүвалла гидип баряр... Гаратай, басымрак гел, Гаратай! — дийип, гулагыңы дешип барян чиркин сесини эдип гыгырды.

Йүреги ярылан Канымгүл шол сесиң гелен тарапына ылгап гитди. Сув аган ябың боюнда адамлар гайда-гаймалашыкды. Кимиң кимдигини сайгарар ялы дәлди. Эмма ол Гаратайы дессине танады. Анха, ол шол сувуң бөвсен ериниң ортасында гушаклыгына барянча яланачланып, сувуң ичинде бүкүлибрәк дур. Сув болса дамагы чалнан ябының богазындан акян ган ялы чогдурылярды, ол өңүне басылан бөветден зомап чыкярды-да, кенарың гыраларыны йыкышдырып-юмрушдырып, соңра ашаклыгына, кәле тарап шаглап гайдярды. Сувуң гүввүлдисиниң арасы билен кәте:

— Баҗак алсана! Даш гетир!.. — диен ялы гыкылыклар эшидилйәрди.

Канымгүлүң нә вагт геленини хич ким гөрмесе-де, онуң пейда болмагыны гең гөрен адам болмады. Ол өзүни сува уруп, Гаратайың янына барды. Гаратай Канымгүле ялт-юлт әңетди-де:

— Баҗак, баҗак әкел, чалтрак! — дийип гыгырды.

Шундан соң нәме-нәмелериң боландыгыны Канымгүл айдып билҗек дәлди.

Келлеси гүвләп, бу затларың оялыгында боляныны я дүйшүдигини айыл-сайыл эдер ялы дәлди. Ол зол-зол йыкылярды. Баҗагы ерден хич айрып боланокды, онсоң оны дырнакларың билен гопармалы болярды. Шейдип

гопарып. алян бажак бөлеклери хем гаты агырды, йөне Канымгүл хер зат эдйәрди велин, олары ере ташламаярды, чага гөтерен ялы, гуҗагына гысып гөтерип экидйәрди. Гаратайда болса адам сыпаты-да ёкды, ол дийсен айылганч гөрүнйәрди, ол гепләнокды-да харлаярды.

Шу голай-голтумдан бири гыгырды.

— Нәме? Нәме болды?

— Хай, етиң, хав! Көмек эдевери-хов! Ябың кенары бөвсүлдиле-хов. .

Адамлар гара дере батыпдылар, дамарлары пил сапы ялы болуп чекилишип дурды. Канымгүл халыс ысгындан дүшүп, аягының үстүнде зордан дурярды, эллериниң ызасы-да онуң үстүнеди. Бейлеки адамларың хем эллери диен этмейән болса герек. Нәме үчиндир ол агзының ичинде ганын туршумтык тагамыны алды. Бир тогаланып гайдан дашам онуң аягыны басды. Канымгүл ашак отурмалы болды, сув хем шо бада кекирдегине етди. Шейле бир аягы агырярды велин, эдил гыгырыбереслери гелйәрди. Шейтсе, белки, бирнеме агырысы еңлешер... Ёк, бейтмек болмаз, хөкман ериңден турмалы, хөкман Гаратая көмек бермели. Бир зат жыгылдап гитди. Гаратайың яп-яңыжа дикен утун агажы жомрулды. Нәме үчин ол хапа сөзлери агзына аларка? Нәме үчин ол эгниндәки көйнегини йыртярка?! Гөзлеринде чым гызыл тегмиллер бар..

— Баша бармаз! Хич бир нетиже чыкмаз!..

— Нәме баша бармаз?

— Ташланды көне ябам эдил көне көйнек ялы бир затдыр: бир ерини ямасаң, икинжи бир ери йыртылар...

— Сем бол диййән!

— Белки, сен өлем диерсиң?

— Өлсең өләй!

Ене гөреш довам эдйәр! Сув — дилсиз-агызсыз бела. Ол гөзе гөрүнмейән ышлары тапып, хөкман бир ерден бөвсүп чыкяр, оны саклажак гүманың ёк, басып гидип баряр... Гаратайың көмекчилериниң оңа гахарлары гелйәр, олары гөзлеринде оклары болса уржаклар...

— Буларданам бир яп бормы! Ичлерини чөп-чалам басып гидипдир-ә. Сув-а дәл, адамам гечип билжек дәл ахырын!

— Мирап билен башлык шу чака ченли нәме ишләпдирлер? Бежеришдирип, арассалашдырып гоянларында болмаярмы..,

— Бу затларың хеммеси Гаратайың пыррылдаклары. Болды-болды сув зая болды, не бизе, не-де олара... Галпың газаны гайнамаз.

Канымгүл өзүни эдил басырганып ятан ялы дуйярды, онуң келлеси гүвләп, оңлы зат эшитмейәрди. Бу нәме дийилдиги болды ахырын? Гаратай нәме иш этдикә?

Кимдир бири гахар билен гыгырды.

— Бесдир инди, яп сувы!

Бир адам гатла бакан ылгап гитди. Гаратай сувдан ылгап чыкды-да, яңкы йүврүп барян адамың өңүне бөвет болды.

— Гымылдайма!.. Япаймагын!.. Мен җогап берйән!.

— Нәмә сен җогап берҗек? Илиң сувуна җогап берҗекмикәң? Йыкык-юмрук япларыңа җогап берҗекми?

Гаратай дымып дурды. Өзүниңкә дәл диен сувчулары ол кәтмен билен хайбат атып горкузҗак болярды. Канымгүл, ине, шундан соң хәлки эшиден сөзлериниң манысына дүшүнди, ол диңе шундан соң өз эриниң нәме ишлер гайрандыгына акыл етирди.

Гаратай бир ере үйшен сувчуларың янына дыкылып гелип:

— Ким сизе иши ташлаң дийип айтды? — дийип, гахар-газапдан яна деми-демине етмән гепледи.

— Яп сувы! Сең эден огрулыгың үчин биз җогап берип билмерис!

— Япман! — дийип, Гаратай дәлирән ялы болуп гыгырды-да, элиндәки кәтмени бат билен ашак индерди.

Йөне кимдир бири өз кәтменини онуң ашагына гоймага етишди. Ики кәтмен бири-бирине дегип җыгылдады, гаранкының ичинде учгун чабырап гитди.

— Эдйәниң нәме?!

Сувчулар Гаратайың дашына гечдилер, онуң элиндәки кәтменини хасыр-хусур ганрып алдылар. Гаратай алдыгына юмругыны ишледйәрди, онуң эгниндәки өл-мыжжык көйнеги түйдүм-түйдүм болупды, ол җайдар дегйән ургулара дөз гелип билмән, хәли-шинди йыкылярды, онсоң гудуз ачан ялы айылганч сыпата гирип, ене еринден турярды.

— Ере чал оны, элини-аягыны даң!

Бу затлар шейле бир дуйдансыз ягдайда болуп гечди велин, анк-таңк болуп дуран Канымгүл диңе хәзир өзүне гелипди.

— Дегмән оңа! Урмаң! — дийип гыгырып, ол урушян-

ларын ичине ылгап гелип өзүни урды, олары итеклешдирип, Гаратайын бойнундан асылып, икияна ыраң атды. — Гидиң, гидиң барыңыз бу тайдан! Сизиң хич гүнәңиз ёк, сизи хич ким гүнәлемез, мунуң өзи җогап берер! — дийип, ол җибринип гыгырярды. — Ёк болуң, муңа азар бермәң! Урмаң ахыры!

— Биз дәл, онуң өзи илки башлады!

— Боля, биз гидйәс, йөне муны шунлугына галдырмарыс, ериндеҗик говҗа айыл-сайыл эдерис!

Сувчулар сөгүнишип, хайбат атып, экин мейданларының ичи билен гөнүләп, ёла тарап гитдилер.

— Доланың ызыңыза! Доланың диййән мен сизе! — дийип, Гаратай Канымгүлүң элинден сыпып, оны хонда итекләп гойберди-де, олара тарап топулды.

Эмма сувчулар оңа ягшыдан-ямандан бир зат дийипбем җогап бермән, шол өңки йөришлерине аңырлыгына гидип барярдылар. Канымгүл оны сесини чыкарман, гүйҗүнде барыны эдип гуҗаклаярды. Ол хем хич зат дийман, аялының элини гахар билен өзүнден айырҗак болярды, дөшүнден итйәрди, йөне шонда-да Канымгүл асылышып ятырды, оны гайта-гайта гуҗаклаярды.

Сувчуларын хүмүрди сеслери йитенден соң, Гаратай ахыры боюн болды.

Шундан соң эдил тупандан соң болшы дек, төверекдаш гаты үмсүмлик болды. Гызгын, петиш гиже совамага башлады. Гуры ер хем совап уграды. Эне яп тарапдан үстүни сув басан гызгандыр яндагын туршумтык ысы бурнуңа урярды. Каналда ярыгиҗелер оваз эдйән гурбагалар укын арасында ялталык билен варрыклашярдылар. Гүр яндаклыгын ичинде бир дүе айланып йөрди. Ол җанавар узын-узын бозлап, көшеҗигини зарынлап янына чагырярды, агзындакы яндак бөлегини ховлукмач гәвүшейәрди.

Әхли зат шол өңки болшы ялыды, дурмушда үйтгән зат ёк ялыды. Дине йөне Гаратайын бәш-алты әдим бейле янындакы хоңкарып ятан гара хокурдыкдан ашак, песлиге тарап ваглап сув акып ятырды. Ол болса хашхашлап, эгинлерини саллап дурды. Канымгүл онуң йүрегинин батлы гүрсүллдисини эшидйәрди. Сув ахыры өңүне үйшүрилен затларын әхлисини акдырып әкитди, онсоң ол хас-да гахарлы, хас-да батлы шаглап акмага башлады.

— Мен нәме муны өзүм үчин этдимми? — дийип, Гаратай хич киме йүзленмән, гөвни чөкгүн халда гепле-

ди. — Мен муны колхоз үчин этдим. Сув ёк. Экин гурап баряр...

Адамсының бу халына Каньмгүлүң небси агырды.

— Хей бейдэймек болармы ахырын? — дийип, ол ювашжа гүрледи.

Гаратай тисгинип гитди, аялының элини өзүнден айырды, соңра оны бат билен итип гойберди.

— Ёк бол! — дийип, ол хемлели гыгырды. — Гүмүңи чек шу тайдан! Киме айдыляр?!

Каньмгүл ягшыдан-ямандан бир сөзем диймэн, ызына өврүлди-де, йөрэп баршына курайың япракларыны ёлушдырып, аңырлыгына бака гидиберди. Ол гахардан яна сандыр-сандыр эдйэн бармаклары билен зол-зол япрак ёлярды, ене шо бада-да зыңып гойберйэрди, онсон ене ёлярды. Гаратай болса бирсалым шол дуран еринден гымылдаман дурды-да, соңра гатла тарап мытдылдап уграды...

■ ■ ■

Нэче вагтың гечени белли дэлди, йөне басым дан агаржакды.

Гаратай ерде йүзин дүшүп ятырды. Адам ер билен екеме-еке галанда, мыдама ол оны шейдип гужаклап ятяр. Ер эхли зада дүшүнйэр, эхли зады билйэр ол, гайгы-хасрадам, бегенч-шатлыгам билйэр, оңа башыңа нэме иш дүшсе, чекинмэн айдыбермелидир.

Эхтимал, даң шапагам оны ынжалыкдан дүшүрмежек, оңа азар бермежек боландыр, бу гүн ювашлык билен, чекинженлик билен даң агарды. Даг тарапдан өвсйэн шемал хем Гаратая майыл гарады, ол хем онуң гапдалжыгында орнашып, онуң гөкгабарчык болан эллерини, сыркыраян гөвресини эмай билен сыпалаярды. Ине, шол аралыкда хем кимдир бири дуйдансыз гелип, Гаратайың гапдалына гечип отурды-да, онуң келлесини, эгинлерини сыпаламага башлады. Йылыжажык, мэхрибан, юмшажык эллер. Бу эллер агырыны айырярды, бу эллер йүрекдэки кинэни айырярды. Гаратай чалажа гымылдамага-да горкярды, мыдама өз янында хемра болан, йөне өзүниң шейле селчең гөзүне илен багтыны үркүзерин өйдүп горкярды.

«Маңа ягшылык ёкмаз адам диерлер, Каньмгүл —

дийип, Гаратай ойланды. — Сениң йүзүне әңетмәге-де утанян мен. Сениң гадырыны билмейән экеним. Гүнәми өт... Багтыярдың сен, мен сениң багтыңы ятырдым. Этжек алажың ёк, инди сенем акыл етирен болсаң герек, багт дийилйән диңе өйде, сачагың башында дәл, эйсем экин мейданларының ичинде-де герек экен, ол адамлар билен баглы болян огушя...

— Тур инди, Гаратай, хонха Сабырбек гелйәр! — дийип, Ҡанымгүл пышырдады.

Гаратай аялының йүзүне бакман, кынлык билен ериндән галды.

— Ме, ал, гей келләңе, экинчилигиң ичинден тапдым. — Ол Гаратая кече шляпасыны узатды, көйнегини дүзедишдирди, үстүниң тозанларыны какышдырды. — Мен өе гайтжак, сенем соң барасың-да, ябыңам хол депәң аңырсында отлап йөрендир — дийип, ол гаты-гаты йөрәп гитди.

Сабырбек өз майдалына ябың боюны сырып гелйәрди. Ол кә ярым-кә ярым үзеңңә галып, даш төверегине сын салярды, тәзе яп газылжак ери гөзлейәрди.

Гаратай додагыны чейнәп дурды. Гидере ери ёкды.

Өз достуң өңүнде этмишиңе җогап берендеи, душманың элинден өлениң ягшы.

МАЗМУНЫ

Йүзбе-йүз 5
Мәхрибан топрак . . . 59
Бәсдешлер 176

Чингиз Айтматов
МАТЕРИНСКОЕ ПОЛЕ

Издательство «Туркменистан»
На туркменском языке

Редактор *К. Гурбанов*
Сурат редакторы *В. Моисеенко*
Техредактор *Г. Артыкова*
Корректор *Р. Бабаев*

Йыгнамага берилди 27/XII-68 й. Чап этмәге ругсат эдилди 2/II-71 й. Форматы 84×108¹/₃₂. Физ. чап листи 6,375. Чап листи 10,71. Учёт-нешир листи 11,10. Тиражы 10 000. ТН № 7655. Заказ Е-124. Бахасы 48 к.

«Түркменистан» неширяты, Ашгабат, Гоголь көч., 17-а.

РСФСР Министрлер Советиниң яныңдакы Метбугат барадакы комитетиниң Росглавполиграфпромының Саратовдакы полиграфкомбинатында йыгналды. Саратов, Чернышевский көч., 59.

Казань «Татполиграфында» чап эдилди. Казань, Миславский көчеси, 9.